

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

МІЩЕНКО Алла Борисівна

УДК 32.019.51+321.728

**ДОВІРА ЯК СКЛАДОВА ЛЕГІТИМАЦІЇ ВЛАДИ
В УМОВАХ СУЧАСНОЇ ДЕМОКРАТІЇ**

23.00.02 – політичні інститути та процеси

Дисертація на здобуття наукового ступеня

кандидата політичних наук

Науковий керівник:

Постригань Григорій Федорович,
кандидат філософських наук,
доцент

Київ - 2010

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДОВІРИ ТА ЛЕГІТИМАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ	9
1.1. Ступінь наукової розробленості проблеми	9
1.2. Сутність, структура та функції довіри	26
1.3. Легітимація як процес конституювання політичної влади	51
Висновки до першого розділу	68
РОЗДІЛ 2. ДОВІРА І ЛЕГІТИМАЦІЯ ВЛАДИ В ДЕМОКРАТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ	70
2.1. Роль довіри у легітимації демократичної політичної влади	70
2.2. Взаємодія довіри та недовіри в легітимаційних процесах	96
Висновки до другого розділу	123
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ ДОВІРИ НА ЛЕГІТИМАЦІЮ ВЛАДИ В УКРАЇНІ	125
3.1. Історичні аспекти впливу довіри на легітимацію влади в українському суспільстві	125
3.2. Довіра та недовіра в легітимації політичних трансформацій в сучасній Україні	145
Висновки до третього розділу	181
ВИСНОВКИ	184
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	189

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сучасні демократичні політичні режими все частіше стикаються з проблемами їхньої низької підтримки зі сторони суспільства, що проявляється в зниженні рівня довіри громадян до окремих інститутів влади або політичної системи в цілому. Як наслідок, виникає розмивання основ такого правління, що є симптоматичним для тих суспільств, які перебувають на етапі трансформації від авторитарного режиму до демократичного та черпають зразки організації влади у демократіях, які вже сформувалися (США, країни Європи).

Дослідження довіри як явища суспільної та індивідуальної свідомості є актуальним, якщо враховувати всі ті процеси, які від неї залежать, та ті наслідки, до яких може призвести зміна її рівня. Характерним є те, що довіра та недовіра прямо впливають на процес легітимації / делегітимації влади.

У вітчизняній політичній науці дослідження довіри як складової легітимації здійснюється переважно через нормативно-правовий характер останньої, не визначено її вплив на конституювання влади в процесі становлення демократії в Україні.

Для сучасної України це є актуальним, адже вона протягом довгих років перебуває в стані масової недовіри громадян до більшості інституцій політичної системи. Декларуючи демократичний вибір, українська еліта не використовує якісних механізмів для відновлення довіри та швидкого переходу до демократичних процедур взаємодії між владою та громадянським суспільством.

Все це зумовлює необхідність дослідження довіри як сукупності раціональних та ірраціональних чинників впливу на процес легітимації влади в умовах сучасної демократії, означення ефективних механізмів цього процесу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження є складовою наукової роботи філософського

факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка та виконане у межах науково-дослідної теми 06БФ041-01 «Філософія та політологія у структурі сучасного соціо-гуманітарного знання».

Мета і завдання дисертаційного дослідження. Метою дисертаційної роботи є розкриття ролі довіри в процесі легітимації сучасної демократії.

На реалізацію визначеної мети спрямовано вирішення наступних **завдань**:

- проаналізувати зміст понять довіри та легітимації, охарактеризувати підходи до їх вивчення, що існують у сучасній політичній науці;

- розкрити особливості впливу довіри на процес легітимації влади за умов різних політичних режимів, а особливо сучасної демократії;

- виокремити основні причини посилення недовіри, що сприяє появі процесу делегітимації;

- визначити теоретичні та практичні механізми формування, підтримки та відновлення довіри;

- розкрити зміст основних історичних аспектів впливу довіри на легітимацію влади в українському суспільстві;

- визначити особливості впливу довіри та недовіри на легітимацію політичних трансформацій незалежної України;

- виокремити практичні заходи та рекомендації підвищення довіри українського суспільства до влади і її легітимації.

Об'єктом дослідження є сучасна демократія.

Предметом дисертаційного дослідження є довіра як складова процесу легітимації влади в демократичному суспільстві.

Методи дослідження. Дисертаційну роботу виконано на засадах комплексного міждисциплінарного підходу до застосування методів дослідження. Зокрема, було використано такі методи: системний – при виокремленні структурних елементів громадянського суспільства, політичної системи, при виявленні впливу та здатності адаптуватися до внутрішніх та зовнішніх факторів, які впливають на стабільність та функціональність як

окремих інститутів, так і на цілісність системи загалом; історичний – дав можливість простежити розвиток змісту понять довіри та легітимації, а також прослідкувати зміну напрямків обґрунтування механізмів підтримання легітимності влади в різні історичні епохи, розглядаючи їх в конкретному історичному та національному контексті; структурно-функціональний метод сприяв розкриттю взаємодії між суспільними інститутами – громадянським суспільством та державою і їх складовими. Порівняльний метод застосовувався при аналізі результатів впливу рівня довіри на легітимність влади в різних політичних режимах – авторитарному, тоталітарному і демократичному.

Наукова новизна одержаних результатів полягає як у постановці наукової проблеми, так і у способі та результатах її розв’язання. Вперше здійснено комплексний політологічний аналіз впливу довіри на процес легітимації влади, що проявляє себе з певними особливостями в умовах різних політичних режимів.

У дисертаційній роботі відображені наступні теоретичні результати, які відзначаються науковою новизною і характеризують особистий внесок автора, зокрема:

- уточнено зміст феномену «довіри», подано авторське його тлумачення як сукупності раціональних та ірраціональних переконань особи, що дозволяють робити ставки на майбутні дії іншої людини, якій вона добровільно передає ряд своїх повноважень. Запропоновано розглядати мережі горизонтальної та вертикальної взаємодії між громадянином, громадянським суспільством та державою використовуючи поняття «ланцюгової довіри». Це послідовна взаємодія громадянина із різними суспільними об’єднаннями, які у свою чергу формують громадянське суспільство, а воно вже по-партнерськи співпрацює з державою в особі її різнонаправлених інституцій;

- запропоновано авторське визначення легітимності влади з врахуванням впливу довіри на цей процес, а саме: легітимність – це значний кредит довіри, що формується як політичний капітал влади на певний період її функціонування; довіра в цьому контексті є важливою складовою легітимації

влади, оскільки підтримка влади характеризується прихильністю суспільства до її дій, визнанням запропонованих нею законів справедливими, забезпечує виконання її вимог з боку підлеглих, які довірили цій владі ряд своїх повноважень, вважаючи її більш компетентною в ряді соціально-політичних питань, ніж окрема людина чи соціальна група;

- поглиблено розкриття чинників недовіри, що призводять до процесу делегітимації влади в умовах сучасної демократії. До таких чинників належать: економічна нестабільність; наявність суперечностей між універсальними цінностями, пануючими в суспільстві, і партикулярними або навіть егоїстичними інтересами керуючої еліти; суперечність між ідеєю демократії і соціально-політичною практикою; відсутність в політичній системі артикуляції інтересів соціальних груп; відсутність достатньої вертикальної мобільності в поєднанні із соціальною нерівністю; економічна криза, фінансова нестабільність, безробіття та масове збідніння населення; зростаюча бюрократизацію і корумпованість; радикальний націоналізм, етнічний сепаратизм; низька солідаризація суспільства; втрата віри щодо ідеологічного підґрунтя тощо;

- виокремлено авторську класифікацію механізмів легітимації влади на основі довіри в залежності від їх призначення. Перша група механізмів – конструктивні – сприяє формуванню і підтриманню довіри громадян на міжособистісному та інституційному рівнях (формування особистості з культурно-довірчою спрямованістю, створення умов відносної рівності життєвих шансів, забезпечення свободи вибору варіантів соціальної мобільності, прозорість державного управління тощо); друга – реанімаційні – покликана боротися з масовою недовірою та процесом делегітимації існуючого режиму шляхом відновлення підтримки суспільства до влади та політичної системи в цілому (налагодження суспільно-політичного дискурсу між владою та опозицією, консенсусу усіх учасників політичного процесу, створення умов якісних трансформацій інституцій, вирішення національно-етичних суперечностей і т.д.);

- вперше запропоновано розглядати масову недовіру до влади протягом років незалежності України у вигляді феномену «суспільства втраченої довіри», виникнення якого стало наслідком використання найменш ефективних механізмів легітимації влади на шляху побудови демократичного політичного режиму – маніпулятивного впливу через засоби масової інформації, самолегітимації окремих лідерів (переконаність впливових політичних діячів в незаперечному їхньому праві на здійснення політики), традиційної легітимації на основі стереотипів радянської епохи, штучної харизматизації окремих лідерів тощо;

- на новому науковому рівні здійснено дослідження чинників легітимації політичних трансформацій в сучасній Україні через формування довіри громадян до влади, серед яких виокремлено: дискурсивну комунікацію політичних акторів, діалог влади та громадянського суспільства, незалежність засобів масової інформації, використання легально-раціональних механізмів легітимації, масову політичну (ре)соціалізацію населення тощо; а також запропоновано комплекс практичних заходів, що в українських реаліях сприятимуть відновленню рівня довіри громадян до більшості владних інституцій та налагодженню якісного діалогу громадськості та влади. До них належать: інноваційні форми комунікативного зв'язку через всевітню мережу Інтернет (онлайн конференції, онлайн телебачення, електронні ЗМІ, різного роду блоги та форуми для спілкування); реальне втілення програми «Електронна Україна», що забезпечить доступність та відкритість джерела інформації; втілення проекту електронного урядування, що допомагає полегшити спілкування між громадянами та державними структурами, знижуючи корумпованість, закритість та визначальну роль останніх; створення соціально-політичної системи «Євромісто» як зразка впливу локальної спільноти на прийняття й реалізацію управлінських рішень як на рівні окремого регіону, так і держави в цілому.

Практичне значення одержаних результатів дослідження.
Сформульовані у дисертації теоретичні положення, висновки та рекомендації

можуть використовуватися для консультування політичних і адміністративних керівників, для розробки лекційних курсів із загальної теорії політики та практичної політології, розробки спецкурсів з політичної культури, слугувати підґрунтям для подальших досліджень цієї проблематики.

Апробація результатів дисертації. Основні положення і висновки дисертації доповідалися і обговорювалися на міжнародних науково-практичних конференціях: «Дні науки філософського факультету - 2007» (Київ, 18-19 квітня 2007 р.), «Дні науки філософського факультету - 2008» (Київ, 16-17 квітня 2008 р.), всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Україна наукова» (Київ, 23-25 грудня 2008 р.), міжнародній науковій конференції «VI Харківські студентські філософські читання» (Харків, 2-3 квітня 2009 р.), міжнародній науковій конференції «Людина. Світ. Суспільство» (Київ, 21-22 квітня 2009 р.).

Публікації. Результати дослідження опубліковані в 3 статтях у наукових фахових виданнях, 1 – у нефаховому виданні, а також у 5 тезах наукових конференцій.

Структура і обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, семи підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Обсяг основної частини дисертації складає 188 стор. Список використаних джерел нараховує 270 найменувань на 25 стор.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДОВІРИ ТА ЛЕГІТИМАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ

1.1. Ступінь наукової розробленості проблеми

Дослідження феноменів довіри та легітимації передбачає в першу чергу звернення до основних підходів, концепцій їх тлумачення. Виокремлення теоретичних засад дослідження цих феноменів дозволить обґрунтувати їх зв'язок, а також визначити найоптимальніші умови взаємовпливів на формування стабільної демократичної політичної системи.

Дане дослідження ґрунтується переважно на матеріалах міжнародних конференцій, статтях періодичних видань та наукових працях суміжних із політологією наук. Цілісних, ґрунтовних наукових праць та монографій з проблематики феномену довіри саме як чинника легітимації опубліковано не було. Хоча спроби побудувати єдину концепцію довіри робилися серед іноземних дослідників, але лише в межах соціологічної науки (П.Штомпка, Р.Патнам, Т.Скрипкіна, І.Попова і т.д.). У політології багато праць присвячено дослідженню процесу легітимації, її чинників, типів, проявів тощо, однак жодного дослідження, в якому здійснено комплексний підхід і який би обґрунтував зв'язок між довірою населення та процесом легітимації влади немає.

Ситуація недостатньої розробленості теми склалася не лише у вітчизняному дослідницькому просторі, а й на зарубіжних наукових теренах. Хоча певні спроби виокремити та дослідити цю проблематику робилися досить часто, починаючи вже з 80-х років, однак усі вони залишилися лише на рівні наукових гіпотез або часткового пояснення взаємозв'язку досліджуваних феноменів, що обумовлює нагальну необхідність подальшого докладного аналізу проблеми й обґрунтування цілісного підходу до її вирішення.

Враховуючи складність досліджуваної теми та її вплив на різні сфери життя людини, доцільно використовувати матеріали суміжних наук та дотичних галузей знань: соціології, психології, філософії, економіки, в межах яких частково обґрунтовувалися проблеми, які є об'єктом нашого дослідження.

Теоретичною основою дослідження довіри як важливого чинника впливу на політичну сферу життя суспільства та його взаємодії з державою є концепції та теорії мислителів і науковців різних століть.

Ще стародавній мислитель і філософ Китаю Конфуцій зауважив, що правителю потрібні три джерела: зброя, продукти і довіра. Правитель, який не володіє всіма трьома, повинен перш за все відмовитися від зброї, потім від продуктів, але будь-якою ціною триматися за довіру: «без довіри ми не зможемо вистояти».

Філософи Дж.Локк, І.Кант розглядали феномен довіри в контексті аналізу «договірного» початку суспільних відносин. По різному оцінюючи факт договірних стосунків між людьми, ці автори наголошували на визначальній ролі феномену довіри в безконфліктному та стабільному громадянському суспільстві.

Подальшу роль у дослідженні довіри та легітимації влади відіграли праці соціологів, які аналізували роль довіри в структурі владних відносин в контексті проблеми соціального порядку, соціальної дії та обміну, прикладами яких є праці класиків соціології Е.Дюркгейма, Ф.Тенніса, Т.Парсонса, П.Блау, Дж.Хоманса та інших.

Найбільш змістовним стало дослідження американського соціолога, керівника школи структурного функціоналізму Т.Парсонса, який у своїй праці «Система сучасних суспільств» [131] зазначає, що суспільство повинно покладатися на своїх членів, вимагати від них самовіддачі заради спільноти, а кожен член такої спільноти має не вагаючись діяти задля єдиної суспільної мети, єдиного блага. Саме такі переконання тримаються на довірі один одному та довірі до структур, з якими співпрацюють громадяни. Така довіра є певним консенсусом, який, на його думку, виступає однією із умов, яка забезпечує

суспільну стабільність [131 с. 21].

Соціальні та політичні зміни, які були викликані процесами модернізації, технологізації та інформатизації сучасних суспільств, стали причиною активного прояву зацікавленості наукової спільноти до феномену довіри як принципу конструювання соціальних відносин, як ірраціонального фактора впливу на політику. Багато відомих суспільствознавців та соціологів звернулися до дослідження природи довіри, враховуючи новий суспільний контекст. Серед них – Б.Барбер, Е.Гідденс, Н.Луман, А.Селігман, П.Штомпка, Р.Шо, Ш.Ейзенштадт тощо.

Важливим, на нашу думку, є виокремлення в певний напрям досліджень науковців, які пов'язували довіру з соціальним капіталом. Поряд із соціальними зв'язками та нормами, довіра виступала невід'ємною складовою такого капіталу. З перекладених робіт особливої уваги заслуговують роботи Р.Патнама «Творення демократії. Традиції громадянської активності в сучасній Італії» [135], «Гра в кеглі наодинці: занепад соціального капіталу Америки» [134], та «Процвітаюча ком'юніті, соціальний капітал і суспільне життя» [136], а також Ф.Фукуями «Великий розрив» [205], «Довіра» [206], Дж.Коулмана «Капітал соціальний та людський» [95], Р.Роуза «Досягнення цілей у квазісучасному суспільстві: соціальні мережі в Росії» [154], О.Убейволка «Феномен соціального капіталу: соціально-філософський аналіз» [188], які, фактично, заклали теоретичне підґрунтя в дослідженнях соціального капіталу.

Феномен довіри в усіх його проявах виступає в даній теорії важливим елементом соціального капіталу й відіграє одну з ключових ролей. Тому всі його складові – довіра, соціальні зв'язки та норми – готові передаватися із однієї соціальної ситуації в іншу і, таким чином, формуючи бажану політичну й соціальну стабільність.

Американський політолог, професор Гарвардського університету Р.Патнам у своїй праці «Творення демократії. Традиції громадянської активності в сучасній Італії» [135] зробив аналіз переходу особистої довіри в соціальну й обґрунтував джерела формування й розвитку довіри. Важливим

аспектом його концепції є виокремлення ролі соціального капіталу (в основі якого є довіра) та значення громадських організацій.

На теренах колишнього Радянського Союзу із початком 90-х років та великим впливом іншомовних наукових джерел також почали активно досліджувати феномен соціального капіталу, його відмінність від людського та фізичного капіталів, основні джерела формування та складові.

Серед українських вчених, які досліджували соціальний вид капіталу і роль довіри у ньому досить вагоме місце посідають праці В.Сукачова «Соціальний капітал і націоналізм» [176], В.Степаненко «Соціальний капітал у соціологічній перспективі: теоретико-методологічні аспекти дослідження» [171], Ю.Савко «Громадянське суспільство, соціальний капітал та політична участь» [159], М.Лесечко, А.Чемерис «Інвестування у соціальний капітал: проблеми, досвід, результати» [99] і т.д.

Багато соціологів намагалися поєднати фактор стабільності або хаосу з наявністю в суспільстві певного рівня довіри, а саме: С.Балмаєва «Довіра як соціальний капітал» [7], Н.Бусова «Культурні корні соціального капіталу» [23], С.Гельфанова та ін. «Довіра як фактор удосконалення якості життя» [38], Г.Заболотна «Феномен довіри та його соціальні функції» [67], В.Зінченко «Психологія довіри» [73], А.Ефендієва «Соціальні взаємодії: форми, типи та принципи регуляції» [232], О.Кузіна «Формування довіри в масовій інвестиційній поведінці» [97], В.Лукін «Політична довіра в сучасному громадянському суспільстві: культурологічні та інституційні системи» [108], С.Плєсовських, І.Владикіна «Довіра і колективна безпека як родові основи соціальності» [137], Т.Скрипкіна «Довіра як соціально-психологічне явище» [167], К.Феофанов «Соціологія Нікласа Лумана: комунікації влади і довіра» [199], Н.Фрейк «Концепція довіри в дослідженнях П.Штомпки» [202], П.Шихирєв «Взаємна довіра як основа ділової етики» [219].

Дещо інший підхід можна прослідкувати у праці українських вчених І.Мартинюк, Н.Соболевої «Світська віра як феномен суб'єктивної реальності: сучасний стан і тенденції змін» [115], які аналізують різницю між релігійною та

світською вірою, показують як остання трансформувалася в сучасну форму легальної підтримки, тобто довіри до когось або до чогось (принципів демократії, форми правління).

Ряд іноземних джерел, які стали частиною теоретичної бази дисертаційного дослідження, представлені працями наступних вчених: Б.Мільнер «Роль довіри в соціально-економічному розвитку» [120], Дж.Хоскінг «Навіщо нам потрібна історія довіри» [214], Р.Емерсон «Довіра до себе» [231], М.Камінські «Проблема колективної взаємодії в [умовах] політичної консолідації: дані з Польщі» [254] та «Коаліційна стабільність багатопартійних систем: досвід Польщі» [253], Н.Дінелло «Від плану до клану: соціальні мережі і громадянське суспільство» [57] тощо.

Варто також виділити низку статей та книг, які аналізують проблеми довіри з точки зору розрізень по національним відмінностям, в залежності від регіону проживання, ментальних та ціннісних особливостей. Соціологічна традиція представлена роботами А.Селігмена «Проблема довіри» [161], Р.Блома та групи авторів «Соціальний капітал довіри і менеджери альні стратегії» [14], Дж.Коулмана «Основи соціальної теорії» [238], Д.Гамбетти «Чи можемо ми довіряти довірі?» [246], Н.Лумана «Схожість, упевненість, довіра: проблеми та альтернативи» [258].

Політологічна традиція досліджень в галузі довіри зосередилася в роботах Е.Ушландера «Моральна основа довіри» [269], С.Роуз-Акермана «Довіра, чесність та корупція: теорії та дані опитувань в пострадянських країнах» [266], К.Ньютона «Довіра та політика» [260], С.Жмерлі, К.Ньютона та Дж.Монтеро «Довіра до людей, упевненість в політичних інституціях та задоволення демократією» [270], Н.Хананашвілі «Дерево формули довіри» [211], М.Хатерінгтона «Політична доцільність та політична довіра» [248].

Прояв наукового інтересу до проблеми довіри на теренах колишнього Радянського Союзу став помітним після надто швидкого переходу від планово-економічної моделі розвитку до ринкової і, як наслідок, з'явилася низка праць щодо ролі довіри в економічних відносинах. Цей напрямок представлений

працями П.Макалістера «Довіра як результат відкритості» [110], де автор доводить важливість розвитку фактору довіри клієнтів різних банків для їх прибутковості, розвитку та стабільності, що є, певним чином, доказом важливості міжособистісної довіри для побудови якісних горизонтальних зв'язків; стаття А.Трапкової «Довіра в російському малому і середньому бізнесі» [183], яка показує вкорінені клієнтелістські неформальні зв'язки в горизонтальній взаємодії бізнесменів, та головні складності будівництва вертикальної взаємодії між державою та громадянським суспільством на основі взаємної довіри.

З середини 80-х років стали з'являтися дослідження проблеми довіри вітчизняних вчених. Феномен довіри та його роль в побудові громадянського суспільства в умовах демократії аналізувала львівська дослідниця А.Колодій у своїй роботі «Основи демократії» [128] та декількох статтях цієї ж тематики: «На шляху до громадянського суспільства в Україні» [93], «Сутність громадянського суспільства і механізм його впливу на політику» [92], «Історична еволюція громадянського суспільства та уявлень про нього» [91], - в яких вона переносить концепцію соціального капіталу в предметне поле теорій громадянського суспільства; праця В.Степаненко «Кому потрібне громадянське суспільство? Соціальний капітал та проблеми формування громадянської свідомості в Україні» [170], Ю.Савко «Громадянське суспільство, соціальний капітал та політична участь» [159], в яких також пов'язуються ці теоретичні традиції.

Українські дослідники паралельно обґрунтовують основні характеристики, прояви довіри та чинники зміни її рівня, що впливають на підтримку влади в країні: А.Бова «Довіра до соціальних інститутів: крос-національні зіставлення» [15], Т.Василевська «Довіра населення до влади: етичний вимір» [24], Г.Постригань, А.Нікіфорова «Довіра як складова сучасної демократії» [145], де автори наголошують на важливості аспекту формування та підтримання довіри для існування взаєморозуміння між владою та її підлеглими.

Паралельно з вищезазначеними дослідженнями, вчені намагаються знайти причини виникнення політичної влади, сформулювати основне її завдання (служіння тим, хто її обрав), довести легітимність приходу на верховні пости одіозних та кривавих тиранів, або меншості, яка не діє на благо суспільства. Поряд з цим проблема легітимації влади залишається не менш актуальною для суспільств, які вже можна назвати стабільними й демократичними.

Запеклі теоретичні дискусії ведуться щодо засад нормативної бази легітимації в інституціональній сфері, проблем справедливості та справедливого розподілу суспільних благ, індивідуальних прав та свобод в умовах плюралістичних суспільств. Таким чином, питання підтримки тієї чи іншої політики, того чи іншого лідера, довіра представникам влади свого життя та власності, стало надто актуальним.

З огляду на це, проблеми легітимації влади почали аналізуватися в ряді філософських та політологічних наукових напрямках, які стали основою теоретико-методологічних зрушень в даному дослідженні.

Філософсько-політологічні дослідження ґрунтуються на теоретичній базі позитивістів (К.Попера, Г.Альберта), герменевтиків (П.Рікера, М.Гайдегера), дослідження проблем демократичної легітимації та її механізмів (Т.Парсонса, Е.Гідденса, Дж.Коена, Й.Шумпетера, Р.Патнама).

Поєднання двох феноменів соціально-політичної системи – довіри та легітимності – сприяє розкриттю основ та джерел існування влади. Питання легітимності постало перед науковою елітою після виходу праць М.Вебера «Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика» [28] та «Політика як покликання та професія» [26], де вчений ввів у науковий обіг та пояснив поняття «легітимність», обґрунтував вплив ірраціональних чинників (праця «Протестантська етика і дух капіталізму» [27]) на функціонування влади та стабільний політичний розвиток країн.

Подальші дослідження легітимності влади, її походження, вирізнення основних типів легітимного правління та співвідношення процесу легітимації із

довірою населення до влади постають у наукових працях більш сучасних дослідників, а саме: П.Бергера, Т.Лукмана «Соціальне конструювання реальності. Трактат по соціології знання» [12], Л.Саністебана «Політичні системи і легітимність» [160] тощо.

Таким чином, більшість вчених намагалися за допомогою своїх власних теорій обґрунтувати важливість легітимності політичної влади як необхідної передумови та критерія соціально-політичної стабільності держави, як своєрідний «детектор брехні» економічного та політичного курсу держави.

Теоретичним підґрунтям розробленості проблеми зв'язку легітимації влади та довіри стали теорії В.Міллера, М.Догана, С.Уайтфільда, А.Фетисова, К.Завершинського.

Варто зазначити, що майже всі автори розмежовують легітимацію та довіру в контексті різних політичних режимів, а особливо в умовах плюралістичних демократій. У працях цих вчених стверджується, що перша стосується політичної системи в цілому, а друга – конкретних політичних інститутів або окремих представників влади.

Досить розширено і багатогранно аналізують проблему легітимності та легітимації влади на теренах українського наукового простору. Серед основних дослідників даної тематики слід виділити таких вчених, як О.Висоцький «Легітимаційна політика: поняття і сутність» [29], «Легітимність – аналіз поняття» [32], «Сутність легітимації політики» [30], «Проблема легітимації політики в концепції Макса Вебера» [33], О.Дащаківська «Проблема легітимності політичної влади: основні концептуальні підходи» [51], В.Ковальчук «Громадянська непокора як тест на легітимність влади: філософсько-правовий аспект» [85], Ю.Кравченко, В.Чечель «Легітимність політичної влади й можливість її досягнення» [96], І.Попова «Соціологічний підхід до вивчення легітимності та легітимації» [143], С.Пролеєв «Легітимація державної влади: сутність і культурні форми» [148] тощо.

Ґрунтовні дисертаційні дослідження легітимності влади, доказовості її походження та змісту в умовах сучасних суспільств зробили вітчизняні

науковці С.Рябов «Легітимація влади як соціально-філософська проблема (концептуально-методологічний аналіз)» (1997 р.) [158]; В.Сукачов «Політична довіра як складова соціального капіталу громадянського суспільства» (2005 р.) [177], О.Гребіневич «Ціннісно-легітимаційна орієнтація політичної системи» (2006 р.) [44]; О.Дащаківська «Політична еліта України: проблема легітимації» (2006 р.) [50]; М.Тур «Легітимація соціальних інститутів: соціально-філософський аналіз» (2007 р.) [185]; В.Волинець «Легітимність влади як фактор політичної стабільності суспільства» (2008 р.) [31].

Сучасний етап розвитку світу зіштовхується з новими викликами, формуються нові форми взаємодії влади і громадянського суспільства і це дає привід для нових досліджень, які розкривають роль довіри в процесі легітимації влади, її вплив у різних типах політичних режимів, а особливо, в умовах сучасної демократії. Адже це одна з найактуальніших проблем – ефективність демократичного режиму, його забезпечення, підтримка стабільності та можливі форми трансформації.

Довіра як складова процесу легітимації була досліджена К.Завершинським у статті «Легітимність: генезис, становлення і розвиток концепту» [68], В.Меркель і А.Круассаном у праці «Формальні і неформальні інститути» [116], О.Кокорською у статті «Легітимність влади та довіра в суспільстві, що трансформується: теоретико-методологічні проблеми» [87], а також О.Кокорською та В.Кокорським у науковій публікації «Довіра як фактор консолідації суспільства» [86]. У даних працях автори наголошують на визначальній ролі довіри як культурно-історичному чиннику легітимації, що здійснює значний вплив протягом всього розвитку суспільно-владних відносин.

Проблему наявності та підтримання легітимації влади, яка залежить від функціонування громадянського суспільства та існування сталих горизонтальних зв'язків, досліджували В.Жежерун, Н.Замятіна в працях «Аксіологічна функція культури довіри у формуванні громадянського суспільства» [65], «Громадянське суспільство і культура довіри: філософсько-культурологічний аспект» [66]. Вчені визначають філософський аспект

застосування довіри для формування атмосфери культури довіри, становлення впливового громадянського суспільства і, як наслідок, ефективної взаємодії між ним і владою.

Сучасні наукові дослідження доводять існування поряд з економічною кризою і політичну, яка виникає на тлі зниження рівня довіри в сучасних європейських та американських суспільствах. І це в той час, коли відбувається масове експортування демократичних режимів по всьому світу.

Підтвердженням цьому є ряд праць, в яких аналізуються причини та наслідки виникнення недовіри: М.Доган «Легітимність режимів і криза довіри» [58], «Ерозія довіри у розвинутих демократіях» [59], Г.Єрмичова і Ю.Сімпура «Недовіра як соціальна проблема сучасної Росії» [63], С.Кастелз «Глобалізація і міграція: деякі очевидні протиріччя» [83], А.Кокотов «Довіра і недовіра в російському праві» [88], Ш.Ейзенштадт «Парадокс демократичних режимів: крихкість та змінність» [230] тощо.

Осмилення причин та важелів делегітимації влади в кризові періоди розвитку суспільств залишається не менш актуальним і для сучасної західної політичної філософії, соціальної та політичної наук. Найбільша увага вченими приділяється розробці аспектів легітимації влади та політичної системи, причинам та наслідкам кризи демократії, механізмам відновлення стабільності політичної системи (Л.Саністебан, Р.Даль, Г.Гайнінг, Г.Блуменберг, Ю.Гайд, Д.Гелд, Д.Гібон, Г.Дукс, Л.Раймонд, Ю.Шліскі, Ю.Фіскін, Р.Форст та ін.)

Все вище зазначене дозволяє зробити певні висновки: питання довіри як складової легітимації є надто важливим для розвитку, становлення та стабільного функціонування політичних систем. Багато іноземних та вітчизняних вчених, провівши ряд емпіричних досліджень, намагаються знайти та виокремити основні механізми, які б дозволяли підтримувати високий рівень довіри серед населення або відновлювати його при непередбаченій втраті. Саме тому такі дослідження є для України вкрай актуальними.

Наша країна намагається перейняти досвід державотворення у своїх західних партнерів, побудувати країну на основних принципах демократії,

створити умови для конкурентоспроможного розвитку економіки, сформувати громадянське суспільство, забезпечити якісний процес політичної соціалізації кожного індивіда з метою формування високого рівня політичної культури.

Всі виокремлені питання вимагають теоретично обґрунтованих та емпірично доведених досліджень зі сторони вітчизняних науковців. Особливу увагу слід приділити дослідженню рівня довіри, який існує між індивідами, між окремою особою та громадянським суспільством (в першу чергу членство в громадських організаціях та асоціаціях різного рівня та спрямування), між громадянином і державою.

Серед основних наукових праць українських вчених, які присвячені аналізу довіри як складової легітимації влади в умовах сучасної демократії, попередньо розділивши їх у відповідності до досліджуваної проблематики, можна виділити наступні:

1. Перша група робіт присвячена проблемі легітимності влади в пострадянський період, коли рівень довіри перебуває на досить низькому рівні, а політична еліта не відіграє в суспільстві одну із своїх основних ролей – бути зв'язуючою ланкою між громадянським суспільством і державою: О.Дацаківська «Легально-раціональні чинники легітимації політичної еліти України» [49], Н.Погоріла, Ю.Таран «Політичні еліти: очікування і розчарування» [139], І.Сікора «Проблема легітимності політичної системи і державності в перехідних суспільствах» [163] тощо;

2. Друга група робіт стосується проблеми легітимності влади в сучасній Україні, яка розкривається через аналіз шляхів її становлення, занепаду та відновлення довіри до неї: Є.Бистрицький, О.Білий «Державотворення в Україні: шляхи легітимації» [13], П.Бурковський, С.Черненко «Довіра громадян до органів влади та базових соціальних інститутів» [21], Н.Дармограй «Культура влади – легітимність влади» [48], О.Демків «Концепція групового соціального капіталу і її адаптація до вітчизняних умов» [53], К.Колесников «Легітимність влади в Україні: теорії і

реальність» [90], А.Щолкін «Ставка на довіру як соціальний капітал» [229] та інші;

3. Третя група представлена працями авторів, які намагалися знайти основні механізми подолання кризи довіри до влади, особливо в умовах трансформації українського політичної системи від авторитаризму до демократії: В.Бєбик, Т.Пояркова «Занепад демократії, або новий погляд на демократичну культуру» [10], П.Манжола «Криза легітимності влади та шляхи її подолання в умовах парламентсько-президентської форми правління» [114], В.Оссовський «Громадська думка в Україні: спроба соціологічної інтерпретації» [129], Є.Цокур «Шляхи та методи забезпечення легітимності політичної влади» [215] та інші.

Таким чином, варто підкреслити, що за останні декілька десятиліть відбулися суттєві зрушення в дослідженнях проблеми довіри, її впливу на легітимацію влади, ролі демократичних принципів та ідеалів у формуванні плюралістичного громадянського суспільства. Ці зміни пов'язані з перенесенням акцентів з філософсько-соціологічного обґрунтування даних феноменів і процесів у бік формально-юридичного, економічного спектрів, а особливо в рамки політичної науки.

Назріла потреба конструювання комплексного дослідження довіри в структурі легітимації влади, а саме: побудова єдиної концепції довіри, виділення її форм, функцій, проявів та впливів, де буде переважати перш за все обґрунтування нерозривності понять «довіри» та «легітимації», необхідність використання соціально-психологічних та політичних механізмів для підтримки довіри громадян задля стабільності політичної системи, виокремлення чинників зневіри та кризи легітимності влади і розкриття основних шляхів її відновлення. Таке дослідження, на нашу думку, дасть можливість проаналізувати глибинні процеси щодо впливу рівня довіри населення на становлення демократичного політичного режиму в сучасній Україні.

Враховуючи ту теоретичну базу, яка використана у дисертаційному дослідженні, варто зупинитися на виокремленні основних методологічних засад аналізу довіри в структурі легітимації політичної влади.

Феномени довіри та легітимації є досить специфічними з точки зору багатьох науковців, а методологія їх дослідження є неоднозначною. Такий аналіз потребує комплексної методології, що забезпечить вирішення поставлених завдань.

Особливість феномену політичної довіри як об'єкту дослідження обумовлюється наступними факторами: відсутністю цілісних, ґрунтовних та концептуальних досліджень довіри в рамках політичної науки; широкою різноманітністю тлумачень та підходів щодо визначення явища довіри серед інших наук (психології, соціології, економіки, філософії); мало відчутним соціально-гуманітарним дискурсом серед вітчизняних дослідників щодо наявності проблеми рівня довіри в суспільстві.

Все це дає привід пошуку оптимальних, ефективних, міждисциплінарних методологічних основ для розв'язання поставленої проблеми політологічного дослідження.

В процесі даного дослідження автор використовує велику сукупність різноманітних методів: найбільш загальні та спеціальні. Побудовані гіпотези та їх доведення ґрунтувалися на методах аналізу (джерел та матеріалів різних галузей знань), синтезу (праць науковців, об'єктами дослідження яких були як схожі, так і протилежні явища), узагальнення (всіх положень, гіпотез, теорій, які були вирішені для дослідження даної проблематики та виведення власних обґрунтованих положень).

Для вирішення поставлених завдань був застосований системний метод дослідження як певна методологічна основа. Загальне обґрунтування змісту даного методу полягає в наступному: «системний метод орієнтує дослідження на розкриття цілісності об'єкта й тих механізмів, які її забезпечують, на виявлення багатоманітних типів зв'язків складного об'єкта і зведення їх у єдину теоретичну конструкцію» [220, с. 25]. Причому, при аналізі політичного явища

останнє апріорно уявляється як система, що має певну структуру і взаємовпливи її елементів.

Такий висновок базується на ідеї про те, що будь-який політичний процес або явище відчуває на собі вплив цілого ряду зовнішніх та внутрішніх факторів. А тому його аналіз буде точним лише за умови досконального вивчення зв'язків цього процесу з іншими.

Для нашого дослідження цей метод дав можливість розглядати суспільство (часто громадянське суспільство) як певну нерозривну єдність і в той же час, розчленувати його на певні складові та механізми, не порушуючи цієї цілісності. Наприклад, виокремлення структурних елементів громадянського суспільства (соціальні групи, громадські об'єднання) або політичної системи (політичні інститути, політичні відносини, політична культура тощо), ми аналізуємо також здатність цих систем адаптуватися до внутрішніх та зовнішніх чинників, які на них впливають, та залишатися все ж стабільними й функціональними як на рівні окремих інститутів, так всієї системи загалом.

Використання системного методу в дослідженні впливу рівня довіри на стабільність політичної системи стало основою доведення однієї із важливих гіпотез, що політична система суспільства як сукупність різноманітних елементів (інститутів, зв'язків) є досить хитким утворенням за умов, якщо не підтримується більшою частиною населення, тобто довірою як до її частин, так і до неї в цілому.

В даному випадку характерним доповненням системного методу є історичний метод. Враховуючи те, що політичне життя суспільства дуже динамічне і для пояснення певних явищ даної сфери, нерідко потрібно повертатись в історію, щоб дослідити їх в розвитку, виявити закономірності їх функціонування.

Так, цей метод був застосований у процесі реконструкції історії розвитку концептуальної основи дослідження довіри як політичного явища, легітимації як політичного процесу. На нашу думку, використання історичного методу

дозволяє розв'язати одночасно два завдання: по-перше, окреслити історичні віхи появи наукових джерел та досліджень концепції довіри та легітимації влади, що є досить актуальним для нової теоретичної системи знань; по-друге, дозволяє прослідкувати зміну напрямків розвитку досліджуваного феномену в порівнянні з сучасним розумінням.

В рамках даного дослідження – це підходи щодо обґрунтування особливостей та взаємозв'язку феноменів довіри та легітимації влади (з античності і до сьогодення), щодо пріоритетних механізмів підтримання легітимності влади в різні історичні епохи, розглядаючи їх в конкретному історичному та національному контексті, а також теорії та практики становлення сучасного типу демократичного режиму.

Важливим для пошуку ефективної методології дослідження зазначеної проблеми виявився структурно-функціональний метод, який є однією з найважливіших форм застосування системного підходу в дослідженні політичних явищ і процесів. Його можна визначити як «дослідницький прийом, який полягає у розчленуванні складного об'єкта на складові, вивченні зв'язків між ними й визначенні місця і ролі всіх складових у функціонуванні об'єкта як цілого, за умови збереження ним своєї цілісності у взаємодії із зовнішнім середовищем» [220, с. 25].

Застосування структурно-функціонального методу в дослідженні політичної системи суспільства передбачає виокремлення елементів її структури (інституційної, регуляторної, культурної підсистеми), основними з яких є політичні інститути, нормативні акти та типи політичної культури. Все це дозволяє з'ясувати особливості їхнього окремого функціонування, наявних зв'язків між ними та дієвість політичної системи як єдиного цілого.

Вищезазначений метод розкриває суть зв'язків, які існують між такими складовими суспільства як індивід та група, індивід та громадянське суспільство, а особливо між громадянським суспільством та державою в політичній сфері.

Застосування порівняльного методу як методологічної основи дисертаційного дослідження передбачає співставлення різних політичних явищ (систем влади, режимів правління, типів політичної культури тощо), перш ніж будуть сформовані висновки і оцінки відносно тих чи інших явищ, тенденцій їх розвитку, типологій, закономірностей тощо [169, с.8]. Відповідно, порівняльний метод в межах досліджень політичного процесу орієнтує дослідження на розкриття спільних та відмінних рис між політичними системами, схожістю соціальних та політичних інститутів та їх складових у різних регіонах, народів, країн тощо.

Для нашого дослідження даний метод є надто актуальним і часто застосованим, адже для теоретичного доведення поставлених гіпотез використовувалися однотипні або різнорідні явища, процеси.

Аби довести, що довіра є складовою легітимації влади, були проаналізовані прояви впливів різних рівнів довіри на легітимність влади в різних політичних режимах – авторитарному, тоталітарному і, без сумніву, демократичному.

Результатом і логічним висновком застосування порівняльного методу стало виведення нових умов, ефективних механізмів підтримки та відтворення довіри серед населення.

Таким чином, поняття «довіри» та «віри», «легітимності» й «легітимації», потрапляють в предметне поле різних наукових теорій: соціологічних, психологічних, економічних, філософських, правознавчих та політологічних, тому для дослідження та вивчення зазначеної проблеми найкращим методом виявився міждисциплінарний підхід, за допомогою якого було забезпечено перенесення результатів дослідження соціально-філософської, соціологічної, психологічної та економічної теорії в предметне поле сучасної політичної науки.

Саме такою сукупністю концептуально важливих методів, засобів та прийомів варто розкрити зміст основних теоретичних та практичних основ даного дослідження, довести або спростувати поставлені гіпотези й, що є

головним, знайти та обґрунтувати ряд практичних настанов формування міцних, якісно ефективних та довготривалих елементів стабільності суспільств. Особливо актуальним все вище описане є для сучасного становлення демократії в Україні.

1.2. Сутність, структура та функції довіри

Підкреслюючи важливу роль феномену довіри в організації суспільного життя, варто відмітити, що влада і насилля можуть на деякий час вирішити проблему соціального порядку, але вони не здатні самі по собі забезпечити основу для підтримання цього порядку в довготривалій перспективі. Саме тому варто звернутися до основних тлумачень поняття «довіри», її основних характеристик та функцій.

До феномену довіри, як зазначалося раніше, в різні часи зверталися такі мислителі минулого, як Г.Гроцій, Дж.Локк, І.Кант і Е.Дюркгейм. Феномен довіри розглядався ними в контексті аналізу «договірного» початку суспільних відносин. Пізніше розуміння даного феномену змінюється і вже трактується як умова, яка забезпечує стабільність суспільства [67, с. 67]. Тобто, протягом багатьох століть вчені відносили довіру до системи тих чинників, які впливають на суспільні взаємозв'язки, і намагалися знайти джерела її формування.

Один із перших визначив довіру Д.Гамбетта, розглядаючи її перш за все як соціальне явище: «довіра (або навпаки недовіра) — це певний рівень суб'єктивної впевненості особи в тому, що інша особа або група осіб чинитиме певним чином, до того як вона побачить такий вчинок (або незалежно від того, чи побачить вона його коли-небудь) і за умови, що він впливає на її власні вчинки ... Коли ми говоримо, що довіряємо комусь, або що комусь можна довіряти, ми імплікуємо, що ми достатньо впевнені в тому, що ця людина діятиме нам на користь або, принаймні, не на шкоду, щоб зважитися на певну співпрацю з нею в тій чи тій формі» [246, с. 217].

Російський лінгвіст, лексикограф С.Ожегов у своєму «Словнику» трактує довіру як «впевненість у чийсь добродетності, щирості, в правильності чогось і обґрунтоване на цьому відношення до когось» [126, с. 790].

Цю думку висловив також польський дослідник П.Штомпка. В його трактуванні, довіра – це ставка на майбутні можливі дії інших людей. Вона

дозволяє пом'якшити відчуття непередбачуваності майбутнього шляхом його розуміння як чогось даного [цит. за 202, с. 11].

У «Новому тлумачному словнику української мови» подано аналогічне визначення довіри як «відношення до когось, яке виникає на основі віри у чийсь правоту, чесність, щирість і т.д.» [124, с. 258].

Поряд з цим, слід розмежувати поняття «довіра» та «політична довіра».

Політологічний енциклопедичний словник дає наступне визначення: «довір'я політичне – вираз відповідності цілей діяльності об'єкта і суб'єкта політики; визначення можливостей суб'єкта задовольнити потреби об'єкта (не підтвердженні досі безпосередньою практикою)» [141, с. 165].

З даним визначенням можна частково не погодитися, адже не завжди акт довіри є чимось «даним», зазвичай ми самостійно вирішуємо чи варто довіряти тій чи іншій людині, тобто свідомо оцінюємо його перевагу перед нами в чомусь.

Французький психолог, керівник лабораторії соціально-психологічних досліджень у Вищій школі соціальних досліджень при Парижському університеті Серж Московічі у своїй праці «Машина, яка творить богів» (1998 р.) переконує, що підпорядкування тотожне довірі. Він нагадує, що «зерно сумніву в мільйонів людей призводить до усунення навіть наймогутнішого тирана. Диктатури суперечать не тільки правам людини, але й справжній природі влади. Постійне насильство породжує апатію, байдужність і ворожість» [121, с. 284]. Джерелом довіри може бути любов, згода з приводу вірувань і цінностей, навіть зайва самовпевненість. А умовою її збереження — сталість.

Для нашого дослідження важливим є проаналізувати не лише можливі впливи політичної довіри та її наслідки для об'єкта, а виокремити непомітні, більш глибокі зв'язки, які виникають між різними соціальними суб'єктами в процесі міжособистісної взаємодії, які потім ціленаправлено або навіть непомітно стають дієвим ланцюгом соціальної кооперації (громадянин – громадянин; громадянин – група; група – громадянське суспільство;

громадянське суспільство - держава), а також важливим «лобістським» ресурсом в політичному процесі.

Аналізуючи політичну довіру, варто зазначити її різновиди:

1) формальну, нормативно-правову складову (довіра і недовіра парламентом уряду);

2) соціально-психологічна (ставлення до політичних інститутів), яка частково виступає предметом цього дисертаційного дослідження.

Відповідно, використовуючи при аналізі лише вище описане розуміння «політичної довіри», ми певним чином звужуємо межі свого дослідження, залишаючи поза увагою важливий аспект горизонтальної взаємодії між людьми.

Таким чином, враховуючи все вищевказане, варто дати визначення поняттю «довіра», яке найбільш вдало окреслює предмет даного дослідження та є певним узагальненим варіантом всіх попередніх: довіра – це сукупність раціональних та ірраціональних переконань особи, що дозволяють робити ставки на майбутні дії іншої людини, якій вона добровільно передала ряд своїх повноважень.

Таке визначення дозволяє позбавитися деяких недоречностей: по-перше, воно не виключає наявності переваги ірраціональних аспектів при виборі суб'єкта довіри, що часто прослідковується на практиці (приємна зовнішність, манера спілкування і т.д.); по-друге, роблячи ставки на майбутні дії когось ми вже наперед прораховуємо його можливі вчинки та визначаємо для себе певну вигоду чи втрату з цього; по-третє, акт прорахунків – це певний аналіз минулого досвіду та прогнозування майбутнього, що можна визначити як свідому дію довіряючого; по-четверте, добровільно віддаючи свої права або повноваження ми визнаємо свою некомпетентність та перевагу іншого в певних сферах та погоджуємося на ті ризики, які можуть нас чекати в майбутньому.

Що ж стосується розуміння раціонального та ірраціонального в політиці, що є важливим для даного дослідження, то варто визначити сутнісні характеристики цих феноменів. У філософії дані поняття розглядають як певну

дихотомію, тобто такі, що зумовлюють наявність один одного як протилежності. Є загальноприйнятим, що раціональним є суто розумова та інтелектуальна діяльність, наслідком якої виступає системність, обґрунтованість, доказовість всезагальність знання [69, с. 17]. А ірраціональність ґрунтується на емоційно забарвлених відчуттях, вірі, інстинктах, що в свою чергу переростає в емоційно-чуттєві переконання, переживання, установки, які не потребують перевірки.

В політиці ці поняття – раціональне та ірраціональне – виступають теж як певні протилежності: з однієї сторони політика це справа професіоналів, а з іншого – політика це мистецтво. Саме тому, на наш погляд, можна констатувати, що політика є наслідком дій конкретних людей, які не завжди керуються раціональними та логічними прорахунками, а часто приймають рішення на основі ірраціональних та нелогічних переконань.

Отже, все вищезазначене підводить нас до однієї із головних тез даного дослідження: довіра є сукупністю раціональних (велика кількість обґрунтованих і логічно змістовних подій власного практичного досвіду, які об'єднуються людиною у комплекс досвідних установок) та ірраціональних (віра в сакральність певних норм та принципів, емоційно забарвлені переконання, ряд стереотипів, підкореність авторитету, страх, емоції тощо) чинників у свідомості та діях кожної людини.

Відповідно, потребує змістовного розкриття структура феномену довіри. Поряд із рядом раціональних та ірраціональних переконань, значимими є також ті характеристики, які характеризують довіру як динамічний процес, який змінюється в часі і просторі. Такий динамічний процес виявляється, перш за все, в переході від однієї фази його розвитку до іншої. Розрізняють п'ять фаз в динаміці довіри:

- 1) довірчих експектацій, яка полягає в прогностичному чеканні від близького і далекого соціального оточення відповідної поведінки;

2) довірчого сприйняття – оцінка першого враження про об'єкт довіри; ідентифікація (пізнання чого-небудь, кого-небудь); рефлексія (звернення в себе); емпатія, яка означає емоційне співпереживання;

3) довірчої комунікації, яка передбачає соціальне партнерство суб'єктів і об'єктів довіри;

4) довірчої співпраці, де довіра може бути опредмечено в шлюбній, родинній, сусідській, корпоративній, суспільній співпраці;

5) довірчого співтовариства (спільності) – різновид мережевих об'єднань, заснованих на конвенціональній регуляції [52, с. 135].

На рівні великих соціальних структур російський психолог П.Н.Шихирєв виділяє чотири основних джерела або чинника довіри:

- 1) процес взаємодії;
- 2) психологічна, особистісна схожість, спільність соціокультурних норм та очікувань, які поділяються суб'єктами взаємодії;
- 3) соціальні інститути; наявність формальної системи, тобто третього боку, гарантуючого ступінь професіоналізму;
- 4) загальний обсяг довіри між людьми, досягнутий в даній соціальній системі, або загальний обсяг довіри як соціального капіталу [219, с. 47].

У класичній соціології довіра спочатку розглядалася як передумова соціального порядку і його основа. При цьому довіра як характеристика міжособового спілкування і передумова формування малих груп доповнювалася поняттям деперсоналізованої довіри, таким чином формуючи певні глибинні розрізнення у двох видах довіри.

Так уже в німецького соціолога Ф.Тенніса зустрічається розрізнення двох типів довіри – міжособистісної (зверненої до конкретної особи, якою часто виступає родич) та інституціональної (деперсоніфікованої, де головним об'єктом довірчих відносин є різноманітні інституції) [цит. за 97, с. 174]. В рамках останньої виконувати узяті на себе зобов'язання навіть ненадійних людей змушує або особистий інтерес, або люди довіряють професіоналізму,

кваліфікації, компетенції незнайомих їм особисто людей, таких, наприклад, як лікарі або юристи.

Інституційні критерії довіри, які закладаються сім'єю, проявляються в спілкуванні з представниками різних організацій: від лікаря ми чекаємо довірливого відношення до нас як до пацієнта, від міліціонера – захисту, а також віримо обіцянкам політиків. І скільки б не було випадків помилок в цій вірі «авансом». Без такого виду довіри або без такої віри щодо необхідних дій формальних соціальних зв'язків неможлива була б і соціальна взаємодія всього суспільства. «Авансована» довіра є певним «ядром», виступаючи продуктом тривалого існування різних соціальних спільностей, найбільш фундаментальну основу яких формує сім'я.

Для німецького соціолога і філософа Г.Зіммеля довіра також є передумовою домінуючого соціального відношення в сучасному суспільстві – стосунків обміну [цит. за 97, с. 174]. Проте, по Г.Зіммелю, довіра або недовіра виникають лише в умовах невизначеності. Для людини, яка все знає (самовпевненість окремих осіб це підтверджує), немає необхідності комусь або чомусь довіряти, точно так, як і для того, хто не знає нічого. Відповідно, об'єкт довіри завжди знаходиться десь між повним знанням і повним неутвтом.

Дослідження Г.Зіммелем сучасного суспільства важливе тим, що він показав, як безпосереднє, індивідуальне, щоденне життя може набувати характеру стійких, надіндивідуальних, опосередкованих стосунків, як людина, вбудована в систему соціальних стосунків, може скористатися індивідуальною свободою дій і автономією завдяки можливостям переміщення між відособленими сферами життя і різними соціальними групами.

Німецький соціолог та політолог М.Вебер у розвиненій ним концепції соціальної дії [28] виходить з того, що будь-які дії мають значення лише в певній системі цінностей, раціональна поведінка в рамках однієї системи може бути нераціональною з точки зору іншої. Найбільш явне виявлення ролі довіри характерне для ціннісно-раціонального типу дії, яка прямує основними

цінностями, що сприймаються через засвоєння індивідом культурного коду суспільства [97, с. 175].

Будучи основою політичної культури суспільства, виступаючи складовою вертикальних зв'язків між індивідом, громадянським суспільством та державою та безпосередньою взаємодією громадян з владними інституціями, довіра виступає соціально-політичним явищем, що притаманне всім державам з різними політичними режимами.

Далі треба розглянути одне із головних питань: чим все-таки довіра відрізняється від віри? Питання вирізнення відмінностей між вірою та довірою ставало предметом дослідження багатьох наук – соціології, психології, релігієзнавства та теології, однак спробуємо узагальнити їх відмінні риси.

Сучасне трактування даної категорії виходить з того, що термін «віра» вживається в декількох значеннях. Варто відмітити, що у зв'язку з цим в англійській культурі вживається два терміни, «faith» - віра і «belief»- віра, які вживаються як поняття, що відображають різну реальність. В даний час така точка зору стає усе більш загальноновизнаною: автори виділяють дві форми віри, вказуючи на термінологічну тотожність, однак різне смислове наповнення, в деяких мовах.

Перша форма віри (зазвичай її називають непрямую) виявляється як рефлексія з приводу якоїсь діяльності або її результату. Друга форма віри є справжньою вірою, тому що вона означає «достовірність особливого порядку, недоказову звичайним раціональним шляхом» [167, с. 54].

Отже, як стверджують ряд дослідників, віра – це категорія, яка характеризує особистісне вільне самовизначення людини відносно духовного й етичного виміру життя, якій притаманне ірраціональне сприйняття. Віра ґрунтується на беззаперечному визнанні певних догм, ціннісних норм, які людина не піддає сумніву, але це не обов'язково повинні бути релігійні догми чи віра в Бога.

У сьогоднішніх умовах людині притаманне дихотомічне мислення: алогічна віра у вождів, Бога й нові технології, або логічна віра в людину, яка заснована на досвіді нашої власної плідної та щоденної діяльності.

Таким чином, аналіз показав, що ґрунтуючись на сучасних уявленнях про форми віри, можна провести поділ між вірою і довірою як двома різними формами віри, бо в їх підставі лежать психологічно різні акти. В основі довіри лежить специфічне відношення суб'єкта до об'єкта, представлене суб'єктові як певне переживання, передування акту взаємодії і що передбачає принципову неототожнення суб'єкта і об'єкта віри.

Справжня віра пов'язана з актом прийняття чогось за істину без достатньої підстави, що потенційно передбачає усунення дистанції між суб'єктом і об'єктом віри і їх ототожнення, на відміну від довіри, де це принципово неможливо.

Тому справжня віра можлива лише відносно надчуттєвої реальності, на відміну від довіри, яка можлива як відносно надчуттєвих об'єктів, так і відносно різних об'єктів наочної реальності. Довіра завжди передує акту взаємодії з різними сторонами світу.

І.Мартинюк та Н.Соболева у своїй статті «Світська віра як феномен суб'єктивної реальності: сучасний стан і тенденції змін» зазначають: «зміни у світовідчутті, баченні світу, масовій свідомості, безумовно, розрізняються по динаміці і співвідношенню раціональних і чуттєвих елементів від елітарних форм духовного життя, саме світосприйняття пересічної людини, культура більшості визначають істинний ментальний портрет того чи іншого суспільства. Раціональне та ірраціональне, логічне й алогічне, наукові концепції та гіпотези, з однієї сторони, і народні вірування й міфологічні образи – з іншої, - все це пласти, які існують в різних співвідношеннях в суспільній та індивідуальній свідомості й які визначають духовний потенціал людей в кожен конкретну епоху» [115, с. 46]. Саме так і пояснюється розрізнення між вірою та довірою – постійною боротьбою беззаперечного визнання та визнання і сумніву.

В останні роки в західній літературі в якості дискусійної теми зустрічалися, широко обговорювались та ґрунтовно розроблялися концепції довіри. Враховуючи їх значимість для даного дослідження, можна виділити три головних напрямки в дискусіях з приводу феномену довіри.

Перше складають історично орієнтовані дослідження дженералістів, які прагнуть зобразити довіру як основоположне і структуроване поняття глобалізації західної цивілізації, яка розвивається на принципах конструктивної співпраці і партнерства міжнародних корпорацій в рамках світової системи і характеризується власними культурними і класовими аспектами [67, с. 69-70]. Таким чином, довіра, змінюючи свій внутрішній зміст, стає продуктом ХХІ століття, що впливає на всі сфери життя – соціальну, релігійну, економічну й політичну.

Другий напрямок об'єднує ряд концепцій, представлених відомими соціологами. Серед них британський соціолог Е.Гідденс і американський психолог М.Зелігман, які більш схиляються до концептуального аналізу феномену довіри. При цьому Е.Гідденс бачить суттєву різницю між «базовою довірою» і довірою до абстрактних систем, а М.Зелігман розглядає довіру, з однієї сторони, як відчуття відповідальності, зобов'язання, обов'язку, а з іншої – як значний ступінь істинності, впевненості в завтрашньому дні. В першому випадку довіра завжди персоніфікована: ми довіряємо комусь, тобто конкретним людям. В другому вона асоціюється з визначеними соціальними інститутами і системами, з діяльністю яких ми пов'язуємо надії на майбутнє [67, с. 69-71].

Таким чином, поле довіри охоплює не лише міжособистісні стосунки, а й політичні, економічні стосунки, поширюється на інститути та організації, на соціальний порядок в цілому. Так, наприклад, можна довіряти принципам демократії, уряду, національній валюті, науковому і професійному знанню.

Українські вчені Кокорська О.І., Кокорський В.Ф. у статті «Довіра як фактор консолідації суспільства» підкреслювали співвідношення рівнів міжособистісної та інституціональної довіри (перш за все до представників

легальної влади), які постають важливим соціальним індикатором, своєрідним «термометром» здоров'я суспільства [86]. Науковцями виділяються чотири варіанти такого співвідношення.

- За першого з них складається ситуація, коли відповідні показники є вищими за середні. Тут досягається стан соціального оптимуму: суспільство має значний соціальний капітал, а влада сприяє його збереженню та відновленню.

- У випадку другого варіанту - високого рівня міжособистісної довіри за низького рівня довіри інституціональної - суспільство і влада існують автономно, а отже відбувається "амортизація" соціального капіталу і посилюється тенденція його ерозії.

- Третя ситуація - низький рівень міжособистісної довіри за високого рівня інституційної - означає, що соціум не може функціонувати самостійно, він практично повністю залежить від владних ініціатив.

- Нарешті, в четвертому варіанті, за умови низького рівня міжособистісної та інституційної довіри, соціальні взаємодії в суспільстві практично паралізовані. Влада нездатна контролювати ситуацію, а координовані дії людей дуже ускладнені через взаємну недовіру [86, с. 544-454].

Відповідно, довіра, яку можна розглядати як певний вид відносин, пов'язана із ціннісним відношенням людини до світу і самого себе. «Є багато економічних операцій, що стають можливими тільки тому, що люди довіряють один одному. Співробітництво створює взаємозалежність, а інвестиції окупляться тільки тоді, коли партнери будуть дотримуватися своїх зобов'язань. Це відноситься як до простих виробничих відносин, так навіть у більшому ступені до фінансових відносин, де гроші позичаються і віддаються роками по тому. Зрештою, якщо в суспільстві немає довіри, марно сподіватися, що знання буде проникати в це саме суспільство. Під довірою ми розуміємо очікування, що партнер по співпраці не порушить зобов'язань та утримається від опортуністичної поведінки» [130, с. 131].

Третій, більш специфічний, але одночасно і більш політично орієнтований напрямок представляє дискусія про «соціальний капітал», яка в деяких своїх постулатах базується на роботах Дж.Коулмена, Р.Патнама і т.д.

Поняття «соціальний капітал» було введено в науковий дискурс П.Бурд'є, Г.Лоурі, Дж.Коулменом, Р.Патнамом і Ф.Фукуямою. В розумінні трьох останніх дослідників, довіра є соціальний капітал і безпосередня основа побудови постійних соціальних стосунків. На їх думку, соціальний капітал не що інше, як «людський капітал» – знання і звички конкретного індивіда, здібності до спілкування. Людський капітал використовується в особистих цілях. Соціальний же капітал формується соціальними стосунками, але менш відчутний, оскільки існує тільки у взаємовідносинах індивідів.

Визначаючи смислове значення поняття «соціальний капітал», Р.Патнам звертається до таких рис соціальної організації, як довіра, норми, мережі, які можуть покращити ефективність суспільства, забезпечуючи координаційні дії. На його думку, такі цінності, як ступінь взаємної довіри, суспільні зв'язки, універсалізовані інституційні взаємодії – це результат «складної еволюції, яка включає в себе і гострі конфлікти, і повсякденну роботу нормотворення, і цивілізаторську діяльність інтелектуальної і правлячої еліти» [135, с. 204].

Соціальний капітал характеризується ним як певний досвід співпраці в ім'я досягнення спільних цілей й реалізації загальних інтересів, який неможливий без довіри людей одне одному. «Довіра сприяє співпраці – пише Р.Патнам. – Чим вищий рівень довіри у спільності, тим більша ймовірність співпраці. А співпраця саме вже породжує довіру» [135, с. 208]. Таким чином, довіра сприяє утворенню особливого феномену – соціального капіталу.

Дослідники звертають увагу на різні функціональні аспекти соціального капіталу. На думку американського соціолога Дж.Коулмена, він здатен полегшити виробничу діяльність, збільшити ефект групової кооперації. Група, «всередині якої існує повна надійність і абсолютна довіра, здатна здійснити набагато більше в порівнянні з групою, яка не має даних якостей» [95, с. 126].

Таким чином, можна окреслити певну властивість соціального капіталу: чим надійніші стосунки довіри і солідарності, чим частіше індивіди та групи співпрацюють та взаємодопомагають, тим більший стає соціальний капітал. Все це досить легко імплікується на політичну систему та при використанні сталих стосунків довіри в межах суспільства формує її стабільність.

У традиційному суспільстві довіра формувалася шляхом впізнаваності подій, які вже відбувалися, тобто повторювалися періодично і можна було легко передбачити результати певних дії. З часом довіра почала асоціюватися з небезпекою, адже час від часу відбувалися події, передбачити які було майже неможливо. Тому індивід попадав у невизначену ситуацію під загрозою незнання. «Проявити довіру означає прийняти майбутнє, перенести його в сьогодні і діяти таким чином, неначе воно визначене. Саме тому в сучасному суспільстві довіра стає механізмом зниження складності» [258].

Як наслідок, у сучасному суспільстві довіра починає співвідноситися не з поняттям безпеки, як в традиційному суспільстві, а з поняттям ризиків [39]. Ризик також передбачає невизначеність, небезпеку, однак в даному випадку важливим є те, що в сучасному суспільстві людина часто ризикує і тим самим піддає себе небезпеці, не усвідомлюючи цього.

Все це дає привід стверджувати, що довіра не є таким соціальним феноменом, котрий можна було б не брати до уваги. Недооцінити її роль і місце в соціальному житті – значить, проявити політичну сліпоту. Більш того, можна стверджувати, що будь-який політичний лад має своїм підґрунтям віру [190, с. 227] (свідому чи несвідому).

У зв'язку з цим П.Штомпка виділяє три типи орієнтацій індивіда залежно від його чекань відносно дій інших людей. Для перших двох орієнтацій – надія / розчарування, віра / сумнів – характерними є пасивність, споглядальність, дистанційованість, прагнення уникнути яких-небудь зобов'язань. Третя орієнтація - довіра – виявляється в ситуаціях, коли ми, не дивлячись на невизначеність і ризик, все ж діємо.

Для більш ґрунтового пояснення своєї концепції автор використовує прямо пропорційне поняття «недовіри» (distrust) як повне віддзеркалення довіри. Це теж ставка, але негативна: негативні чекання відносно дій інших (шкідливі, погані, невігідні по відношенню до мене дії) і негативна, захисна упевненість.

Однак, найбільшу цікавість викликає позиція П.Штомпки щодо введення у свою теорію нового поняття – «безвір'я» (mistrust), яке автор пропонує використовувати для нейтральних ситуацій, коли утримуються як від прояву довіри, так і від недовіри. Безвір'я є тимчасовою, проміжною фазою процесу формування / порушення довіри, коли втрачена минула довіра або розсіялася минула недовіра [202, с. 11].

На наш погляд, даний термін (безвір'я) має своїм аналогом термін «байдужість» як втрату зацікавленості до когось або до чогось, однак варто відмітити, що тривалим дане почуття бути не може. Людина концентрує свою увагу на важливих для неї ситуаціях, подіях, речах, що виступає результатом виникнення сподівань, надії і, таким чином, змушує людину довіритися, керуючись своїми раціональними або ірраціональними переконаннями. Інша сторона такої поведінки або відношення може перерости у розчарування, що трансформується у стан недовіри.

Звідси, досить важливим для політологічного розуміння концепції П.Штомпки та для даного дослідження є процес переходу довіри в недовіру й навпаки, при цьому частково зупиняючись в стані безвір'я. Такий процес автор зображує як спіралеподібну схему переростання одного стану в інший, формуючи поведінку суб'єкта.

Дана схема ніколи не завершується ні у свідомості окремої людини, ні в системному значенні суспільних переконань.

Отже, всі ті основні ризики, пов'язані з довірою, з якими людина постійно зіштовхується у своєму житті, П.Штомпка ділить на наступні види:

- 1) ризик, що інші будуть чинити не так, як ми очікуємо, незалежно від нашої довіри;

- 2) ризик, пов'язаний з самим актом довіри: негативний психологічний «осад», якщо хтось не виправдав нашої довіри;
- 3) ризики, які пов'язані з діями людей, яким ми довірилися і які знають і приймають нашу довіру (зрада коханих, друга і тому подібне);
- 4) ризик в ситуаціях, коли ми довіряємо кому-небудь турботу про коштовний для нас об'єкт (наприклад, про дитину, старих батьків) [223, с. 315].

Таким чином, концепція П.Штомпки формує ряд теоретичних засад у вирішенні поставлених гіпотез, розкриває кореляцію між поняттями «довіра» й «недовіра», які складають основу соціального й політичного буття суспільства.

Особливий інтерес для нашого дослідження представляє концепція Р.Патнама, яка аналізує перехід особистої довіри у соціальну й обґрунтовує джерела формування та розвитку соціальної довіри. Особиста довіра, на думку автора, виникає з елементарних потреб до співпраці та взаємодопомоги, які супроводжують життя людей у невеличких, обмежених спільнотах. Сюди відносяться й сусідські стосунки, й різні форми кооперації, в яких важливе місце займають такі сторони людських відносин як репутація, досвід тривалого проживання в певній місцевості, можливість прогнозу дій людини на основі близького знайомства з нею тощо [135, с. 204, 207-208].

Процес переростання особистої довіри у соціальну Р.Патнам пов'язує з дією особливого механізму нормування відносин між людьми, із дією принципу взаємності. Цей принцип породжує два типи взаємності: збалансовану та генералізовану. Перша з них є проявом одночасного обміну послугами або речами. Друга представляє собою характеристику неперервних взаємодій, коли в основі людських стосунків лежать взаємні сподівання на майбутній прояв взаємності. Прикладом такого роду взаємності є людська дружба [135, с. 209-211].

Сама ж генералізована довіра має два різновиди:

1. Довіра просто до співвітчизників (тих людей, з якими особа не знайома), що формується під впливом громадської участі і життя в цивільній спільноті;

2. Довіра до політичних інститутів, яка частково є наслідком першої, але зазнає вирішального впливу діяльності політичних інститутів. Тому її доцільніше вважати компонентом політичної культури, а не соціального капіталу, а самі ці поняття розрізняти як такі, що належать до близьких, але різних сфер суспільної діяльності індивідів – громадської (соціальної) і громадської (політичної) [135, с. 211-215].

Взаємозв'язок між ними базується на тому, що окрема людина, особистість, взаємодіючи з людьми в межах інститутів громадянського суспільства, змінюється і переносить свої нові якості на усі інші суспільні інституції, з якими їй доводиться мати справу, у тому числі й на політичні. Тобто, індивід починає грати свою нову роль в новому оточенні і, таким чином, переносить почуття довіри з одного виду взаємин на інші.

Як члени суспільства, зазначає Р.Патнам, вони творять мережі спілкування і власні моральні якості, а як громадяни (уже в політично-правовому сенсі) – їх застосовують, беручи участь у виборах, різноманітних плебісцитах, захищаючи свої свободи. [135, с. 210]. Іншими словами, член суспільного об'єднання, асоціації і – ширше – громадянського суспільства екстеріоризує набуті ним досвід, навички й мораль при виконанні будь-яких інших суспільних ролей.

Люди у щоденному житті оперують різними рівнями очікувань в залежності від ситуацій. Вони, наприклад, цілком здатні відрізнити інструментальні якості політиків від загальнолюдських, або особистих. Той же П.Штомпка відрізняє «інструментальну» та «аксіологічну» довіру, в залежності від того, на які риси характеру орієнтована наша довіра.

Інструментальна довіра закладає очікування, що політик може справитися з поставленим завданням, буде стабільним та розважливим у своїх рішеннях. Аксіологічна довіра закладає віру у надзвичайні моральні якості політика, як-

то: чесність, доброта, порядність. Зрозуміло, що простому смертному важко виправдати довіру другого типу. Проте, коли люди голосують на виборах, вони все ж таки керуються інструментальними якостями [139].

Проблема полягає в тому, що ми ніколи не можемо сказати, в якій саме точці проміжку між вірою і упевненістю, інструментальним чи аксіологічним сприйняттям подій, ми знаходимося разом з нашим відношенням довіри. Як вірно відзначав німецький соціолог Н.Луман, «довіра ґрунтується на ілюзії. Насправді нам доступний менший об'єм інформації, ніж потрібен для упевненості в успіху. Актор свідомо долає цей дефіцит інформації» [258]. Індивід, що перебуває в ілюзорному стані довіри, спрощує виняткову складність зовнішнього світу і селективно заміщає невизначеність оточуючого простору власною внутрішньою упевненістю. Він в думках «добудовує» інформацію якої бракує, щоб вийшла бажана картина світу, що гарантує виправданість його довіри.

Р.Патнам, коли досліджував джерела громадянської культури, стверджував: «Будь-яке суспільство – сучасне чи традиційне, авторитарне чи демократичне – характеризується мережами міжособистісних зв'язків. Більшість цих мереж «горизонтальні», тобто пов'язують людей однакового статусу та впливу. Інші – «вертикальні», тобто пов'язують людей з неоднаковим статусом, асиметричними зв'язками ієрархії та залежності. Звісно, в реальному світі майже всі мережі змішані. Низький рівень вертикальних зв'язків у Південній Італії призвів до мафіїзації, зростання корупції. Тому міцні міжособистісні зв'язки є менш важливими, ніж «слабкі зв'язки» вертикальні для підтримання єдності спільноти» [135, с. 211].

Таким чином, автор проводить «червону нитку» своїх досліджень: держава повинна відповідально дбати про широкий розвиток горизонтальних зв'язків між індивідами, які формують різноманітні мережі й, таким чином, громадянське суспільство, проте для підтримки тривалого функціонування режиму та стабільного розвитку політичної системи життєво необхідно

формувати відчуття довіри громадян до цієї влади за допомогою різноманітних вертикальних взаємодій.

Для цього кожна держава, незважаючи на форму політичного режиму, обирає різні методи та засоби, однак всі вони прагнуть сформувати, за термінологією П.Штомпки, «культуру довіри».

Культура довіри полягає у формуванні певних культурних норм і правил, які сприяють підвищенню рівня взаємної довіри в суспільстві. Якщо довіра ґрунтується лише на оцінці поточних подій, вона супроводжується великим ризиком.

Однак слід підкреслити, що довіра – не інваріантна структура, яка присутня в різних суспільствах на одному й тому ж рівні і в одних і тих же нормах. Навпаки, її сфера дії і соціальні форми можуть суттєво відрізнятися. Тобто, всі вищезазначені чинники та умови в різних комбінаціях взаємозв'язку по-різному впливають на систему стосунків як горизонтальних, так і вертикальних, проявляючись у значній множинності взаємодій.

Деякі суспільства здаються мирними і стабільними, і їх члени можуть відноситися один до одного без гострої або хронічної недовіри протягом поколінь, інші суспільства розколюються від недовіри, так, що конфлікт між окремими особами або групами завжди існує або у відкритій, або в латентній формі, готовий вирватися на поверхню після щонайменшої провокації. Жодне суспільство не зможе вижити при тотальній недовірі [214, с. 18] Крім того, перехід від всезагальної довіри до недовіри може відбутися за достатньо короткий період, в ході, наприклад, економічної кризи або етнічного конфлікту.

Швидким може бути і зворотній перехід – від недовіри до довіри. Коли настає політична стабільність, становлення довіри відбувається у суспільстві надзвичайно швидко [214, с. 19]. Все це є доказом вищезгаданої спіралеподібної схеми переходу станів довіри, незважаючи на те, чи стосується це міжособистісного прояву, чи рівня суспільства.

Все вищезазначене приводить нас до певних узагальнень, за допомогою яких ми можемо виділити наступні функції довіри:

1. Довіру слід розглядати як один із чинників, який підтримує стабільність та інтегрованість суспільства. Розгляд феномену довіри в цій проекції вказує на її роль в конструюванні горизонтальних та вертикальних суспільних зв'язків. В першому випадку, довіра приймає участь у формуванні групових ідентичностей (усвідомлення загальної приналежності до будь-якого колективу, спільноти), нових стосунків співпраці і солідарності, різноманітних форм громадських асоціацій. У другому варіанті – індивід формує свої взаємовідносини із різноманітними структурами (органи влади всіх рівнів, інституції) або довіра виступає причиною підтримки певних політичних суб'єктів – партій, блоків, політиків – на виборах.

2. Довіра виконує функцію впорядкування та врівноважування соціальних та культурних різноманіть. Плюралізм сучасних суспільств знаходить вираження у фрагментації стилів життя і культур, у руйнуванні старих форм соціальних ідентичностей і актуалізації нових. Саме прагнення до збереження культурної самобутності та індивідуальності можна пояснити ростом групової солідарності і відносин взаємної довіри. Проблема постає в тому, що окремі індивіди і групи можуть відчувати себе «чужими», щоденно стикаючись з культурним різноманіттям. Звідси можливий ріст недовіри, ксенофобії і прояв ворожості до інших груп. Відповідно, розвиток «довіри до знаковості», толерантне відношення до представників інших культур та об'єднань є тим чинником, який покликаний врівноважувати відмінності і гарантувати відносини співпраці між різними групами.

3. Довіра конструює вертикальні суспільні відносини. Вона постає певною зв'язуючою ланкою між індивідом та громадянським суспільством, що переростає в цілісне співвідношення даного суспільства і держави. Також довіра безпосередньо влітається в механізм легітимації владного авторитету, забезпечуючи соціальну базу підтримки інститутів влади і підтримки того політичного та економічного курсу, який вони проводять [67, с. 69-70].

Продовжуючи, слід окреслити погляд американського філософа та політичного економіста Ф.Фукуями, який у свою чергу висунув оригінальну

класифікацію суспільств, в основі якої лежить ступінь розповсюдженості довіри в соціумі. Він говорить про те, що інформаційна революція призведе до відмирання великих організацій з ієрархічною жорсткою структурою і становленню добровільних співтовариств однодумців. Таке становлення неможливе без довіри, а довіра, в свою чергу, визначається ментальними чинниками, тобто, за даною концепцією, вона буде визначатися високим рівнем психологічної культури і організаційної грамотності [206, с. 156].

Дане твердження концентровано підкреслює важливість стосунків довіри між громадянами в період об'єднання задля ефективного та стабільного функціонування цих структур.

Свого часу А.Трапкова доводила, що довіра в сучасних суспільствах проявляється на трьох рівнях: перший – мінімальний, який ґрунтується на довірі людини до самої себе, або як внутрішня легітимація індивідуальної думки і поведінки; другий рівень будується на особистому досвіді відносин людини з іншими суб'єктами; третій, відповідно, інституційна довіра, яка визначається відношенням людини до тих чи інших соціальних, економічних, політичних інститутів [183, с. 3-4].

Отже, підсумовуючи, варто наголосити, що довіра є важливою характеристикою людських стосунків, як на рівні міжособистісного спілкування, так і при міжгруповій, міждержавній взаємодії. Рівень довіри, який існує в суспільстві, є його важливим потенціалом, який сприяє благополуччю суспільства і його конкурентоспроможності. Атмосфера довіри забезпечує легкість соціальної взаємодії, а також комфортність людських взаємовідносин.

Відповідно, довіра – це базова складова сучасного суспільства, яка виступає невід'ємним елементом становлення та функціонування будь-якого стабільного політичного ладу.

Також слід відмітити, що концептуальні інтерпретації довіри класифікуються в залежності, по-перше, від джерела походження довіри – на

екзогенні, тобто зовнішні чинники і ендогенні, тобто внутрішні чинники; по-друге, від аналізу рівня чинників довіри (мікрорівень або макрорівень).

До таких концепцій, які розглядають довіру з усіх вищезазначених чинників відносять культурологічну та інституційну традиції. Перша представлена теоріями політичної культури Г.Алмонда і С.Верби, Р.Інглехарта та Р.Патнама.

Поряд з цим, дана традиція тлумачення природи довіри отримала і численну критику з боку таких вчених, як М.Фолі, Б.Едвардс, Р.Джекмен, Р.Міллер, М.Льові та ін.

За культурологічною традицією, політична довіра є продовження або певною проекцією міжособистісної довіри, яка формується в ранній період життя і прямо впливає на подальші індивідуальні оцінки суті політики, тобто людина проходить довгий шлях соціалізації, наслідком чого стає інституціоналізація. Важливо, що політична довіра розглядається тут як складова соціального капіталу.

Всі культурологічні теорії довіри розмежовуються в залежності від певного критерія аналізу, що проводиться вченими. Макрокультурологічні теорії переконують у важливості в першу чергу загальних ментальних та національних цінностей, норм, мереж та традицій, в той час як мікрокультурологічні теорії доводять наявність значних відмінностей власного індивідуального розвитку та досвіду інституціоналізації, через процес соціалізації індивідів в різних країнах з різним розвитком громадянського суспільства. Для прикладу, як зазначає В.Н.Лукин, «невисокий рівень довіри до політичних інститутів в громадянських суспільствах країн демократичного транзиту макрокультурологічні теорії пов'язують із стійкою диспозицією недовіри, що відрізняє авторитарні політичні культури Росії, країн Східної і Центральної Європи. Мікрокультурологічні теорії довіри бачать джерело недовіри в механізмах соціалізації, яка здійснюється перенесенням між поколіннями авторитарних цінностей так, що дія її механізмів пролонгована рамками певного тимчасового періоду» [108].

Варто зазначити, що кожна теорія піддається критиці й культурологічна теорія довіри як макро-, так і мікрорівня, не стала винятком. Головні тези, з якими не погоджуються ряд науковців, зводяться до критики зв'язку міжособистісної довіри та політичної.

Головними контраргументами є наступні положення:

1) звернення до теорії Ф.Фукуями доводить, що запропонована ним теза про відсутність тотожності в переході від міжособистісної довіри до інституційного її типу, на що впливає означений ним «радіус довіри», який характеризується наявністю у кожної людини певного довірчого простору, який часто різниться в більшості культурах, а тому по-різному впливає на інституційний вимір політики окремими громадянами в різних країнах. Відповідно, таким чином заперечується універсальність положення про можливість переходу міжособистісної довіри в інституційну [244].

2) Р.Роуз, в той же час, обґрунтовуючи свою теорію про суспільство «пісочного годинника», коли «між суспільно-політичними групами й інститутами складається інверсійний зв'язок, коли відбувається переорієнтація мотивів, потреб особистості, переміщуючи вектор довіри, яка існує в суспільстві в напрямі громадських мережових структур й, відповідно, втратою довіри до політичних інститутів» [265, с. 36].

3) Ще одним аргументом може стати теза Дж.Брема і У.Рона про розмивання в сучасному суспільстві основ міжособистісної взаємодії, втратою ними переконаності в необхідності такої взаємодії, обмежуючись наявними засобами зв'язку та безособових мереж діяльності. Поряд з цим, як наголошують автори, громадяни все ж приходять на вибори (хоча відсоток таких людей з кожним роком зменщується) й, таким чином, наділяти кредитом довіри окремих політиків чи партії і блоки, в цілому [235].

Концепції політичної довіри, які ґрунтуються на інституційній основі, головним акцентом своїх аргументів ставлять важливість не екзогенних чинників, а ендогенність природи довіри та її раціональність. Інституційна

традиція представлена роботами Дж.Коулмана, П.Дазгупти, К.Оррена, С.Ськоуронека, К.Шепсла, Д.Старка та ін.

Узагальнені висновки теорії можуть бути зведені до наступного: інституційний тип довіри, що існує в рамках окремого громадянського суспільства, «розглядається наслідком, а не причиною ефективності політичних інститутів» [108], що діють. Тобто, ефективна діяльність політичних інститутів стає поштовхом для генерації довіри громадян, але поряд з цим, їх неефективність призводить до таких форм політичного відчуження як скептицизм, абсентеїзм та недовіра. Раціональна оцінка діяльності політичної влади та її інституцій доводить свідомий вибір громадянина.

Як зазначає Лукін, «макроінституційні теорії довіри акцентують увагу на такій проблемі, як загальні показники ефективності політики по забезпеченню розвитку макроекономіки і демократизації, ефективності управління і зниження корупції, результати якої, на думку інституціоналістів, детермінують інституційний і політичний вибір громадян» [108]. На противагу даної тези, мікроінституційні теорії вважають найважливішими детермінантами формування довіри перш за все індивідуальні переваги, індивідуальний досвід, індивідуальні цінності та соціальне становище громадянина, які впливають на якість та ефективність діяльності політичних інститутів.

Таким чином, порівнюючи культурологічні та інституційні теорії макро- та макрорівнів, можемо узагальнити, що культурологічна традиція головним джерелом політичної довіри вважає ранній життєвий досвід, процес соціалізації, сімейні та національні цінності; в той час як інституційна традиція ґрунтується на тому, що довіра є наслідком раціонального та критичного аналізу ефективності функціонування органів державної влади, а також соціально-політичної адаптації особистості.

Слід зазначити: «сформульоване згідно положень культурологічних теорій тлумачень довіри означає, що спочатку міжособистісна довіра формується як результат раннього, дополітичного досвіду і, відповідно, може проектуватися на політичні інститути. Друга теза заснована на ідеях

інституційних теорій довіри і встановлює відповідно інституціоналізму припущення про можливість посилення або ревізії, перегляду початкових попередніх позицій довіри (або недовіри) до політичних інститутів залежно від того, наскільки первинні установки підтверджуються або спростовуються подальшим життєвим досвідом особи, формуючи здібність до політично зрілих оцінок політики, що проводиться в країні» [108].

Інтерпретація демократичної стабільності була зроблена в кінці 1950-х – на початку 1960-х років у праці «Громадянська культура» американськими вченими Г.Алмондом і С.Вербою. Вони відзначили вісім соціально-психологічних характеристик політичної культури населення. Саме вони доводять сутнісну відмінність, на думку авторів, демократичних країн від інших, а саме:

1. Знання про політичну систему і, перш за все, розуміння того, що є демократія, як ця система працює в даній країні;
2. Відчуття індивідом своєї політичної значущості, визнання того, що рядовий громадянин може зробити вплив на політику держави;
3. Визнання обов'язковості участі в суспільних справах;
4. Відчуття внутрішньої свободи, яка виражається у вільному обговоренні питань політики з іншими людьми;
5. Готовність до співпраці з іншими в політичних акціях;
6. Гордість за систему державного устрою своєї країни (за демократію);
7. Довіра суспільним і державним інститутам, очікування справедливого і точного розгляду проблем громадян державними службовцями;
8. Інтерес до політики, рівень знань змісту і розуміння суті політики уряду і політичних процесів [3, с.122-125].

Таким чином, автори дійшли висновку, що лише громадянська культура, основою якої є саме довіра більшості громадян існуючому стану речей, є підставою демократизації суспільства. Американські політологи показали, що різні комбінації перемінних значень – різні поєднання когнітивних, емоційних і оціночних орієнтацій по відношенню до політичної системи і політичних

об'єктів, функціонуванню системи і тим суб'єктам, які є обличчям влади, - відповідають різним типам політичних культур.

Г.Алмонд і С.Верба виокремили певні відмінності між чотирма типами політичної культури, до яких відносяться: «парохіальна» (parochial culture – це «провінційна», «общинна», «обмежена» або «місцева»); «підкорення» (subject culture – «підданська» культура) або культура «покірності»); «участі» (participant culture «партисипантна» культура); «громадянська культура» (civil culture) [3, с. 124].

Слід підкреслити, що Г.Алмонд і С.Верба у своєму дослідженні зосередились на тих орієнтаціях, які сприяють стабільному розвитку суспільства в умовах демократії.

Вони цілеспрямовано поєднали деякі активні орієнтації (характерні для культури типу «участі») з «пасивними» (типовими для інших типів) з метою отримати ідеальну комбінацію мотивацій та дій, що забезпечують стабільність демократії. «Універсальна формула», на думку авторів, була визначена як «збалансована політична культура, в якій присутні політична активність або включеність в політику і раціональність, будучи врівноваженими пасивністю, традиційністю і обов'язками по відношенню до локальних (parochial) цінностей» [3, с. 127].

Ця комбінація отримала назву «громадянська» культура. Вона доводить наявність політично активних членів суспільства та пасивних, які по-різному розуміють і оцінюють своє місце в політичній системі і можливість вплинути на політику.

Всі вищеописані комбінації орієнтацій – це теоретичні абстракції або описи «ідеальних» типів. В реальності в середині кожної національної культури одночасно існують декілька типів політичних культур, або субкультур, характеристики яких в тій чи іншій мірі наближуються до дефініції того чи іншого «ідеального типу». Це природно, оскільки в кожному місті і селі живуть люди, які думають і існують по-різному, зваблені в політику і байдужі до неї,

віруючі, що, беручи участь в політичному житті, прості громадяни можуть щось змінити в цій країні, і ті, що не вірять в свої сили і можливості [155, с. 29].

Для нашого дослідження розкриття змісту поняття «громадянська культура» в концепції Г.Алмонда і С.Верби є важливим, адже дозволяє використати його як певний критерій оцінювання рівня демократичності того чи іншого суспільства.

Відповідно, розкриття ролі політичної культури в різних політичних режимах обумовлює необхідність перенесення певних узагальнень на український суспільний простір та дає можливість за допомогою ще одного соціально-політичного індикатора оцінити рівень наближеності нашої держави до демократичних основ забезпечення стабільної політичної системи.

Таким чином, при розкритті сутності, структури та функцій довіри було виявлено, що довіра є складним та багатогранним феноменом. Дане дослідження визначило, що довіра є сукупністю як раціональних, так і ірраціональних переконань людини.

Вона є наслідком цілого комплексу еволюційних трансформацій соціальних зв'язків горизонтального та вертикального рівнів та виконує стабілізаційну функцію в забезпеченні ефективної діяльності політичної системи різних видів політичних режимів, а особливо демократичного його зразка.

1.3. Легітимація як процес конституювання політичної влади

Проаналізований вище матеріал, дає можливість стверджувати, що довіра є важливим феноменом сучасного світу як на міжособистісному, так і на суспільно-політичному рівнях. Однак постає питання про вплив даного феномену на форму організації політичної влади та її довготривалого функціонування. Тому, на нашу думку, варто наголосити, що у конституюванні державної влади вирішальну роль відіграє спосіб її узаконення, легітимації, – тобто, та форма, в якій обґрунтовується право на владу з боку владарюючих і, відповідно, здобувається визнання цього права з боку підвладних. Обґрунтування права на владу – універсальна ситуація існування владних відносин і взаємодії воль. Кожен вияв політичної влади супроводжує явний чи неявний запит: за яким правом та на основі чого ця влада здійснюється?

Факт конституювання влади у взаємному визнанні людей – учасників (владарюючих та підвладних) – показує, що будь-який акт влади неодмінно спирається на право цієї влади бути, існувати. Влада існує настільки, наскільки забезпечено її право на існування, котре втілюється у визнанні її дійсності та виправданості як з боку владарюючих, так і з боку підвладних. Процес і процедура, котрими влада доводить свою небезпідставність, стверджує своє право і забезпечує визнання учасників, має назву легітимації влади.

Таким чином, в обґрунтуванні легітимації влади можна вирізнити два головних змістовних аспекти: по-перше, визнання влади, прийняття її підвладними; по-друге, виправдання влади, своєрідне звітування у її плідності з боку владарюючого.

Термін «легітимація» пов'язаний зі словами «легітимний», «легітимність». Він широко застосовується в сучасному теоретичному та практичному дискурсі. Згідно багатотомної німецької енциклопедії Ф.Брокгауза і А.Ефрона, поняття «легітимність» (Legitimität) відноситься до сфери державного права і політичної науки і означає «виправдання держави, її сили володарювання і її діяльності у відповідності до уявлень про цінності і

принципи, на відміну від формальної законності (легальності) або чисто фактичного здійснення влади», тоді як словом «легітимація» (Legitimation) позначається і засвідчення, і визнання, і доказ права на дію [цит. за 32, с. 133].

А С.Рябов пише «якщо легальність означає дію влади у межах нею ж установлених норм, то легітимність – це відповідність влади до діючої у суспільстві системи цінностей і пріоритетів, що робить владу прийнятною для людей, уможливорює їхню згоду підкорятись їй» [158, с. 30].

Це визначення позначає лише окрему частину всього процесу легітимації: або відповідність до системи права та цінностей в країні, або суто як виправдання суспільних інститутів. Однак, на думку автора, тут варто підкреслити, що легітимацію можна розцінювати як спосіб надання владним стосункам загально значимої форми, коли суспільство певні норми й цінності, що обґрунтовують право одних чинити вплив на інших.

Якщо констатувати, що термін «легітимація» є похідним від поняття «легітимність», а їх смислове наповнення співвідноситься як процес та його результат, то доцільно розглянути легітимність як наслідок того процесу, що спричиняє стійку або досить тривалу підтримку існуючій владі.

В науковий обіг поняття «легітимності» ввів М.Вебер. Він зазначав, що основою легітимності служить підкорення законам, ставлення до влади як до авторитетної інстанції. Люди, для яких вона авторитетна, якій вони добровільно передали частину своїх владних повноважень, приймають всі закони та норми, що виходять від цієї влади [28, с. 157].

Хоча легітимність певним чином висвітлювалася в працях багатьох дослідників від конфуціанців та Аристотеля до І.Канта і Г.Гегеля, формулювання її суті, що найбільше відповідає її сучасному розумінню, належить М.Веберу. Він окреслив потребу легітимності таким чином: «люди, над якими панують, повинні підкорятись тим, хто тепер панує... через внутрішнє виправдання» [28, с. 413] такого панування. Панування повинно спиратися на внутрішній послух, що може бути різним чином мотивований.

До факторів, що формують легітимність вчений відносив:

- економічну ефективність, продуктивність і виробництво системи економічних відносин, що підтримуються політичним порядком, здатність політичної системи задовольняти щоденні потреби людей;
- легальність. Законність, відповідність дій влади власноруч встановленим нормам і законам;
- традиції, тотожність системи влади тому культурному середовищу, в якому розгортається її діяльність;
- харизму – віру в особливі якості, покликання носіїв влади;
- ідеологічну та психологічну обумовленість [28].

М.Вебер виділив три «чисті» типи легітимності залежно від її підстав: традиційну, харизматичну та раціонально-легальну. Дослідники, що намагалися вивчати легітимність після нього, робили це насамперед під кутом одного з трьох типів.

Традиційна легітимність – це авторитет стійких та вкорінених звичаїв, освячених особливою значимістю і звичною орієнтацією на їх виконання. Прикладом даного типу владного панування є монархія.

Харизматична легітимність – це потужний авторитет особистого дару, відданість і довіра, що породжуються наявністю якостей лідера у людини, на зразок того, як це здійснює пророк, князь, військовий командир, партійний вождь. Зразки харизми М.Вебер бачив у Будди, Ісуса Христа, Магомета, Цезаря, Наполеона, Леніна, Сталіна і т.д.

Легально-раціональна легітимність – це володарювання завдяки вірі в обов'язковість легального встановлення і ділової компетентності носіїв влади, обґрунтованої раціонально створеними правилами, законами [28, с. 443].

Отже, заслуга М.Вебера полягає в тому, що він виділив легітимність як факт та феномен соціальної практики, завдяки якому громадяни легко сприймають відносини управління – підпорядкування. Раціональність й ефективність законного управління суспільством для людей не самодостатні, точніше не самодостатні альтернативи політичного режиму. Для громадян

необхідно більш глибоке культурне або особистісне обґрунтування, щоб викликати їх схвалення або визнання.

Однак треба зазначити, що розвиток політико-владних відносин, породжують такі ситуації, які свідчать про недостатній рівень пояснення легітимності влади, виходячи лише з концепції М.Вебера. Тому, відповідно, Т.Алексєєва пропонує її розширити по вертикалі та по горизонталі. По горизонталі, на думку вченої, до демократичної легітимності слід додати квазілегітимний тип, а також тотально нелегітимний [2, с. 110]. Що ж до вертикалі, то буде доречно скористатися типологією, запропонованою відомим англійським політичним філософом Д.Хелдом, яка налічує сім варіантів легітимації:

- згода під загрозою насильства;
- легітимність внаслідок традиції;
- згода внаслідок апатії;
- прагматичне підкорення (тобто підтримка заради власної вигоди);
- інструментальна легітимність (згода, оскільки чинний режим може слугувати інструментом реалізації ідеї загального добра);
- нормативна згода;
- ідеальна нормативна згода.

Як справжню легітимність Д.Хелд розглядає лише останні два типи, коли у повному розумінні здійснюється дифузія влади більшістю громадян [цит. за 2, с. 111].

Аналізуючи проблеми легітимності, європейський вчений Дж.Шаар зазначає, що більшість сучасних визначень легітимності зводять її до віри або ж до опінії (громадської думки, переконань), що є доказом переваги в першу чергу ірраціональної складової процесу конституювання влади зі сторони суспільства.

Але одними із перших, хто дав найбільше чітке визначення поняттю «легітимація», були американський і німецький соціологи П.Бергер і Т.Лукман, що в спільній праці «Соціальне конструювання реальності. Трактат по

соціології знання» (1966 р.). Вони довели важливість і необхідність легітимації для будь-якої соціальної діяльності, соціальних відносин, суспільства в цілому та, відповідно, політичної практики як складової суспільної взаємодії. Легітимація в їх розумінні є способом пояснення і виправдання суспільних і політичних інститутів, їх когнітивною та нормативною інтерпретацією [12, с. 67].

Інший американський соціолог С.Ліпсет розуміє під легітимністю «спроможність системи створювати й підтримувати віру в те, що наявні політичні інститути є найбільш адекватними у даному суспільстві» [101, с. 12].

Провідний американський політолог Д.Істон розглядає традиційне поняття легітимності в трьох вимірах: ідеологічна легітимність, структурна та персональна. Ідеологічна легітимність спирається на цінності та принципи, до яких апелює політична влада. Джерелом цієї легітимності може бути як сама ідеологія, так і практична діяльність, об'єктивований вияв панування; критерієм легітимності є користь для суспільства, що досягається завдяки легітимованій ідеології [78]. На практиці, вважає Д.Істон, ідеологічна легітимність поширюється на операційні аспекти здійснення влади.

Підставою для структурної легітимності є переконання у правомочності норм, які регулюють взаємовідносини між владою та суспільством. Ці норми повинні не лише надавати суспільству можливість впливу на владу та прийняття політичних рішень через спеціально призначені для цього інституції (референдум, народні ініціативи тощо), але й визнавати та регулювати право суспільства на формування цих норм, зокрема, через інститут виборів, причому вплив на обранців не повинен обмежуватися протягом всієї каденції виконання депутатом своїх обов'язків. Прийняття соціального впливу для забезпечення соціального порядку можливе, якщо політична система сама діє за існуючими нормами і тим самим стає легітимною. На думку Д.Істона, структурна легітимність повинна бути синонімом до правової політики.

Джерелом персональної легітимності є особисте ставлення оточення до осіб, що здійснюють владу в межах цієї системи. У такому вимірі легітимність

постає через авторитети, що поважаються у суспільстві, способи політичної поведінки, а також певною мірою самих осіб. Незважаючи на певний ступінь інституціалізації влади, Д.Істон вважає, що в ієрархічній організації вона ніколи не буде цілком анонімною. Владу здійснюють люди, які задіяні в державному апараті, ці люди надають владі людського обличчя, вкладають в неї свою особистість, свій стиль [78].

Окрім того, вчений виділяє типи легітимності за часом її дії (це дифузна та специфічна легітимність). Дифузна легітимність є загальною, фундаментальною, довгостроковою. Така підтримка режиму базується на афектній, емоційній підтримці ідей та принципів політичної влади, незалежно від результатів її діяльності. Специфічна легітимність ситуативна, короткочасна. Вона засновується на свідомій підтримці влади й вияві її діяльності. Однак слід підкреслити, що зазвичай ці два типи легітимності не існують автономно одна від одної, а пересікаються в окремих суспільствах з різним відсотком впливу.

Ж.Л.Шабо, французький політолог, говорить про можливість демократичної (тієї, що спирається на волевиявлення тих, ким управляють), технократичної (яка пов'язана з умінням владарювати) й онтологічної (відповідність влади універсальним принципам людського й соціального буття) легітимності. Демократична легітимність передбачає перенесення на все суспільство індивідуальних механізмів прийняття рішень. На практиці це застосування простого арифметичного принципу - принципу більшості. Технократична легітимність пов'язана з умінням правити, що зумовлено двома параметрами: доступом до влади та змістом процесу її втілення. Ідеологічна легітимність засновується на певних уявленнях про соціальну дійсність та проектах її зміни. Онтологічна легітимність - це відповідність політичної влади універсальним принципам людського та соціального буття [217, с. 137-140].

З точки зору німецького вченого Ю.Габермаса, який запропонував іншу концепцію легітимності, розглядаючи її в контексті мовної легітимності у «просторі дискурсу між владою та громадськістю», стверджує можливість

побудови такої моделі комунікації, в якій кожен суб'єкт соціуму може (хоча б теоретично) брати участь у розв'язанні загальнодержавних питань і досягати при цьому консенсусу [209, с. 87-88].

В той час як Н.Луман піднімає проблему процедурної легітимації [258]. У межах соціальної теорії модерну він розвиває соціально-історичний варіант правового позитивізму. Він формує концепцію легітимації політичної системи в межах своєї системної теорії, а також досліджує ті фундаментальні процеси, що репрезентують правовий порядок.

На думку Н.Лумана, правові процедури прийняття й пошуку рішень є найбільш різною ознакою політичної системи сучасних суспільств. Процедури, як він відзначає, отримують для змісту рішення певне значення, яке залишається важко передбачуваним, навіть тоді, коли сам зміст повинен визначатися обставинами справи. Сама процедура прийняття рішення не є критерієм істини, але вона сприяє правильності рішення, вона уможлиблює та спрямовує комунікацію й гарантує здійснення рішень незалежно від того, чи є можливим вирахувати єдино правильне рішення, чи ні. Підстави легітимності дослідник бачить у консенсусі, тобто в загальному визнанні рішень, що підтвержені правовими процедурами. Варто зазначити, що самі правові процедури теж мають бути визнаними. Але природа їх визнання полягає не в тому, що вони найбільш раціональні, а в тому, що вони є власним породженням системи, що організована певним чином [199, с. 126-128].

Підсумовуючи все вищезазначене, можна сформулювати наступне визначення, а саме: легітимність влади – це значний кредит довіри, що формується як політичний капітал влади на певний період її функціонування. Відповідно: якщо легітимність відображає відповідність політичного режиму пануючим в суспільстві цінностям і нормам (більшість з яких ґрунтуються на ірраціональних переконаннях), то довіра відображає очікування громадян відповідно того, що політична система буде виробляти передбачувані результати, які відповідають їх інтересам (раціонально сформовані).

Отже, розглянуті вище теоретичні концепції та підходи до визначення сутності легітимності та процесу легітимації свідчать про велике його значення у забезпеченні стабільності політичної системи. Майже в усіх концепціях зроблені спроби пояснити даний процес з точки зору нормативних умов забезпечення і підтримання легітимності режиму, а не з точки зору особливих почуттів, які дають можливість людям визнавати та підтримувати існуючий соціальний порядок.

Починаючи з М.Вебера певним чином робилися спроби наголосити на важливості внутрішніх аспектів свідомості людини, на деяких мотиваційних чинниках та стимулах – довіри саме до такої політичної системи і саме до такого зразка владних відносин, – що дає можливість тривалого функціонування влади, однак цілісної концепції вибудовано не було.

Проблема легітимації насамперед пов'язана з питаннями збереження чи руйнації тієї чи іншої форми суспільного устрою, а відтак – глибшими, ніж політичні перетворення, змінами у колективній ідентичності людей. Вона – це складний процес збирання суспільства на основі спільних цінностей та водночас здатності реалізовувати колективну ідентичність з боку політичної організації суспільства.

Для більш чіткого розуміння ролі довіри в процесі легітимації слід звернутися до структури даного процесу. Більшість дослідників стверджують, що структура легітимації політики має велику кількість складових, однак вони всі можуть бути зведені до трьох взаємозалежних елементів: суб'єкта, об'єкта та засобів легітимації.

До суб'єктів політики відносять партії, політичних лідерів, впливових діячів, держави, міжнародні організації, транснаціональні корпорації. Об'єктами легітимації є різноманітні соціальні групи суспільства, їхні представники, окремі громадські об'єднання, громадська думка, партії, держави, міжнародні організації тощо. Тобто, окремі інституції можуть виступати як суб'єктами, так і об'єктами процесу легітимації.

О.Висоцький пише: «структура легітимації політики – стійка єдність елементів, їхніх зв'язків, цілісності, зв'язків елементів із цілим... Взаємодія суб'єктів легітимації політики – це легітимаційний процес, що відбувається в певних часових і просторових рамках. В його ході здійснюється взаємне визнання суб'єктів і об'єктів легітимаційної політики, встановлюються легітимаційні зв'язки та орієнтації між ними, формуються системи переваг і легітимаційні ієрархії суб'єктів легітимації» [30; с. 26-27].

Також можна виділити ще один підхід у виокремленні структурних елементів легітимації, який обґрунтував російський вчений А.Уфимцев у своєму дисертаційному дослідженні «Особливості легітимації політичної влади в сучасній Росії» (2008 р.). Він зазначає, що легітимація політичної влади має складну структуру, основними елементами якої є ресурси або джерела, рівні і чинники, які в своїй сукупності визначають специфіку протікання легітимаційних процесів в різних державах [195, с. 9-10].

Поряд з цим А.Уфимцев наводить власну класифікацію ресурсів легітимації. До першої, так званої суб'єктної групи, вчений відносить фізичні, інтелектуальні, психологічні і етичні можливості людини або груп людей. Не дивлячись на свій персональний або груповий характер, вони сильно впливають на легітимність влади. А друга група стосується соціальних джерел легітимації і включає фінансові, організаційні й інформаційні ресурси [195, с. 15-16].

Як видно із вище зазначених підходів, жоден з авторів не надає довірі окремого статусу в процесі легітимації, а лише включає її в певну сукупність елементів більш великих груп. Тому слід підкреслити, що довіра в структурі легітимації влади виступає дієвим ресурсом та ефективним зв'язком між суб'єктом та об'єктом легітимації, без якого не відбулася б їхня взаємодія й, відповідно, легітимаційний процес не отримав свого прояву.

Поряд із довірою до структури легітимації слід включити і наступні елементи, які є, на нашу думку, складовими соціального ресурсу легітимації – це недовіра, цінності, менталітет, культура тощо, які є зв'язуючими ланками в суб'єкт-об'єктній взаємодії.

Головною перевагою, але в той же час і недоліком довіри як складової легітимації є коливання її рівня в залежності від об'єкта довірчих відносин. Такі коливання дають змогу суб'єкту сповна оцінити ефективність тих механізмів, які він використовує для формування та підтримання довіри, і виявити найбільш дієві з них для подальшого підтримання необхідного рівня довіри. З іншого боку, коливання можуть бути настільки критичними, що виникає необхідність боротися вже із масовою недовірою і процесом делегітимації.

Легітимація як процес у свою чергу вимагає певних умов, головна з яких – умова публічності, оприлюдненості. «Легітимація – це розгорнутий у часі політичний дискурс – процес розповсюдження, обговорення, обдумування, врешті-решт доведення колективної правильності та прийнятності соціально-правових норм, що їх здебільшого встановлюють нові політики. Тому ще говорять про легітимаційний потенціал політичного дискурсу. Легітимаційний потенціал – це засади та мотиви, що можуть бути мобілізовані для публічного доведення легітимності політики, мають соціальну силу утворювати консенсус – найважливішу умову легітимації» [13, с. 12].

Отже, легітимність політичної влади залежить від соціальних інституцій і забезпечується ефективністю їх діяльності та організації, наявністю консенсусу між суб'єктами політичної влади, якими є соціальні інституції, та її об'єктом, тобто великими суспільними групами й спільнотами. В той же час легітимація може здійснюватися великою кількістю механізмів, починаючи від прийнятих у традиційному суспільстві й закінчуючи тими, які практикуються засобами масової інформації у сучасному суспільстві [96, с. 53].

Звідси, можна зробити висновок: для сучасної демократії важливим механізмом легітимації політичної влади є інститути масової демократії та соціального захисту, які «обмінюються» на прихильність мас.

Тут можна поставити логічне запитання: які ж підстави потрібні для того, щоб влада була визнана та виправдана – тобто обґрунтована? У розв'язанні цього питання варто звернутися до культурно-історичного досвіду людства,

тобто виокремити основні форми легітимації влади, створювані людською культурою впродовж її історичного досвіду аж до сьогодення, що була сформульована С.Пролеєвим [148]. Відповідь на дане питання дасть можливість пояснити легітимацію як соціально-культурний процес та зрозуміти наскільки змінилися форми підтримки, визнання та схвалення політичної влади, які створюють можливість досить стабільного функціонування владних відносин.

До основних форм легітимації влади відносяться наступні:

1. Легітимація силою звичаю. Можна виокремити три його модифікації: аргументація сутністю речей – «так робиться, бо саме так вимагає суть справи». Головним діячем у повсякденності є не критичний розум, а звичаєва свідомість, котрій властиво не вдаватися до змістовного аналізу, а покладатися на віру. Другою модифікацією є апеляція до досвіду, котрий виправдав себе. Успішне здійснення діяльності набуває значення зразка дій, і відтак набуває цілком трансцендентального сенсу. Це вже не просто досвід, з яким може посперечатися будь-який інший, а авторитетна форма виконання справи, виконуюча регулятивну функцію зразка. Нарешті, третьою модифікацією є правило прецеденту. Згідно з ним разовий акт набуває значення загальної норми [148, с. 276].

2. Легітимація владою Бога. За умови легітимації влади і держави апеляцією до Божої волі, будь-які зміни в системі правління чи прийняття актів влади постають як сакральні дії. За доби християнства із загальнодержавного синкретизму влади виокремлюється автономна інституція, котра репрезентує «владу від Бога» – церква. Надалі сакралізація і освячення держави та правителя здійснюється через цю інституцію. Це розмежування державної і церковної влад надає державі усталеного світського характеру. Але вплив і значущість легітимації влади апеляцією до надлюдського, містичного авторитету демонструє не тільки давня, а й сучасна історія.

Досвід тоталітарних режимів ХХ століття засвідчив, що – попри світський характер держави, - за умов тоталітаризму відбувається історична

інверсія і відновлення архаїчних форм влади; зрозуміло, з властивим останнім типом легітимації. Так, комуністична державність підкреслено відкидає Бога, але на його місце вона ставить іншу містичну силу, до якої повсякчас апелює та якою себе стверджує – закон історії, унаочнений в історичній місії пролетаріату. Характерно, що й державна система за умов тоталітаризму відновлює деспотичну владу правителя і фактично обожнює його [148, с. 277]. Приклад Леніна є чи не найнаочнішим: в його особі не лише думка й вчинки конкретної особистості набули якості непогрішності та незаперечної істини, а й навіть тіло намагається набути Божественної якості нетлінності.

Загалом не тільки тоталітарні, а й демократичні режими вводять до системи легітимації влади апеляції до трансцендентальних, цілком сакральних за способом буття цінностей, як от права людини, недоторканість власності, свобода, загальнолюдські цінності.

3. Легітимація принципом переваги кращих. Основний зміст полягає в утвердженні політичної влади як влади кращих – найліпших людей. «Я довіряю тому, хто краще за мене здатен зробити вибір, визначитись в обставинах, послідовно діяти». Тому визнання переваги над собою ліпшого цілком природна річ. «Кращість» у залежності від різних соціокультурних контекстів визначається за різними критеріями. Історично найбільш усталеною формою служила перевага походження (родовитість). Але критерій «кращості» може бути й іншим. Олігархія теж організована за цим принципом, але тут критерієм служить не родовитість, а гроші і майно. Кращий той, хто має більший статок, багатство. Він має переваги над іншими і отримує право на владу. Але і в сучасних умовах перевага кращих залишається одним з елементів обґрунтування і дії системи влади. Відмінність полягає лише в тому, що ознакою «кращості» стала компетенція. Відколи політика стала фаховою справою (а можливість для цього створює лише громадянське суспільство і демократичний режим), відтоді компетентність набула вирішального значення для виправдання претензій на владу.

Найліпший політик – це політик, найбільш компетентний, досвідчений, який вправно веде політичну діяльність і завдяки цьому перемагає інших у відкритому публічному змаганні, котрим стає політика у демократичних суспільствах [148, с. 278].

Граничним випадком дії принципу «влади кращих» є панування харизматичного лідера. Він виступає як безумовно кращий серед будь-яких претендентів на владу. Більш того: зазвичай харизматичний лідер, котрий здобув визнання всього суспільства, починає сприйматись як єдино можливий носій і розпорядник верховної влади (образи «батька нації», «великого ватажка», «вождя» тощо).

4. Легітимація влади правом сильного. Демократичним режимам протистоять авторитарні або прямо тиранічні. Для останніх найбільш наявним є обґрунтування влади силою примусу. У тиранічних режимах життя розгортається у перманентному насильстві. Такою є, зокрема, практика тоталітарного ладу. Він тримає суспільство в напрузі екстраординарної ситуації (загрози війни, здійснення величного звершення, стихійного лиха тощо).

Спільним знаменником цих ситуацій є те, що вони вимагають у людей самозречення. У надзвичайних ситуаціях людина ніби собі не належить, повністю занурюючись у дію інших сил та чинників. Надзвичайність становища, виправдовує надзвичайність заходів, серед яких на перший план виступають насильство та примус. В цих умовах владу має той, чия сила бере гору. Тоді всі відношення влади ґрунтуються на примусі, а сам примус існує настільки, наскільки у володарів вистачає сил.

Але всі дії не можуть вчинятися за безпосередньою вказівкою чи силою голого примусу. Насильство теж повинно створити сили, які будуть рухати людиною не ззовні, а зсередини. Такими силами стають страх, ентузіазм, рабська свідомість [148, с. 279]. Насильство має на меті досягти скореності воль, які б самі вже діяли за вказівкою владарюючих.

Таким чином, можна сказати, що лише для скореної людини (рабської свідомості), позбавленої свободи волі, «право сильного» і примус як його вияв є

достатньо влегітимуючим владу чинником. Інакше насильство може змусити виконати будь-яке розпорядження, але не визнаватиме права розпоряджатися моєю волею: тобто примус не буде мати легітимуючої сили.

5. Легітимація довірою людей. Класичним прикладом влади, право якої обґрунтовано довірою людей, слугує, звичайно, республіка. Така система відношень означає, що влада легітимується довірою людей, котрі власною волею наділяють її відповідними повноваженнями. Саме з виникненням республіки розпочинається історія магістратур – владних посад, які обіймаються особами, обраними народом, йому підзвітними та чітко окресленими у своїх повноваженнях (у тому числі і терміном виконання їх) [148, с. 280].

Принцип влади «від довіри людей» безпосередньо пов'язаних, з одного боку, з визнанням в людині особи з автономією волі, з іншого, з ідеєю народного суверенітету.

Форма легітимації владарювання щільно пов'язана з уявленням про джерело влади. У звичаї ним є природа самих речей (справи) – тут влада невід'ємна від самого буття. У сакральних легітимаціях джерелом влади мислиться Бог, в елітарній формі легітимації ним є стан кращих – людей, котрі своїми якостями переважають інших і відтак отримують природне право на панування.

У примусовій формі легітимації джерелом влади визнається сила, а легітимація від довіри людей виходить з того, що носієм і розпорядником влади є народ.

Отже, можна сказати, що кожна з описаних вище форм легітимації влади відповідає певному типу державності. Так, наприклад, влада «від звичаю» відповідає додержавній формі організації суспільства, в той час як «богоданна» – обґрунтовує право на владу в якості провідника Божої волі й формує сакральний тип держави.

Подальший розвиток суспільства обумовив виникнення принципу «переваги кращих», що найбільш відповідає становій державі, де насильство й

примус утворюють головні засади конституювання тиранічної держави, яка тримається силою репресій, а головною метою такої влади є її узурпація. Звідси, легітимація влади шляхом довіри населення формує основи для організації системи представницької влади, до якої ми з впевненістю відносимо республіку і сучасний плюралістичний тип демократії.

Таким чином, зміст споконвічних форм легітимації, користуючись міркуваннями П.Бурд'є про символічну природу владних відносин, зводиться до того, що легітимна влада «є влада, яку той, хто їй підкоряється, дає тому, хто її здійснює, своєрідний кредит, яким один наділяє іншого, які один іншому довіряє, вкладаючи в нього свою довіру. Це влада, що існує лише тому, що той, хто їй підкоряється, вірить, що вона існує» [20, с. 209]. Таким чином, представники влади набувають певний політичний капітал, що констатує владу як легітимну.

Політичний капітал є формою символічного капіталу, кредитом, заснованим на вірі й визнанні, точніше, на незліченних кредитних операціях, за допомогою яких агенти наділяють людину (або предмет) тією самою владою, що вони за ним визнають. П.Бурд'є вважає, що реальний зміст легітимності окреслений теологічним поняттям схована вірність. Це – «негласна довіра, мовчазна самовіддача, коли вибирають свою думку через вибір свого офіційного виразника» [20, с. 114].

В основі довіри громадян сучасних західних демократій до влади лежить, по суті, їхня наївна віра в рівність перед політикою, що припускає покірну задачу позицій і забезпечує необмежений кредит для партій і чиновників.

Варто зазначити, що П.Бурд'є намагався обґрунтувати формат довіри населення до влади як сукупність ірраціональних чинників (віра в сакральність певних норм та принципів, емоційно забарвлені переконаннями, ряд стереотипів та установок, підкореність авторитету, страх та інші), які змушують людину повністю віддатися владі інших. Частково автор правий. Але це не зовсім так, адже кожна людина у своїх переконаннях та вчинках керується як рядом ірраціональних мотивацій, так і раціональним знанням (великою

кількістю обґрунтованих і логічно змістовних подій власного практичного досвіду).

Зазвичай вибір людини щодо довіри чи недовіри певному політичному лідеру, його діям, формату організації взаємодії між суспільством і державою відбувається в глибокому симбіозі на основі як раціональних, так й ірраціональних чинників.

Це в свою чергу штовхає науковців та практиків до дослідження основних механізмів впливу на свідому та підсвідому частину кожної людини задля формування як раціональних, так й ірраціональних мотивацій довіри до конкретного політичного лідера, існуючій формі владних відносин, політичній системі в цілому, що дозволяє процесу легітимації набувати чи прагнути набути ознаки безперервності.

Таким чином, поняття легітимності є дуже широким за своїм змістом. Воно не може обмежуватися конкретними формами нормативно-правового характеру.

Легітимність – явище соціокультурного характеру, що включає в себе ціннісний аспект політичного існування. На нашу думку, під легітимністю слід розуміти визнання влади, виправдання її механізмів, довіру до владних інституцій та політичної еліти – реальних суб'єктів влади.

Легітимність більш ніж будь-який інший рівень інтеграції політичних інститутів, ролей та суспільства в цілому передбачає включеність особистісного компонента в політичні відносини, бо зміст легітимації і полягає в об'єднанні життєвого простору окремих індивідів з інституційним політичним порядком через надання йому суб'єктивної значимості.

Все це стає актуальним в сучасних умовах поширення демократичних політичних режимів по всьому світу. Тому й поставали питання їх постійної підтримки як стабільних режимів, конвертування лише позитивного досвіду на інші країни.

Відповідно, всі зазначені аспекти дозволяють нам стверджувати, що політична влада в процесі свого конституювання повинна в першу чергу

покладатися на високий рівень довіри громадян, основою якої є громадянська культура, і таким чином, застосовувати лише легально-раціональні механізми своєї легітимації, для того щоб створити умови для становлення та тривалого існування демократичного політичного режиму.

Висновки до першого розділу

Розглянувши теоретичні підходи дослідження феноменів довіри та легітимації та проаналізувавши основні форми їх взаємодії, можна зробити наступні висновки. Дослідження феноменів довіри та легітимації є складним процесом, що вимагає поєднання теоретичних та емпіричних знань різних наукових дисциплін, суміжних з політологією, а саме: психології, соціології, економіки, філософії. Основою методологічного аналізу став міждисциплінарний підхід при використанні таких методів, як системний, порівняльний, структурно-функціональний та історичний.

Теоретичними джерелами в рамках висвітлення довіри як складової легітимації влади слугували праці відомих мислителів та теоретиків Дж.Локка, Т.Гоббса, І.Канта, М.Вебера, соціологів Дж.Коулмена, Т.Парсонс, Р.Патнама, політологів Г.Алмонда, С.Верби, Ф.Фукуями, П.Штомпки і т.д.

Основними науковими працями при висвітленні проблем легітимації влади стали роботи наступних вчених: М.Догана, К.Завершинського, Н.Лумана, Б.Лукмана, С.Пролеєва, С.Уайтфілда та багатьох інших.

Феномен довіри трактується як сукупність раціональних та ірраціональних переконань особи, що дозволяють робити ставки на майбутні дії іншої людини, якій вона добровільно передає ряд своїх повноважень.

Основними типами довіри є міжособистісна, яка звернена до конкретної особи – родича, колеги, співвітчизника; та інституційна – це деперсоніфікований тип довіри, головним об'єктом якого є різноманітні інституції (держава, органи влади, церква тощо.)

Основними підходами аналізу довіри є культурологічна теорія, яка трактує довіру як продовження, своєрідну проекцію міжособистісної довіри, що формується в ранній період життя і робить вплив в подальшому на індивідуальні оцінки суті політики. Інституційна теорія головним акцентом своїх аргументів ставить важливість не внутрішніх чинників, а зовнішніх, що розкриває природу довіри та її раціональність. Довіра, побудована на

інституційній основі, розглядає громадянське суспільство як наслідок, а не причину ефективності політичних інститутів, що діють. Також важливо досліджувати довіру з точки зору соціального капіталу. Дана теорія розглядає довіру впливовим чинником стабільності політичної системи поряд з нормами та мережами взаємодії.

Важливим є співвідношення віри та довіри. Віра є сукупністю трансцендентальних уявлень людини про зовнішній світ і розглядає нематеріальні об'єкти світу як певні догми, які не потребують доказовості. В той час як довіра – це в першу чергу раціональне знання, засноване на досвіді, яке допомагає людині пізнавати світ, керуючись законами логіки та власного життєвого досвіду.

До основних функцій довіри відносять: підтримання стабільності та інтегрованості суспільства, впорядкування та врівноваження соціальних та культурних різноманіть, конструювання вертикальних суспільних відносин.

Довіра також виступає важливим чинником легітимації політичної влади за будь-якого політичного режиму. Легітимацію слід розуміти як соціально-культурний процес виправдання влади, формування підтримки зі сторони суспільства, а легітимність влади – це значний кредит довіри, що формується як політичний капітал влади на період її функціонування.

Легітимація має складну структуру, основними елементами якої є суб'єкти, об'єкти та ресурси або зв'язки. Довіра тут є певним соціальним ресурсом, зв'язуючою ланкою між суб'єктом і об'єктом легітимації.

Основними формами легітимації влади є легітимація силою звичаю, легітимація владою Бога, принципом переваги кращих, легітимація влади правом сильного та довірою людей, що відповідають певній формі державності.

Таким чином, довіра в структурі легітимації влади відіграє ключову роль, дозволяючи інтерпретувати владні відносини між верхівкою і підлеглими, як комплекс вертикальних зв'язків, що авансуються громадянами задля здійснення політики окремими людьми або елітами.

РОЗДІЛ 2.

ДОВІРА І ЛЕГІТИМАЦІЯ ВЛАДИ В ДЕМОКРАТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

2.1. Роль довіри у легітимації демократичної політичної влади

Розкриття особливостей функціонування стабільної демократії на основі високої генералізованої та міжособистісної довіри дає можливість виокремити головні механізми легітимації, які застосовують носії влади для свого конституювання. Адже демократія сучасного типу пройшла складний шлях для оформлення свого плюралістичного та представницького видів. Глибинними перешкодами їх розвитку в ХХ столітті були зародженні, а потім і знищенні тоталітарні політичні режими.

Саме тому однією із соціально значимих причин появи досліджень політичної довіри (та й формування самого цього поняття у сучасному його розумінні) був прихід до влади нацистів у Німеччині, ширше – утвердження тоталітарних режимів демократичним шляхом. Адже при конструюванні будь-яких стосунків на основі довіри (інституційних та міжособистісних) велику роль відіграють умови, при яких дані стосунки формуються: політична стабільність / нестабільність, економічний розвиток чи занепад, різновид політичного режиму тощо.

Як наслідок, перед політологами постало ряд питань: через які обставини демократія самознищується? Як і заради чого демократичне суспільство ліквідує основи власної демократичності? Що сприяє демократизації перехідних суспільств та владних відносин? Які механізми легальної демократії здатні забезпечити легітимність режиму?

Відповіді на ці питання шукали багато дослідників, надаючи перевагу різним причинам та факторам, які спряли вищезазначеним процесам. Але більшість з них погоджувалося, що однією із найважливіших складових, які

впливають на процес демократизації або руйнації основ демократії, є довіра громадян на рівні вертикальної взаємодії з владою.

Як приклад, П.Штомпка аналізує положення довіри в автократичних системах (деспотіях, диктатурах, тоталітарних системах). Автор зазначає, що у таких системах виражено прагнення безпосередньо інституціоналізувати довіру і перетворити її на строго санкціоновану формальну вимогу. Від громадян вимагається тотальна і безумовна підтримка по відношенню до двох можливих об'єктів довіри.

По-перше, це правитель - монарх, диктатор, лідер, харизматик. За цих умов довіра набуває форми, що персоналізується й, відповідно, стверджується як харизматична легітимність. Слід беззаперечно довіряти правителю не за те, що він робить, а за те, хто він є, подібно до довіри батьку [182, с. 14].

По-друге, таким об'єктом довіри може виступати сама система влади, форма її організації та втілення (феодална монархія, соціалізм, диктатура пролетаріату і тому подібне), а її принципи вважаються такими, що не підлягають обговоренню і розглядаються як істинні в останній інстанції [202, с. 14]. В такій формі влада обмежується самолегітимацією або псевдолегітимацією еліти або «партії влади».

Інституціалізація довіри в автократичних системах здійснюється через подвійний механізм: відповідна політична соціалізація із закриттям доступу до інформації ззовні, а також строгий політичний контроль, що суворо карає всі випадки невинуватності довіри. Надмірний контроль, нагляд і примус породжують злість і цинізм, підривають довіру до влади. Тут можна послатися на певний парадокс автократії, який формулює П.Штомпка: інституціалізована довіра продукує всепроникну недовіру [202, с. 14].

Смисл стабільності ж демократії полягає в наповненні демократичної форми демократичним змістом. Тобто, настільки ж важливо, щоб існували демократичні інститути, наскільки й те, щоб вони функціонували в демократичному напрямку з використанням легально-раціональних механізмів свого утвердження. В ситуації демократії існує об'єктивна проблема її

підтримання і контролю. До того ж підвищення компетентності народу, який зможе контролювати таку владу, по справжньому можливе лише в демократичних умовах.

Баланс може підтримуватися протягом довгого періоду лише в тому випадку, якщо розрив між активністю і пасивністю не дуже широкий. Якщо віра в політичні можливості людини, її впливу на політичні процеси час від часу не буде підкріплюватись, вона скоріше за все зникне. З іншого боку, якщо ця віра підтримується лише виключно ритуальним чином, вона не буде являти собою потенційного джерела впливу і служити засобом стримування тих, хто приймає рішення. Еліти ж в свою чергу діють відповідально не тому, що громадяни активно висувають свої вимоги, а для того, щоб стримати їх від надмірної активності.

В рамках громадянської культури (за концепцією Г.Алмонда і С.Верби) взаємовідносини індивіда з урядом не є чисто раціональними – це демократичний міф про компетентність громадянина. А існування такого міфу тягне за собою важкі наслідки. Це не чистий міф: віра в потенційну впливовість звичайної людини має під собою відоме підґрунтя і вказує на реальний поведінковий потенціал. І не залежно від того, чи відповідає цей міф дійсності чи ні, в нього вірять.

Підкреслюючи важливу роль довіри в побудові ефективного громадянського суспільства, приходимо до важливого висновку, а саме: у поясненні цього процесу важливим є поняття «ланцюгова довіра» – послідовна взаємодія громадянина із різноманітними суспільними об'єднаннями, які у свою чергу формують громадянське суспільство, а воно вже по-партнерськи співпрацює з державою в особі її різнонаправлених інституцій.

Тобто, та соціальна довіра, яка виникає між суб'єктами в процесі створення різноманітних асоціацій, несвідомо робить людину частиною громадянського суспільства, яке на рівних умовах співпрацює з державою, лобіюючи свої права. Все це й формує так звану «ланцюгову довіру», яка забезпечує тісний зв'язок громадянина й держави.

Р.Патнам з цього приводу зазначав, що через цілу низку причин легшим є життя в громаді, яка диспонує великим фондом соціального капіталу. Мережі громадської активності сприяють здоровим нормам взаємності та заохочують прояви соціальної довіри. Такі мережі полегшують координацію і комунікацію, посилюють довіру і, таким чином, дозволяють вирішувати дилеми колективної дії [135, с. 211-212].

Члени асоціацій, на противагу тим, хто не входить до громадських об'єднань, більше схильні до участі в політиці, до проведення вільного часу із сусідами, до демонстрування соціальної довіри тощо й становлять основу ефективного громадянського суспільства.

Отже, чим більша довіра, тим вища можливість об'єднання, і чим нижча довіра між учасниками, тим більше ризиків виконання зазначених проблем та довготривалого існування такої структури. Виключення становлять, на нашу думку, лише партії, у яких мета об'єднання – завоювання влади – набагато сильніший привід, ніж довіра між її членами. Адже в даному випадку більшість членів керуються особистим бажанням отримати важелі впливу на інших шляхом входження у владну систему. А вже звідти вони намагаються формувати довіру як членів своєї партії, так і всього суспільства.

Таким чином, досліджуючи феномен довіри, очевидність актуальності проблеми розвитку базової довіри пов'язана з особливостями нинішнього етапу суспільного розвитку. Всі ті традиційно розмиті принципи „колишніх” демократій не породили нових структурних основ для сучасних суспільств, що й породжує кризові явища в самій демократичній сутності.

Як доказ вищезазначених позицій російська дослідниця Г.Заболотна у праці «Феномен довіри і його соціальні функції» [67] формує основні причини зміни рівня довіри та її впливів на процес демократизації.

По-перше, суттєво змінилась природа довіри. Поведінка сучасної людини в меншій мірі детермінована зовнішніми санкціями, традиціями і беззаперечними авторитетами. Джерелом довіри сучасного суспільства вже не можуть, як раніше, виступати родинні та релігійні зв'язки. Природа довіри у

сучасному суспільстві полягає в добровільному бажанні людей чинити у відповідності з очікуваннями інших [67, с. 68].

По-друге, зросла потреба в довірі, яка визначається тим, що, не дивлячись на технічний прогрес і суттєвий приріст знань про світ, суспільство залишається «суспільством ризику». Е.Гідденс щодо цього писав: «...це не означає, що життя стало більш ризикованим, ніж було раніше. Але уява про ризик починає відігравати центральну роль при виборі рішень, які стосуються соціального оточення. Довіра виступає конструктивною формою реакції на ризик» [39, с. 35-36].

Аналізуючи роль довіри стосовно легітимації демократичної політичної системи, П.Штомпка виходить з наступних посилок. По-перше, за інших рівних умов «культура довіри» з більшою вірогідністю з'являється при демократичній системі правління. По-друге, довіра породжується демократією і підтримує дану політичну систему і, по-третє, довіра до самої демократії обумовлена способами створення «похідної довіри» - підзвітність довіряючого (зокрема, наявність структур, які хоч би потенційно здатні на контроль і покарання в разі порушення довіри) і наявність попередніх зобов'язань.

Все це наштовхнуло П.Штомпку на формулювання двох основних парадоксів демократії, які залежать від довіри громадян та впливають на процес раціонально-легальної легітимації політичної влади.

1. Довіра до демократії заснована на інституційній недовірі в її структуру (підзвітність і попередні зобов'язання). Польський соціолог виділяє десять основних принципів демократії: принцип легітимності; періодичність виборів і обмеження терміну перебування на посаді; розподіл гілок влади; влада закону і незалежність суддів; принцип конституціоналізму і правової експертизи; принцип належного ведення справ; громадянські права; примус дотримуватися законів; принцип відкритого обговорення; принцип суспільно-політичної діяльності. Він обґрунтовує свою позицію, згідно якої недовіра інституціалізована в кожен з даних принципів. Іншими словами, демократія забезпечує своїм громадянам безпеку проти потенційних порушень довіри.

Крім того, основні принципи демократії безпосередньо співвідносяться з умовами, що сприяють появі «культури довіри». У результаті, при демократичному режимі виробляється деякий вигляд мета-довіри: довіра демократії стає ультимативною страховкою інших типів довіри, стимулює готовність громадян до довіри [224, с. 78].

2. Другий парадокс демократії полягає в тому, що інституціалізована недовіра повинна залишатися «в тіні», бути віддаленим фоном для спонтанних проявів довіри. Іншими словами, обширні потенційні можливості і способи повсюдного контролю, властиві демократії, повинні задіюватися лише при дуже обмеженій актуалізації, в окремих і небуденних випадках порушення довіри. Довіра не повинна забезпечуватися виключно за рахунок ефективного контролю. Річ у тому, що гіперактивність коректив і контролю вказує на те, що контролю підлягає дуже багато всього, що «щось не так» в самій системі. І це стає сигналом громадянам до прояву недовіри, розкручує «спіраль недовіри» і може привести до порушення «культури довіри» [224, с. 78].

Як політична складова сучасної демократії довіра є об'єктом аналізу авторитетного ізраїльського вченого Ш.Ейзенштадтом, який досліджував парадокси сучасних демократичних режимів та демократичних принципів в цілому.

Автор ставить питання: на якому фундаменті (чи фундаментах) – крім дотримання правил гри – будується суспільне визнання конституційно демократичних режимів? Поряд з цим треба враховувати, що будь-яка трансформація, яка відбувається в рамках конституційно-демократичних режимів, тягне за собою деяку «металегітимацію», яка виходить за межі встановлених правил гри [230, с. 84].

Деякі умови демократії, які проаналізовані в працях автора, зводяться до наступних:

1. Розподіл ресурсів та влади в суспільстві, перш за все на забезпечення різноманітних акторів постійним доступом до ресурсів, які необхідні для вступу в політичну гру і її проведення;

2. Відносини між основним центрами суспільно-економічної влади й центральними політичними інститутами і аренами;
3. Створення і «відтворення» автономних публічних сфер.

Однак вплив цих умов є недостатньо обґрунтованим. І на думку, Ш.Ейзенштадта, «критичну важливу роль у формуванні і розвитку конституційних режимів відіграє постійне відтворення солідарності й довіри, які пов'язують між собою різні прошарки суспільства, а їх – з центрами та інститутами, які втілюють в собі більш широкі інституційні прошарки» [230, с. 86].

Таким чином, можливість постійного відтворення довіри при демократичних режимах визначається особливим інституційним фоном – перш за все наявністю відносно стабільних інституційних структур, які забезпечують участь основних соціальних секторів у виробленні й інтерпретації правил політичної гри. В свою чергу, створення подібного фону залежить від комбінації структурних чинників, тобто,

- 1) автономності, згуртованості й доступності центру;
- 2) відкритості основних еліт по відношенню один до одного, а також по відношенню до більш широких верств населення;
- 3) чіткості й прозорості побудови у відповідному суспільстві колективної ідентичності [230, с. 86-87].

Поряд з тим наявність даних чинників само по собі не гарантує, що між задіяними в політичному процесі акторами виникне та довіра, яка потрібна для підтримання безперервного існування відповідного режиму. Структура такої довіри і її зв'язок з розподілом ресурсів часто визначається різноманітними історичними випадковостями, особливо наслідками того чи іншого відносно гострого внутрішнього конфлікту, а також впливом міжнародних подій.

Безперервне відтворення довіри, а відповідно – і вироблення уявлень про політику як про гру за певними правилами і обумовлена цим змінність конституційно-демократичних режимів завжди проходили під впливом вище перерахованих чинників. Однак конкретне співвідношення цих чинників, рівно

як і конкретні моделі формування довіри в цілому в різних суспільствах багато в чому вар'юються. Отже, в надрах конституційної демократії можуть розвиватися процеси, які розвивають її. І насправді, уже той факт, що сучасні суспільства потерпають від постійних змін, може підірвати уже до цього сприятливі умови для постійного відтворення довіри.

Тому Ш.Ейзенштадт наголошує на тому, що нормативна складова політичної інституціоналізації в умовах конституційно-правових демократій складається із двох основних різновидів: формальних та неформальних інститутів як сукупності правил та процедур, що визначають поведінку політичних акторів. До першої групи відносяться різноманітні узаконені норми, що визначають дії формальних структур політичної системи (конституції, укази, закони та адміністративні норми), які детермінують механізми легітимної влади. До другої групи відноситься уся сукупність традицій, звичаїв, моральних цінностей, норм спілкування довготривалого характеру, що мають неформальний, але не менш значний для політичних акторів вплив [145, с. 121-122].

В умовах стабільного, функціонуючого демократичного суспільства формальні та неформальні інститути доповнюють один одного, врівноважують взаємодію громадянського суспільства й держави, забезпечують необхідне формування й відтворення довіри та співпраці.

Інакше складається взаємодія формальних та неформальних інститутів в умовах так званих «дефектних демократій», де неформальні правила та норми обмежують й придушують формальні, легітимізовані інституції. Для таких демократій визначальним є слабо розвинуті структури громадянського суспільства, реально не функціонуючі принципи та норми правової держави, низький рівень соціальної кооперації, відсутність ліберальних традицій, домінування соціальної недовіри [116, с. 26].

Таким чином, феномен довіри має велику кількість проявів в суспільствах сучасної демократії як на рівні міжособистісних стосунків, так і у співвідношенні з владою. Всі вони можуть бути зведені до наступних:

- ✓ віри (в демократію, права людини, власний вплив на політичний процес тощо);
- ✓ складової соціального капіталу, поряд із нормами та мережами взаємодії;
- ✓ складової громадянської культури через різні форми участі громадян в політичному житті держави;
- ✓ як співучасті та взаємності між громадянами на рівні горизонтальних та вертикальних мереж взаємодії;
- ✓ внормованості через взаємодію громадянського суспільства та держави;
- ✓ складової легітимації політичної влади.

Варто підкреслити, що вищеописані прояви не охоплюють всіх аспектів феномену довіри. Однак, поряд із загальними тенденціями розчарувань та зниження рівня довіри населення до інститутів влади в більшості демократичних держав, дані прояви феномену довіри можуть сприяти пошуку ефективних шляхів та механізмів постійного функціонування конституційних режимів та безперервної підтримки населенням демократичних принципів розвитку держави.

Отже, стабільно висока довіра характерна для стабільних демократичних суспільств з тривало функціонуючою інституційною структурою та ефективним впливом громадянського суспільства, що забезпечує умови для підкріплення сформованих в ході соціалізації ранніх позитивних орієнтацій та легітимації всієї політичної системи.

Сьогодні за веберівською типологією повноцінним є лише тип легально-традиційно-бюрократичної легітимності. Це свідчить про те, що цей тип є дуже неоднорідним, своєрідним сплавом великої кількості різновидів.

У цьому сплаві можна виділити принаймні чотири різновиди. Насамперед - це розвинені плюралістичні демократії, які визнаються більшістю громадян як легітимні. Відповідно, до визначення, що тут зазначається, у 1992 р. у світі

можна було нарахувати від 30 до 35 демократичних режимів, легітимність яких стійко визнається протягом уже більше 20 років [58, с. 148-149].

Слід зазначити, що після 1992 року кількість держав, які з легкістю можна назвати демократіями та визнаються їхніми суспільствами такими майже беззастережно, налічується набагато більше. Відповідно можна констатувати, що на сьогодні демократія стала ідеалом, до якого прагнуть більшість держав світу.

Другу категорію режимів, які є виразом сплаву, легально-раціонально-бюрократичної легітимності, представляють авторитарно-бюрократичні режими, де основні громадянські права дотримуються лише частково, і де державне керування здійснюється або громадськими діячами, або військовими. Очевидно, існує велика розмаїтість таких авторитарних режимів (деякі країни колишнього Радянського Союзу, Південної Америки, Азії). І питання, яке варто поставити у зв'язку з цим, не в тому, чи є вони легітимними чи ні, з'ясувати, звертаючись у цьому випадку до термінології Д.Істона, наскільки «широкою підтримкою» та довірою вони користуються у населення.

Третю категорію становлять режими диктаторські, деспотичні або тоталітарні, які не сприймає переважна більшість населення країни, навіть якщо йому й не вдається відкрито виступити проти їхньої нелегітимності. Відсутність відкритого протесту зовсім не означає прихильності режиму (його прийняття), тому що відкритий виступ можливий лише в певних історичних умовах, коли режим змушений порушити процес лібералізації. Наслідком може бути державний переворот, який є найяскравішим вираженням нелегітимності. Існують різні критерії оцінки наявності цих фактів, застосовувані вченими, але не можна стверджувати, що режим є легітимним тільки тому, що він не заперечується.

До четвертої категорії належать країни, де не існує ні визнання, ні неприйняття тих, кому належить влада. Для цих режимів будь-яке обговорення їхньої легітимності «позбавлено сенсу». Ці країни відносяться до числа найбідніших на планеті. У деяких сільських регіонах Африки, Азії (за

класифікацією Всесвітнього Банку) і в бідонвілях гігантських метрополій проблема легітимності режиму зазвичай відсутня у свідомості людей. Їхня вбогість не усвідомлюється ними як наслідок політики влади, а навіть навпаки – вона приписується волі богів або природі. У цих країнах влада тиранів сприймається найбільшійми як неминучість або наперед визначеність (доля). Там, де насильство відсутнє, легітимність також не обов'язково є присутньою.

Тим часом можна узагальнити й те, що легітимність проявляється комплексно: ми бачимо її у довірі до норм, у законодавчому підтвердженні прав і свобод громадян, у правовій підзвітності влади, в ідеологічній «прозорості» (виправданості віруваннями) і у виконанні взятих на себе зобов'язань як з боку держави, так і з боку суспільства. Відповідно, нелегітимність може складатися з складових елементів – це й аномія, й відсутність соціальних та політичних інститутів, що встановлюють загальноприйняті «правила гри», це безвідповідальність влади, поширеність ідеологічного «вакууму», хаосу та всездозволеності.

Зміст легітимації розкривається переважно в контексті когнітивної вертикалі — однобічної «довірчості», без обліку просторів взаємного «кредитування» і виправлень на культурно-історичні особливості сполучення цих просторів. Таким чином, відбувається складна процедура систематизації даних просторів у дослідженнях видатних вчених, які знаходять велику сукупність дотичних мереж між легітимацією та довірою.

Д.Істон, розвиваючи свій системний аналіз [78], зазначає з цього приводу, що довіра і підтримка мають у якості основи імпульс підтримки зі сторони суспільства. Але якщо легітимність відображає відповідність політичного режиму пануючим у суспільстві цінностям і нормам, то довіра відображає очікування громадян відповідно того, що політична система буде виробляти передбачувані результати, які відповідають їх інтересам.

Але оскільки соціальні групи мають різні соціальні інтереси, то у кожній з них свій рівень довіри до політичної влади. В подібній ситуації завдання влади, особливо за умов демократії, – заручитися довірою і підтримкою як

можна більшої кількості соціальних груп. Для політичної влади наявність такої довіри буде означати певний символ задоволення основних інтересів різних соціальних груп.

Отже, раціонально-правова легітимність характерна саме для демократичних країн. Це переважно структурна або неструктурна легітимність, яка ґрунтується на довірі громадян до політичної системи, будови влади, а не до окремих осіб (персональна легітимність). Хоча нерідко, особливо в молодих демократіях, легітимність влади може ґрунтуватися не стільки на повазі до виборних інститутів, скільки на авторитеті конкретної персони керівника держави, що поєднує в собі легальні основи та харизматичність конкретної особи.

Легітимність влади, заснована на раціонально-правовому критерії, також дає підстави для прогнозування її довготривалості. Цьому сприяє те, що дана форма характерна для політичної влади в державах із сучасними демократичними політичними режимами, з високим рівнем розвитку політичної та економічної систем, які відрізняються політичною та економічною стабільністю або наявністю механізмів підтримання такої стабільності.

Функціонування процесів легітимації влади носить складний соціально-обумовлений характер. Воно пов'язано не лише з джерелом легітимності влади, але і з такими суспільними структурами, які виникли багато століть тому, а існування їх в сучасному суспільстві зафіксовано (можна навіть сказати, закодовано) у вигляді звичаїв і традицій, притаманних даному народу і його національній культурі.

Таким чином, влада є легітимною, якщо вона відповідає ціннісним перевагам громадян, іншими словами, якщо підлеглі не сумніваються в походженні влади керуючих і надають їй певну підтримку. Ця підтримка повинна бути виражена діями, які можна розцінювати як схвальні до дій влади або погоджені з волею керуючих. Дії, підтримуючі владу, служать об'єктивним доказом її легітимності.

Політична влада стає легітимною тоді, коли легальні правила влади отримують виправдання в термінах віри, довіри або переконань, які поділяють і управлінці, і підлеглі. В даному випадку доречно використовувати поняття віра і довіра як синоніми переконань громадян в законності і виправданості існуючих легальних правил влади. Громадяни мають віру і переконання в тому, що дані правила є єдино справедливими і чесними, що вони здатні привести до суспільно значимого позитивного результату.

Віра в справедливість і законність політичної влади піднімає рівень її легітимності. В даному випадку піддані зобов'язані підкорюватися владі завдяки її авторитету, який вони визнають, вірячи в її легітимний характер. Однак, визнаючи за політичною владою наявність легітимності, піддані тим самим дають їй моральне виправдання і моральну підтримку, на яку політична влада може розраховувати до тих пір, поки зберігає свій легітимний характер. Відповідно, якщо громадяни вірять в законність влади, то це означає, що вони погоджуються на її існування, що вони будуть визнавати її вимоги до себе законними і легітимними, а значить, будуть мати моральний обов'язок підкорятися її наказам і законам.

Така віра сприяє консолідації суспільства і свідчить про наявність в ньому мінімального консенсусу відносно суспільного інтересу і цілей майбутнього розвитку. Звісно, наявність віри в правильність існуючих правил влади не приводить до повної тотожності інтересів, цінностей, позицій підлеглих і правителів. Між ними зберігаються розрізнення у вигляді можливостей і умов, якими наділяє їх влада. Однак ці розрізнення сприймаються підлеглими як допустимі, нормальні, законні, морально виправдані і тому не руйнують віру в легітимність. Все вищезазначене констатує досить складний елемент стосунків демократичних режимів і влади з підпорядкованим їм суспільством. Вони обоє (влада і громадяни) розуміють основи їх взаємодії та обопільної відповідальності.

Таким чином, влада намагається безперервно проводити процес легітимації, який обов'язково повинен бути для неї свідомим актом та надто

актуальним для власної життєдіяльності, а індивіди на основі громадянського суспільства контролюють дії влади, оцінюють їх та роблять відповідні висновки у вигляді довіри або недовіри їй.

Американський політолог Л.Даймонд впевнений, що усталена демократія і не потребує високого рівня довіри щодо політичних лідерів та інститутів для їх ефективного функціонування: «ідеальна демократична культура не сліпо довірлива, не вороже заперечлива, а допитлива й скептична. Здорова демократія повинна уникати цинізму, огульної недовіри до політичних та соціальних інститутів» [240, с. 206].

Суб'єктивні оцінки і установки громадян переходять в об'єктивні дії, по яких і можна судити про рівень довіри та підтримки громадян до існуючої політичної влади, або ж, в негативному аспекті, про ступінь їх відчуження від неї.

Згода підданих на певні владні відносини може бути виражена у вигляді різноманітних дій. Вона може мати форму суспільного договору між правителями і підлеглими. Це може бути участь у виборах або референдумах, в демонстраціях в підтримку влади і т.д. Незалежно від того, в якій формі буде виражатися довіра та підтримка, вона буде служити закріпленням доказу ефективності легітимації влади.

Але і сама влада, мобілізуючи громадян на участь у виборах, на публічні дії, здатні засвідчити її законність і легітимність, бере на себе певні моральні та політичні обов'язки по відношенню до підвладних, даючи їм певні гарантії і обіцяючи виконати взяті на себе зобов'язання перед ними. Політичні вибори з цієї точки зору є своєрідним договором між владою і частиною суспільства, яка висловила їй певний рівень підтримки і наділила значним кредитом довіри. Такий договір має повністю конкретний зміст і конкретний термін дії. Його зміст складають ті обов'язки, які влада бере на себе в період проведення виборів, а термін його дії визначається часом, на який обирається і призначається влада.

Відповідно, певним висновком є те, що саме довіра виступає одним із основних чинників легітимації політичної влади в умовах демократії і забезпечує безперебійне функціонування її інституцій принаймні в конкретно визначений термін.

Рівень довіри населення до влади визначається двома основними складовими: по-перше, цілями, які ставить (або щонайменше декларує) перед собою держава, їх відповідність інтересам соціальних груп та очікуванням населення, по-друге, ефективністю управління, тобто наявністю конкретних, відчутних пересічному громадянину, результатів владної діяльності [24, с. 19].

Отже, проблема легітимації є життєво важливою для будь-якого політичного режиму. Навіть диктатори не можуть будувати свою владу виключно на насильстві. Найбільшим потенціалом легітимності володіють демократичні режими. Рівень легітимності простягається від всезагального схвалення до повного заперечення. Ступінь легітимності й підтримки може бути перевірений емпірично, наприклад засобами опитування.

Незважаючи на те, що легітимність державної влади була досліджена багатьма вітчизняними та зарубіжними вченими, на думку автора, ця проблема залишається однією із найактуальніших як для керівників держав, так і для всієї системи владних відносин загалом.

Наголошуючи на тому, що саме вплив довіри на процес легітимації демократії є незаперечно одним із найбільших, варто додати, що жодна плюралістична демократична держава не змогла б вижити винятково на фундаменті довірливих стосунків між окремими людьми (тобто ефективно побудованих мереж горизонтальних зв'язків в межах сім'ї, певної соціальної групи). Демократії потрібен фундамент соціальної довіри. Під соціальною довірою у демократичному контексті ми розглядаємо впевненість загалу громадян у тому, що метою всієї системи є зростання добробуту всіх її членів.

Як це не парадоксально, але саме в умовах розвинутої демократії виразно відчуються вади інститутів демократії і правової держави: народ, від якого

має виходити вся повнота державної влади, на справді не є тим суб'єктом, який наділений волею і свідомістю, а також здатністю приймати якісь рішення та діяти. Народ розчиняється в плюралістичності дій. У сучасну епоху змінився характер самого політичного панування. На зорі зародження демократичного руху владу уособлювали цілком зримі інститути і персони в особі короля, аристократії та духовенства, в боротьбі проти деспотизму яких народ відстоював свої права.

Сьогодні політична влада набула ознак деперсоналізації. Тому демократичний рух дедалі більше втрачає первісні форми політичного супротиву, трансформуючись в боротьбу за імперативи в економічній і управлінській системі [177, с. 367].

Тут необхідно зосередити увагу на тому, що така деперсоналізація політичної влади не характерна для суспільств, що перебувають на етапі трансформації, і які лише формують основи інституціонального оформлення демократії.

З іншого боку, вітчизняний вчений М.Тур зазначає, що норми позитивного права та політична влада свою легітимацію здобувають не децисіоністськи (як у К.Шміта) - згідно з партикулярною раціональністю (рішенням більшості голосів), а дискурсивно-раціонально на основі принципу універсалізації. У цьому разі легітимація правових норм та політичних рішень за процедурою, що відповідає принципу універсалізації, постає дотичною принципу справедливості [184, с. 367].

Однак, К.Шміт у свій час констатував, що демократія може бути мілітаристською або пацифістською, прогресивною або реакційною, абсолютистською або ліберальною, централізованою або децентралізованою і що її можуть використовувати будь-які рухи. Проте головною ознакою демократії є те, що рішення, які приймаються, повинні бути значущими для тих, хто їх приймає, а також те, що воля меншості має підкорятися більшості голосів [цит. за 184, с. 368].

Всі ці аспекти є теоретично вірними, але велике значення для даного дослідження складають практичні аспекти соціологічних даних, які виступають певним доказом сформульованих в даному дослідженні гіпотез. Саме тому, на нашу думку, варто звернутися до емпіричних елементів процесу легітимації. Для їх оцінки неодноразово в різних країнах задавалося питання, яке пропонувало людям вибрати один із трьох варіантів відповідей, що відбивають сутність суперечок про легітимність: а) "Я визнаю існуючі закони й сучасну систему правління"; б) "Я бачу багато недоліків у нашій системі правління, але я вірю в можливість поступового вдосконалення існуючого режиму"; в) "Я повністю відкидаю закони, нашу систему правління й наше суспільство й бачу єдине рішення у повній соціальній зміні" [59, с. 86].

Перша відповідь припускає існування віри в легітимність режиму. Друга свідчить про наявність переконання в тому, що, незважаючи на всі його недоліки, існуючий режим є кращим з можливих й, крім того, піддається вдосконаленню, тобто процес легітимації перебуває у постійному удосконаленню своїх механізмів. Третя відповідь вказує, що існуючий режим сприймається як нелегітимний з наростанням кризи довіри.

У більшості країн пропорція громадян, що вибрали в 2001 р. третю відповідь, була невелика: 9% у США; 3% - у Німеччині; 7% - у Канаді; 10% - в Австралії. В окремих країнах пропорція таких громадян була відносно велика: у Франції вона склала 26%; 24% - у Великобританії, а в Індії досягла неймовірного рівня (41%), що ставить легітимність під сумнів. Важливий для теорії легітимності висновок ґрунтується на тому факті, що в багатьох демократіях абсолютна більшість населення бачить численні вади в політичній системі, і лише його меншість сприймає режим беззастережно [59, с. 86-87].

Отже, ми наблизилися до ще однієї важливої гіпотези даного дослідження, яка формулюється наступним чином – зростання рівня недовіри до політичної еліти або ряду політичних структур призводить до легітимаційної кризи політичної системи.

Існує досить суперечливий, на наше переконання, підхід щодо ролі довіри як складової легітимації політичної влади сучасної демократії, який був висунутий М.Доганом у його праці «Легітимність режимів і криза довіри» [58]. На основі дослідження різних політичних режимів у світі автор пропонує проводити розмежування між легітимністю режиму і довірою до деяких його інститутів або керівників. Він передбачає, що в демократичній країні легітимність режиму не ставиться під сумнів, тому що не існує кращої альтернативи, крім як реформувати демократію демократичним шляхом.

М.Доган зазначає, що ворожість, яка відчувається до партії, що перебуває при владі, цілком сумісна з вірою в мудрість режиму. Навіть випадкове порушення якої-небудь конституційної норми не підриває легітимності політичної системи. Що втрачається в даній ситуації, так це довіра до конкретного інституту або ж до тих, хто його репрезентує [58, с. 151].

І тут можна заперечити: у багатьох демократичних державах рівень довіри президента або прем'єр-міністра, встановлений при опитуваннях, може виявитися невисоким, їхня політична програма не схвалюється, і навіть самі їхні особисті якості ставляться під сумнів.

Але невисока популярність не обов'язково означає недовіру до самого інституту президентської влади. Коли президент обраний відповідно до конституційних норм, він виконує легітимну функцію, навіть якщо й не викликає довіри як політична особистість.

Таке розділення щодо довіри певному інституту влади та конкретній особі має право на існування, однак, якщо виникає криза довіри щодо основних повноважень, якими наділений президент, то й зникає довіра до цього інституту. А це все переростає у делегітимацію як особи, яка очолює дану посаду, так і в цілому до даного інституту влади, а далі до заперечення політичного режиму.

Подібне твердження викладено у книзі Ачкасова В.А. та групи авторів «Легітимація влади в постсоціалістичному Російському суспільстві» [5], де зазначається, що довіра до політичного режиму забезпечується через

відношення громадян до результатів або продукту його діяльності, хоча їх відношення не торкається питання про його легітимність. На їх думку, падіння довіри може бути обумовлено тимчасовими факторами, пов'язаними із вирішенням якоїсь певної проблеми. Тому слід робити розрізнення між довірою громадян до політичного режиму і вірою їх в його легітимність. Адже легітимність ґрунтується на більш фундаментальних довготривалих цінностях громадян і визначається перш за все такою ж (тобто дифузною) підтримкою. Довіра ж громадян може змінюватися на різних етапах функціонування політичного режиму, не торкаючись фундаментальних основ їх життєдіяльності [5, с. 40].

Певним чином автори праві, адже ефективність політичного режиму складається із ряду тимчасових, нетривалих подій, які можуть впливати на падіння рівня довіри громадян. Однак варто наголосити, що існує загроза переростання тимчасових подій та дій влади, які викликають заперечення у населення, у довготривалу перспективу. Як наслідок, кожен громадянин ставить запитання: а чи потрібна мені саме така влада, якщо я не вірю в справедливість її дій та не довіряю її представникам, які сприяють втіленню відповідної політики?

Неможливість влади подолати повну недовіру громадян щодо легітимності свого існування та прийнятих рішень, призводить до кризи в суспільній свідомості, до розчарування формою організації влади, існуючою взаємодією між учасниками політичного процесу, неможливістю організації ефективного дискурсу між громадянським суспільством та інститутами влади та ряду інших соціально-політичних та психологічних чинників, – все це стає приводом для переоцінки формату підтримки та необхідності визнання влади (як приклад, події в Греції 2010 року, коли суспільство сколихнуло масові протести проти окремих дій влади, а потім і проти системи в цілому). Критичний рівень недовіри (40-55 %) породжує процес делегітимації влади.

Як наслідок, буде поставлена під загрозу в першу чергу легітимність політичного режиму, що в процесі призведе до руйнації існуючої політичної

системи. Саме тому варто зважати на приклади, коли в багатьох країнах світу так і не прижилися основні принципи демократії, її головні інститути й країни повернулися до більш радикальних політичних режимів, ґрунтуючись на високій підтримці та довірі населення, на беззаперечній вірі громадян (тут в першу чергу велику роль відіграють традиції та норми окремих суспільств, ірраціональні чинники) в більшу ефективність та справедливість політичної влади старого зразка.

На підтвердження вищезазначеного звертаємося до позиції американського вченого М.Хетерінгтона, який розглядає тему ефектів довіри в рамках інтегрального інституційного аналізу проблеми політичної довіри в розвинених демократіях, тенденція до падіння якої в останні три десятиліття ХХ ст. виявлена великою кількістю сучасних дослідників [248, с. 794]. Автор намагається у своїй концепції поєднати такі елементи як задоволення / незадоволення політикою, що проводить уряд, специфічна та дифузна підтримка демократичного устрою, а також політичної довіри / недовіри. Він один із небагатьох дотримується думки про те, що довіра повинна розглядатися не як змінний стан, а як важливий чинник інституційної стабільності.

Такий підхід передбачає, що політична довіра є віддзеркаленням стану задоволеності або незадоволеності суспільством певною політичною елітою, яка діє, і інститутами влади.

М.Хетерінгтон, будучи переконаним у можливих катастрофічних наслідках масової недовіри для стабільності політичної системи, зазначає, що «політична довіра, будучи залежною від ефективності політичних і економічних рішень, що приймаються елітами, у свою чергу, одночасно надає сильної дії політичній ситуації тим, що супроводжується формуванням в суспільстві афектних орієнтацій, пов'язаних з виникненням відчуття довіри або недовіри перш за все до президента або до законодавчої влади» [248, с. 791]. Відповідно, довіра трактується як незалежна змінна, як певний індикатор, за допомогою якого можна виміряти рівень як специфічної (тимчасової), так і дифузної (довготривалої) підтримки інституційної структури суспільства.

Він писав: «Взаємозалежність довіри й інституційної підтримки в громадянському суспільстві означає, що, будучи в певний момент втраченим, політична довіра, а точніше недовіра, веде до втрати інституційної підтримки, відновлення якої надзвичайно проблематично. Це, у свою чергу, підриває умови і здатність правлячих політичних еліт проводити ефективну політику, породжує подальше зростання недовіри, наростання незадоволення політикою, яка проводиться, веде до втрати інституційної підтримки, а частенько і змін в інституційній структурі» [248, с. 791].

Додатково до всього, падіння рівня інституційної підтримки громадянського суспільства багате ризиками фундаментальних змін політичної системи, що ставлять її обличчям до особи із загрозою глибокої кризи, навіть для таких стабільних інституційних структур, як США [248, с. 799].

Отже, якщо соціальна довіра на висоті, її ніхто не помічає і не задумується про справедливість чи несправедливість існування такого режиму, що є досить помилковим, адже легітимація – це постійний процес, на який впливають і традиційні норми, і щоденні дії влади. Коли ж вона стає предметом загального обговорення, це означає, що її потрібно відновити, тобто влада втратила той кредит підтримки, яким була наділена.

Як же все-таки досягти відповідного рівня й типу соціальної довіри до демократичних інституцій? Н.Луманн нагадує нам про повчальну відповідь у світлі найкращих досягнень демократичних систем. «Довіра до систем у цілому може... великою мірою залежати від того чи зменшується довіра й збільшується недовіра в критичні хвилини» [258]. Керуючись даним правилом, політична влада може визначити об'єкт свого безпосереднього впливу, зміна позицій і поведінки якого дозволить швидко і з мінімальними витратами відновити довіру.

Річ у тім, що не всі суспільні прошарки та соціальні групи мають однаковий вплив на процеси прийняття рішень і реформ, так само як і на «дифузю підтримки» влади. Соціальні групи (за небагатьма ситуаційними винятками) виявляють різний ступінь впливу на громадську думку і різний

ступінь активності, спроможності «кинути виклик» існуючому режиму [2, с. 113].

Виходячи з усього вищезазначеного, треба наголосити, що особливу роль в процесі легітимації відіграє інтелігенція. Коли інтелектуальна еліта в цілому довіряє режиму, то можна прогнозувати йому оптимістичне майбутнє. І, відповідно, навпаки: якщо інтелектуали протистоять режиму, легітимність останнього постає вкрай хиткою. Тому влада, в першу чергу в реформованих суспільствах, завжди повинна приділяти особливу увагу настроям інтелектуального і студентського середовища, демонструвати їй свою турботу і підтримку, шукати форми співробітництва і взаємодії. Адже саме інтелектуальний фермент, який послідовно сприяє поширенню альтернативних ідей серед населення, як правило, провокує кризу легітимності [200, с. 107].

Як наслідок, в процесі легітимації велику роль відіграє якість політичної еліти. Роль інтелігенції в процесах легітимації й делегітимації привертала увагу багатьох дослідників. Стійкість влади, результативність політики, яку вона проводить, залежить від інтелектуального потенціалу й енергії еліти, від її здатності скористатися усіма сприятливими факторами, від вміння нейтралізувати несприятливі. І так як легітимація режимів в сучасних умовах не стоїть на місці, тільки постійне відтворення легітимності робить владу стабільною і надійною.

Зазначаючи про важливість середнього класу в формуванні соціального капіталу нації, Ф.Фукуяма підкреслює, що дана верства вирізняється в першу чергу по своєму матеріальному становищі, а вже потім до неї застосовуються критерії освіти, віку і т.д. Сформувавши свій капітал, громадянин середнього класу, потрапляє під ряд загроз та ризиків.

Для того щоб все це зберегти людина починає концентрувати увагу на формальних правилах збереження, прагне підвищити свою обізнаність в економічних і політичних питаннях. Такі дії створюють певні моральні та раціональні стимули політичної участі. Відповідно, позиція Ф.Фукуяма зводиться до наступної тези: чітко встановленні правила гри дозволять

суспільству накопичувати й зберігати свою власність, а бюрократію позбавляють будь-яких можливостей корупційної діяльності. Звідси, короткий інструмент, який застосовують демократичні суспільства для підтримання своєї стабільності [204].

Такі правила у свою чергу змушують державу створювати партнерські стосунки з громадянським суспільством і, таким чином, формувати довіру своїх громадян. Адже, довіра середнього класу (в демократичному суспільстві це найчисельніший ресурс) владі дає можливість безперебійної легітимації демократичного режиму.

Суттєво важливим актором, який може сприяти або боротися з процесом делегітимації, є армія, яка, як правило, володіє високим ступенем організованості і озброєності, має можливість провести військовий переворот у випадку широкого поширення в їх рядах незадоволення політичною владою.

Як зазначалося раніше легітимність політичної гегемонії являє собою кредит довіри, отриманий домінуючими агентами від домінованих. Вона ґрунтована на процесах соціалізації, завдяки яким стають потрібними й підтримуються накопичені знання, вміння та навички, властиві певним соціальним контекстам та необхідні для відтворення й перетворення суспільства [12, с. 153].

За типових обставин проблема легітимності наявного суспільного ладу виникає в наступних умовах:

а) потреби передати необхідний запас знань (відтворити певну соціокультурну компетенцію в наступній генерації);

б) наявності соціально-політичних та економічних інновацій, які мають отримати «виправдання» (в нормативному та когнітивному аспекті) для широких верств громадськості [12, с. 153].

Таким чином, політичний порядок завжди легітимний лише відносно: відносно реальних практичних схем соціокультурних агентів і відносно уявлень цих агентів про належний соціально-політичний порядок. Для комплексної структури суспільства і влади, властивої розвиненим країнам, симптоматично,

що повноцінне громадянське суспільство відмовляється від привнесення в політику інших, окрім політичних, комунікативних засобів. Політика більше не легітимується істиною [258].

Тепер вона конститується у більшості випадків саме ірраціональними чинниками, одним із найвиразніших та найвпливовіших виступає саме довіра населення до влади, підтримка її інституцій, віра в її справедливість і законність. А це є зразком як зрілого громадянського суспільства, так і розвиненої демократії.

У передових демократіях втрата довіри до державних інститутів або правителів виражається в тому, що ті, хто тримає владу, повинні приймати рішення під безпосереднім і постійним наглядом громадськості й засобів масової інформації. В умовах авторитарних режимів господарі політичної гри зіштовхуються із проблемами іншого характеру: їхня слабкість породжується не надмірними вимогами, а найчастіше тими скромними ресурсами та засобами, які вони мають.

Варто підкреслити, що легітимність не є сталою категорією і постійно потребує свого підтвердження. В цьому аспекті громадянська непокора є важливим тестом на легітимність влади. З іншого боку: «схильність до бунту в людині так само сильна, як і любов до абсолютного панування, а дух бунтарства навіть проти законного суверена, проти справедливого закону є корінною вадою нашої природи» [85, с. 32]. Ця схильність є небезпечною для суспільства і може призвести до соціальних потрясінь у вигляді повстань, революцій та громадянських війн.

Суспільство, в якому існує життєздатний конституційний режим, який функціонує на основі справедливої конституції, однак недосконалою через те, що відсутній політичний процес, який би гарантував прийняття на її основі справедливих законів, зобов'язує громадян підкоритися несправедливим законам чи політиці уряду, або, принаймні, не протистояти їм незаконними засобами. Такий обов'язок виникає у зв'язку з необхідністю підтримати справедливу конституцію [85, с. 33].

Отже, такі поняття, як влада, легітимність, довіра, ефективність не наповнені однаковим змістом у Лондоні й Джакарті, у Вашингтоні й Каїрі. Прагнення укласти ці поняття у формулу, що володіє загальною значимістю, безсумнівно, викриває гріхи західного євроцентризму. Однак існують показові аналогії між країнами, що належить до однієї й тієї ж категорії з погляду їх економічного, соціального й культурного розвитку.

У передових плюралістичних демократіях відбуваються однакові зміни. Наприклад, розподіл інститутів за рівнем довіри до них багато в чому подібний в двох чи більше десятках демократій. Однак ми спостерігаємо і багато схожого в спробах та використаних заходах авторитарних режимів домогтися власної легітимності.

Підсумовуючи, нам слід підкреслити, що всі теоретичні та практичні аспекти даного дослідження доводять незаперечну важливість довіри як невід'ємної складової легітимаційного процесу.

Особливо яскраво це доводиться в умовах сучасної демократії, адже саме демократичні режими в структурі легітимації шляхом довіри об'єднуються в раціонально-правові норми й глибоко вкорінені традиції, сформовані переконання щодо дій влади та практичний досвід кожного громадянина. Довіра громадян стає і головною перевагою влади, але і її проблемою при втраті підтримки.

Ще одним важливим висновком є те, що стабільність сучасних демократій забезпечується довірою населення через основні ресурси легітимації влади – вибори, референдуми, плебісцити, дії на підтримку влади або вираження супротиву легальними засобами. Адже право виголосити своє незадоволення, а владі легально його ліквідувати або зменшити його тиск – теж ознака демократизації суспільства.

Довіра до влади та віра в легітимність існуючого режиму є взаємодоповнюючими або навіть прямо залежними, а не протилежними, феноменами сучасного політичного процесу. Адже вплив їх один на одного є незаперечним.

Криза довіри сприяє виникненню сумнівів, які трансформуються у масову недовіру і тотальну незадоволеність. Такий регресійний процес, маючи майже незворотній характер, поширюється далі на окремі інститути, а потім – в крайніх випадках – на всю політичну систему.

2.2. Взаємодія довіри та недовіри в легітимаційних процесах

Дослідження довіри як складової легітимації передбачає виділення такого важливого аспекту існування і тривалого функціонування демократії як масова недовіра громадян до органів державної влади або, що найгірше, до всієї політичної системи. Адже саме цей чинник дає можливість легітимному режиму набути статусу нелегітимного.

Зміст проблеми полягає в тому, що легітимність владі не дана вічно, що поряд з процесом легітимації режиму чи влади може йти процес делегітимації. На зразок того як конфлікт і консенсус є постійними засобами життя суспільства, так і процес легітимації і делегітимації як взаємовиключаючі явища виступають постійними протилежностями в русі політичної влади.

Питання легітимації стоїть гостро тоді, коли при оцінюванні існуючого рівня довіри, ми отримуємо результати, що свідчать не про зниження рівня довіри, а про посилення масової недовіри, що є досить симптоматичним наслідком та результатом дій влади.

Одним з найбільш очевидних фактів, встановлених на основі емпіричних досліджень проблеми легітимності в плюралістичних демократіях, проведених за останні десятиліття, є повсюдна постійна наявність значного відсотка громадян, що виражають слабку довіру або ж сильну недовіру до окремих інститутів держави й до осіб, які ними керують, у той же час не заперечуючи легітимності самої політичної системи [59, с. 85].

Всі теоретико-емпіричні дані підводять дослідження до основних питань: які причини виникнення недовіри серед громадян? Через які чинники вона стає масовою та поширюється на всі структури влади?

Відношення довіри та недовіри зумовлюють введення в правовий інструментарій цілого ряду спеціальних інститутів, конструкцій. У деяких з них прямо використовується термін «довіра» або похідні від цього терміну. У конституційному праві є інститути довіреної особи кандидата в депутати, відмови Парламентом у довірі Уряду, вираження Парламентом недовіри Уряду,

розпуск Парламенту Президентом, відставки Уряду за ініціативою Президента, відзив депутата виборцями тощо [88, с. 3].

Контроль, заснований на недовірі, тотальний, в гіршому сенсі неформальний довільний у висновках і заходах реагування. Довіра, звичайно, може бути і сліпою. У тоталітарних суспільствах, де контролюється кожен крок людини, довіра до влади вибивається з людей силоміць і виховується страхом. Така довіра може спонукати людей до самовідданої поведінки, але завжди у вельми обмеженій історичній перспективі. Однак, з часом така недовіра сприяє поширенню саме недовіри серед громадян, набуваючи ознаки масовості.

Саме тому в усьому світі періодично проводяться емпіричні зрізи стану довіри до окремих інститутів влади та конкретних політичних режимів в цілому. Ці дослідження можуть стосуватися як окремих країн, так і певних регіонів світу; вони також можуть бути поділені у відповідності до економічного розвитку країн або етапів становлення демократії. Всі ці зрізи доводять одне: визнання режиму легітимним або нелегітимним коливається в першу чергу в залежності від рівня підтримки його населенням, і вже в останню – від визнання політичною спільнотою.

Однак «у сформованих демократіях, як на сміх, - зазначає Р.Патнам, - дедалі більша кількість громадян ставить під сумнів ефективність їхніх громадських установ у саме той час, коли ліберальна демократія перемогла і ідеологічно, і геополітично. Принаймні в Америці є причина підозрювати, що це демократичне безладдя може бути пов'язане із широким і тривалим розмиванням громадської активності, яке почалося чверть століття тому» [134, с. 46].

Тісна взаємозалежність між соціальною довірою і асоціативним членством вірна не тільки в різні періоди і для різних індивідів, але й у різних країнах. Дані Огляду Світових Цінностей [77] за 1991 рік демонструють наступне:

1) У 35 країнах з цього огляду тісно взаємопов'язані соціальна довіра і громадська активність; чим більша щільність асоціативного членства в

суспільстві, тим більшою є довіра громадян. Довіра і активність – дві грані того самого базового принципу – соціального капіталу.

2) Америка все ще займає відносно високе місце за перехресними національними стандартами на обох цих вимірах соціального капіталу. Навіть у 1990-х, після кількох десятиліть занепаду, американці є більш довірливими і активнішими, ніж мешканці більшості інших країн світу.

3) Однак тенденції минулої чверті століття призвели до явного зниження рівня Сполучених Штатів у міжнародному таблиці соціального капіталу. Спад рівня американського соціального капіталу був настільки серйозним, що, коли тим часом якась інша країна не змінить своєї позиції, ще чверть століття змін у тому ж темпі поставлять Сполучені Штати приблизно на один рівень із такими країнами, як Південна Корея, Бельгія чи Естонія. Занепад американського соціального капіталу упродовж двох наступних поколінь поставить США поруч із сучасними Чилі, Португалією та Словенією [134, с. 35].

С.Ліпсет і У.Шнейдер прийшли до такого ж висновку. Проаналізувавши велику кількість даних, вони ставлять питання: чи спостерігається криза легітимності в Сполучених Штатах, яка в дійсності вважається найбільш вдалим прикладом демократичної організації суспільства та структур влади? Адже такі дослідження стануть прикладом для всіх інших країн, які трансформують свої системи до зразка демократії, щодо тих основних ризиків, які можуть очікувати їх держави.

Вчені констатують, що «люди втрачають довіру до своїх лідерів значно легше, ніж довіру до системи... народ став висловлюватися усе більш критично із приводу дій (і їхніх результатів) головних інститутів» [цит. за 59, с. 87]. Вони приходять до наступного висновку: «втрата довіри має свої позитивні й негативні сторони. Вона є реальним фактом, оскільки американці висловлюють активне невдоволення результатами дій своїх інститутів. Воно (це невдоволення) є деякою мірою поверхневим, оскільки американці ще не досягли моменту повного заперечення цих інститутів» [цит. за 59, с. 87]. Американці використанні тут як приклад у зв'язку з тим, що саме це

суспільство прийнято вважати найбільш демократичним, з найбільш розвиненим громадянським суспільством (сталий соціальний капітал), ефективною інституційною системою та ринковою економікою, що стимулює індивідуальне удосконалення громадян, які в той же час виступають учасниками великої кількості неформальних мереж взаємодії.

Резюмуючи сказане, варто підкреслити, - велика емпірична документація, яка охоплює своїми даними 18 західних демократій, зобов'язує провести чітке розмежування між поняттями: легітимність режиму, довіра до його інститутів і популярність правителів. У демократичній країні навіть якщо в ній тривалий час зберігається велика кількість незадоволених осіб, легітимність режиму не ставиться під сумнів; виключення становить лише випадок його економічного, військового або політичного краху. Достоїнство демократії в тім, що вона забезпечує можливість змін відповідно до правил політичної гри [59, с. 89].

Теоретично все те, що було підсумовано в попередньому абзаці вірно, однак такий висновок є доречним для країн, у яких політична система побудована на основних принципах демократії і є досить стабільною. Однак, інша ситуація простежується у суспільствах, що перебувають в процесі політичних трансформацій до демократії. У таких перехідних суспільствах легітимність режиму, довіра до його інститутів і популярність правителів часто стають тотожними поняттями або взаємовиключають один одного. Все це дає можливість констатувати швидкі зміни настроїв населення та постійні коливання щодо вибору політичного шляху розвитку. Україна в цьому випадку є яскравим зразком невизначеності.

Розмивання основ і принципів громадянського суспільства спостерігається сьогодні в багатьох сучасних конституційних демократіях. Все це відбувається в ситуації, коли ідеологічні, перш за все тоталітарні – фашистські, нацистські та комуністичні режими, - противники конституційної демократії уже зійшли з історичної сцени. Посилення даних процесів може призвести до розчарування та апатії, які, в свою чергу, здатні потягти за собою різке зниження довіри до центральних інститутів.

Міждержавні опитування, проведенні приблизно в 20 країнах плюралістичної демократії, показують, що значна частина, а в деяких випадках і більшість громадян не мають «жодної довіри» або мають «слабку довіру» до основних інститутів і організацій політичного режиму: партій, уряду, парламенту, вищої адміністрації, армії, телебачення й інших мас медіа [59, с. 85].

Коли один і той же феномен спостерігається в 20 країнах, і в кожній країні декілька разів, це говорить про те, що отримані соціологічні дані надійні. Парадоксально, але факт, що в період апогею демократії ми бачимо симптоми її слабкості, ерозію віри в неї і довіри до найбільш важливих інститутів.

Для більш чіткого розуміння та аналізу ерозії довіри і її наслідків є доречним розкрити зміст її основних характеристик

1. Ерозія – стійке явище, обумовлене особливою ситуацією. Розчарування й незадоволення мають тенденцію стати хронічними.
2. Недостаток довіри загальнопоширений. Він існує в усіх розвинутих демократіях.
3. Дефіцит довіри носить характер не лише хронічний і загальнопоширений, але й структурний в тому значенні, що він торкається більшості важливих інститутів – більше 15, підриваючи повагу до них і послаблюючи владу правлячих кіл.
4. Недовіра має раціональну забарвленість. Для більшості недовіра базується не на ідеологічній, а на прагматичній основі [59, с. 86].

Враховуючи дані характеристики, ерозія довіри має ознаки стійкості, міжнародності, структурності і раціональності. Вона посилюється паралельно наростанню соціальних, економічних та політичних труднощів та конфліктних ситуацій в деяких країнах.

Для підтвердження цієї тези можна послатися на дві гіпотези. Перша достатньо сумнівна: за відносно короткий період часу відбулося широке поширення недовіри внаслідок урбанізації і масового виходу населення із сіл. За другою гіпотезою, недовіра – більш давній феномен, ніж це передбачалось.

Більшість людей можуть бути незадоволені тим, як уряд керує країною, але думки з цього приводу відображають лише дефіцит довіри до людей, які знаходяться при владі [59, с. 90-91].

Однак роль недовіри до інституцій не зовсім безпроблемна, поза як недовіра, зокрема базова недовіра, є могутньою руйнівною силою. Система може терпіти великі дози процедурної недовіри за умови, що базова недовіра є незначною. Як відзначає Н.Луманн [258], ті соціальні системи, які потребують або не можуть уникнути вияву недовіри серед своїх членів, мають різними способами запобігти перемозі недовіри, тому що, вийшовши з-під контролю, недовіра може небезпечно поширитись і вступити в конфлікт з іншими важливими суспільними цінностями. Типовий спосіб «нейтралізувати» дії, які свідчать про недовіру, — пояснити, що вони йдуть не від справжньої недовіри до людини, на яку спрямовані, а скоріше продиктовані роллю, яку виконують. Таке пояснення дає можливість робити те, що свідчить про недовіру, зберігаючи при цьому загальну атмосферу довіри між людьми [167, с. 154].

Прикладом цього є також проект «Довіра до уряду» по використанню даних Євробарометра, який здійснювався з 1988 по 1994 роки [267]. Цей проект стосувався соціальних, культурних і політичних вірувань європейців в період між 60-ми і кінцем 80-х років. Було відмічено, що в тих демократіях, відносно яких були динамічні дані дослідів, зниження демократичної задоволеності почалося після 1990 р. Сьогодні стає неймовірним, що ці демократії всі страждали в той же час від однаково поширених проблем, пов'язаних з цим падінням.

Більш нові дослідження рівня довіри населення до органів влади та в цілому до демократії як сукупності процедур та принципів організації влади свідчить (за даними Євробарометра 2009 року), що суспільства країн Європи все ще повністю підтримують демократичний політичний режим, однак мають неоднозначні рівні довіри до окремих інститутів влади [267].

Відповідно, знаходиться ряд об'єктивних причин розчаруванню, які цьому сприяють. Наприклад, американський політолог Р.Далтон з цього

приводу виводить список винуватців падіння в рівні довіри та підтримки демократії: а) глобалізація; б) європейська інтеграція; в) міжкультурна міграція; г) занепад соціального капіталу; д) демографічні тенденції; е) технологічні зміни; є) ціннісні зміни; ж) економічна дія; з) ефекти ЗМІ (медіалізація) тощо [239, с. 78].

Вчений робить висновок: «зниження політичної довіри пояснюється поєднанням ряду причин. Визнання цих багатообразних впливів могло б бути першим кроком в розумінні того, чому змінюється політична підтримка сучасної громадськості» [239, с. 78].

Дослідження Р.Далтона показує, що в Західній Європі, США і Японії на рубежі століть втрата підтримки системи демократії не виявлялася, тоді як падіння рівня довіри було відмічене відносно тих, що успадковують владу і навіть демократичних інститутів. Автор також доводить, що всі країни комуністичного минулого досить скептичні до основ демократії, чутливі до всіх її недоліків, а тому в процесі трансформації там і відбуваються конфліктні перелаштування політичної дійсності [239, с. 42].

Всі ці причини появи недовіри зумовлені ще й тим, що в стабільних демократіях права і свободи громадян сприймаються як само собою зрозуміле і не вимагають більше звернення і відстоювання для ідентифікації з принципами демократії. Саме тому на порядок денний вийшла критика існуючих політичних інститутів та ефективності їх діяльності, залишаючи само собою зрозумілим недоторканості ряду основних принципів демократії. В той час як у трансформаційних суспільствах боротьба йде за встановлення та відтворення всіх основних демократичних принципів, а це призводить до постійних ризиків бажаного процесу і до хвиль незадоволення населення.

Ще один дослідник проблеми легітимації політичної системи та впливу довіри на її стабільність А.Фетісов [200] зазначає, що важливе місце у функціонуванні політичної влади займають проблеми делегітимації, загострення яких може викликати кризу і навіть крах політичного режиму.

Однією із основних причин, на якій наголошує автор, є суперечності між універсальними цінностями, пануючими в суспільстві, і партикулярними і навіть егоїстичними інтересами керуючої еліти і пов'язаних з нею соціальних груп. Поглиблення цієї суперечності призводить до того, що влада замикається в самій собі, втрачаючи підтримку і довіру населення. Вказана обставина є одночасно і симптомом кризи влади, який має здатність розвиватися [200].

Другою причиною делегітимації влади, характерною для демократичних режимів, є суперечність між ідеєю демократії і соціально-політичною практикою. Вона проявляється в намаганні влади вирішити виникаючі проблеми тільки силовим шляхом, натиском на засоби масової інформації, обмеженні або недотриманні основних прав людини. Це робить можливим заміну демократичного режиму авторитарним. Сприятливим фоном для цього завжди є деполітизація і апатія населення [200].

Третьою причиною делегітимації влади виступає відсутність в політичній системі артикуляції інтересів соціальних груп; відсутність достатньої вертикальної мобільності в поєднанні із соціальною нерівністю, масовим збіднінням населення і т.д. підриває легітимність влади. Як уже зазначалось вище, коли інтелектуали ставлять під сумнів існуючий режим, його легітимність падає. Радикалізація настроїв в суспільстві приводить до появи опозиції, яка висуває альтернативне бачення соціального порядку.

До четвертої причини делегітимації влади можна віднести зростаючу бюрократизацію і корумпованість [200, с. 107-109]. Як відомо, цей фактор є притаманним різним режимам від відкрито авторитарних до легітимно демократичних, що й може виступити наслідком перетворення авторитарного режиму в тоталітарний і сприяє замкнутості влади, а демократичний – до авторитарного в демократичній оправі або чисто авторитарний з повною деполітизацією своїх громадян.

Всеохоплююча корупція є симптомом не тільки делегітимації влади, а й її кризи. Варто підкреслити, однак, що скандали, пов'язані з корупцією не обов'язково є показником делегітимації, в деяких випадках вони можуть

служувати доказом демократичного і легітимного функціонування політичної системи, особливо, якщо помічений в корупції чиновник (міністр, глава держави) змушені піти у відставку.

Важливим чинником, що впливає на зміну рівня довіри в суспільстві, є економічна криза, фінансова нестабільність, великий відсоток безробітних тощо, але головним в даному випадку є неможливість саме політичної влади вивести країну з такого стану стагнації.

До числа причин делегітимації влади в багатонаціональних державах відноситься націоналізм, етнічний сепаратизм, який відкидає правомірність федеральної влади (це було притаманно Чечні) або проголошує верховенство республіканських конституцій над федеральним законом. Посилення націоналізму і етнічного сепаратизму не стільки послаблює легітимність федеральної влади, скільки порушує проблему державної цілісності країни.

О.Висоцький також зазначає, що причинами недовіри можуть бути:

- по-перше, втрата орієнтації або контролю над процесами, що відбуваються;
- по-друге, втрата підтримки сил, що володіють необхідним політичним (або фінансовим, що може бути перетвореним на політичний) впливом;
- по-третє, у знеціненні старих концепцій, ідей, ідеалів, принципів політичного розвитку і бракові нових конструктивних орієнтирів, що достатньо мобілізують соціальну активність політично значимих сил, тобто, втрата ідеологічного підґрунтя;
- по-четверте, негнучкість, некомпетентність, аморальність, неузгодженість та запізніле реагування на дії інших суб'єктів політики;
- по-п'яте, брак необхідної інформації про плани інших учасників політичного процесу, можливі варіанти розвитку ситуації, а також дезінформація;

- по-шосте, нечіткість оцінки ситуації, невивіреність системи врахування можливих наслідків різних дій і подій через невироблення довгострокової стратегії політичної діяльності і розвитку легітимації політики як її складової [30, с. 33].

І, на кінець, джерелом делегітимації влади може бути втрата самої правлячої еліти віри в правомірність своєї влади, виникнення всередині неї гострих протиріч, зіткнень різних гілок влади. Прикладів такого рівня досить багато [200, с. 111].

Іншими словами, масова недовіра, посилення делегітимації існуючого режиму та окремих представників влади можуть пояснюватися як неправильною політикою, так і складностями організації управління в погано регульованому суспільстві.

З цього приводу існують два протилежних типи некерованості самої влади:

- 1) уряд занадто перевантажений вимогами з боку суспільства з дуже складною структурою і бере на себе велику кількість зобов'язань, як це буває в державах з великою кількістю соціальних програм [2, с. 114], або, на наш погляд, через наявність багатьох соціальних та національно-етнічних груп впливу на прийняття й реалізацію управлінських рішень;
- 2) держава в ситуації економічної кризи або економічної недорозвиненості просто не володіє необхідними ресурсами для надання позитивного впливу на суспільство [2, с. 114].

Це може привести до того, що, по-перше, розширяться зони невизначеності, ризику й небезпек, зросте непрозорість державної структури, інститутів й організацій, з'явиться нормативна аномія, звужиться сфера аксіологічної функції культури довіри, під загрозою виявиться сам факт формування та ефективного функціонування громадянського суспільства.

По-друге, як зворотна сторона цього процесу загостриться криза лояльності: повсюдна відмова в довірі, тотальна підозрілість, поширення

цінізму буде сприяти розмиванню взаємних зобов'язань, ігноруванню ціннісних основ культури довіри.

По-третє, криза солідарності у зв'язку зі слабким функціонуванням у суспільстві культури довіри, призведе до атомізації суспільних зв'язків, до зменшення «скріпа» громадянського суспільства, до ігнорування інтересів інших, до індиферентизму відносно суспільних проблем. Пошук екзистенціальної безпеки приведе до зростання «культури недовіри», до замикання у вузькому колі партикулярних спільностей [65, с. 6].

Можна з впевненістю зазначити, що базова довіра – «хистка матерія», яка потребує постійного бажання і практичного підкріплення зі сторони всіх агентів соціальної взаємодії. В реальному житті неможливо дотримуватися моральної заповіді абсолютної усесторонньої довіри, тому базова довіра проявляє себе як тенденція, яка протистоїть розумній частині сумніву, невпевненості. Розширення поля недовіри як в горизонтальних суспільних відносинах, так і у вертикальних тягне за собою складні соціальні та політичні проблеми – від різних форм напруги і відчуження до відкритих станів ескалації конфліктів.

Такими ж індикаторами клімату суспільної недовіри є масова еміграція, «потік» капіталів, «доларизація» країн (вираження недовіри до національної валюти), самоізоляція в закритому світі сім'ї чи в будь-яких інших малих групах. У сфері вертикальних політичних взаємовідносин індикаторами недовіри є абсентеїзм (відмова від участі у виборах), скорочення соціальної бази підтримки інститутів влади, а якщо й існує довіра до деяких політичних інститутів, то незначна.

Подолання «синдрому недовіри» визначається поєднанням багатьох чинників, найважливішими серед яких є розвиток демократичних основ суспільного життя, подолання економічної нестабільності, підвищення моральної та громадянської культури населення і відповідальність самої влади, що часто виявляється недосяжним бажанням.

Так, П.Штомпка виділяє сім адаптаційних реакцій, захисних механізмів у відповідь на руйнування довіри в суспільстві.

1. Провіденціалізм, який має деякий позитивний ефект для громадян, але на соціальному рівні надає руйнівний ефект - пасивність і стагнацію.

2. Корупція, що забезпечує помилкове відчуття впорядкованості і передбаченості, відчуття контролю над хаосом навколишнього світу, спосіб дії на інших, стимуляція їх дій в потрібному напрямі (хабарі особам, що приймають рішення; дарунки лікарям, вчителям).

3. Надмірне зростання пильності. Індивід замикає на себе виконання функцій контролюючих інстанцій, оскільки їх компетентність, ефективність або відповідальність ставиться під сумнів (поширення приватної охорони, зброї в особистому користуванні, установка охоронних систем і сигналізацій на автомашинах).

4. Надмірне клязництво: в цілях безпеки виражено прагнення максимально формально зафіксувати стосунки.

5. «Геттоїзація», тобто закриття, зведення непроникних кордонів довкола групи в чужому і загрозовому оточенні. Відрізаючи себе від зовнішнього світу, люди знижують його складність і невизначеність. Недовіра в суспільстві в цілому компенсується відданістю місцевим, етнічним або родинним групам, що супроводжується ксенофобією і ворожістю по відношенню до чужаків.

6. Патерналізм. Мрії про фігуру Батька, сильного авторитарного лідера, який залізною рукою наведе лад, очистить світ від всіх неблагонадійних осіб, організацій, інститутів і відновить (якщо необхідно, силоміць) порядок і передбаченість. Подібна потреба задовольняється і через інші інститути – поширення культів, сект.

7. Екстерналізація довіри. У атмосфері недовіри політикам, інститутам, продукції й ін., люди звертаються до іноземних суспільств, починають довіряти їх лідерам, організаціям і товарам. Віра в іноземну економічну допомогу, військове втручання, допомога МВФ, членство в НАТО або Європейському Союзі, як панацея від всіх «наших» бід [цит. за. 202, с. 14].

Таким чином, для вироблення методів подолання недовіри та появи «культури довіри» мають бути розроблені та впроваджені структурні стратегії, що заохочують довіру, а також використанні ресурси основних агентів - готовність і бажання таких агентів скористатися своїми можливостями.

П.Штомпка називає п'ять макросоцієтальних обставин, які сприяють появі «культури довіри», тоді як протилежність їм виробляє «культуру недовіри»:

- 1) нормативна узгодженість / нормативний хаос (аномія);
 - 2) стабільність соціального порядку / радикальні зміни;
 - 3) прозорість соціальної організації / секретність;
 - 4) відчуття зрозумілості навколишнього світу / відчуття невідомості;
 - 5) підзвітність інших людей і інститутів / свавілля і безвідповідальність
- [223, с. 413].

Таким чином, головним є підняти рівень довіри людини в незалежності від того чи це пересічний громадянин, чи політичний лідер, адже довіра в першу чергу формується діями окремих осіб, прийнятими ними рішеннями та можливістю подолати невизначеність.

Відсутність явної кризи легітимності, «відкритих виявів недовіри владі не свідчать про «внутрішню» довіру їй, віру в її відносну справедливість, у відповідність інтересів представників влади інтересам народу, у здатність влади представляти і захищати суспільні інтереси. Але саме така, зумовлена «етичними» критеріями довіра, характеризує легітимність як суспільну злагоду. Останнє досягається за допомогою ціннісно-раціональних гарантій, що проявляється як віра населення в значимість установленого порядку, уявлення про нього як про такий, що відповідає певним, схвалюваним населенням цінностям. Але щойно з'являються альтернативи і сподівання на зміну стану, терпіння уривається й незадоволення виявляється у кризі легітимності, що означає відкрите незадоволення існуючою владою» [143, с. 38].

Дійсно, як уже наводилося вище, визнаним є те, що люди втрачають віру в лідерів значно легше, ніж довіру до системи. Інакше кажучи, різка критика

«партії влади» зовсім не означає підризу легітимності самого режиму. Тут необхідний аналіз кожного конкретного випадку, досить ґрунтовно прослідкувавши всі причини виникнення кризи та до яких наслідків це призвело.

Слід також мати на увазі й те, що «партія влади» часто свідомо намагається підкреслити тотожність між собою й режимом у цілому, переконуючи громадськість, що її відхід від влади означатиме повернення до авторитаризму (коли йдеться про суспільства, які демократизуються). По суті, це – ознака незрілої демократії, що так може і не завершити процес демократизації політичної системи.

У зв'язку із боротьбою з процесом делегітимації влади та поширенням недовіри як важливого чинника кризи демократії, зазвичай, у розпорядженні еліти є чимало додаткових мобілізаційних ресурсів: монополія на інформацію (можливість виступати в ролі експертів у специфічних сферах); засоби пропагандистського впливу; патронаж і допомога в кар'єрі; наявність фінансових ресурсів для підтримки потрібних угруповань; організаційні навички; зв'язки; можливість контролювати традиційні політичні інститути для розробки політичних програм та проведення компаній [2, с. 117].

Однак, бути впевненим, що безпосередній суб'єкт, якому належать всі ці ресурси, використає їх для подолання масової недовіри та зосередиться на подоланні делегітимаційного процесу, не можливо і ставиться під сумнів. Мабуть, це і є тим тестом, який кожна еліта має пройти на етапі усвідомлення необхідності будівництва демократії у власній країні, основою чого виступить феномен ланцюгової довіри (громадянин – суспільні об'єднання – громадянське суспільство – держава).

Однією із головних проблем сучасності є велика кількість держав, які переживають кризу легітимності. Протягом багатьох десятиліть особливо гостро вона проявилася у формі фінансово-економічних криз, ескалації міжнаціональних та міжетнічних конфліктів, політичної нестабільності, частих державних переворотів у країнах «третього світу». В останні роки проблема

недовіри та легітимації влади стала занадто актуальною для більшості посткомуністичних країн. Це пов'язано з руйнуванням традиційних, ідеологічних та харизматичних механізмів легітимації, які використовувалися владою протягом значного відрізка часу в даних країнах, з відсутністю багатьох зрілих передумов, необхідних для демократії, і з низькою ефективністю політичної влади.

Нездатність правлячих режимів таких держав вивести свої країни із кризи підриває довіру населення до раціонально-правових форм легітимації. «Для більшості із них, відносно слабо вкорінених в політичній культурі демократичних цінностей, закріплення легітимності влади можливе перш за все на шляху практичної демонстрації здатності вирішувати гострі економічні і соціальні проблеми» [163, с. 223].

Все вищезазначене підводить нас до одного із найважливіших аспектів даного дослідження – пошук, вирізнення та конструювання основних механізмів легітимації, які дають можливість політичному режиму формувати довіру серед громадян, підтримувати її протягом тривалого періоду та, за умов нестабільності й наростання процесу делегітимації, боротися із масовою недовірою.

Однак дане питання є досить неоднозначним. Формування цілісного комплексу таких механізмів є досить складним в значенні того, що причин, які породжують недовіру та ерозію існуючих процесів може бути безліч: від культурних чи релігійних до соціально-економічних та політичних. На всі ці випадки потрібен свій набір реанімуючих теоретичних та практичних засобів.

Саме тому можна запропонувати класифікувати дані механізми в залежності від їх призначення: конструктивні, що сприяють формуванню та підтриманню довіри громадян на міжособистісному та інституційному рівнях, та реанімаційні – покликані боротися з масовою недовірою та процесом делегітимації існуючого режиму шляхом відновлення підтримки населення до політичної системи.

Перш ніж дати структуру такої класифікації, слід відмітити важливий аспект для загального розуміння проблеми, що постала. Проблема формування або відновлення довіри, яка стосується безпосередньо впливу на процес легітимації демократичного або іншого режимів, належить до компетенції держави. Жоден інший самостійний суб'єкт владних відносин не може застосовувати весь той комплекс заходів та ресурсів, які має у своєму розпорядженні держава. І, відповідно, головним розпорядником всього цього масиву є політична еліта, яка в даний момент перебуває при владі.

Отже, до першої групи механізмів, які формують та підтримують довіру населення перш за все на інституційному рівні, відносяться:

1. Формування особистості з культурно-довірчою спрямованістю, яка б відчувала себе носієм людських достоїнств й інших громадянських чеснот, що впливають на солідаризацію суспільства. Все це, на думку багатьох вчених, процес який триває протягом всього життя, тобто процес соціалізації, в якому основну роль відіграють сім'я, заклади дошкільного та шкільного виховання, друзі та референтні групи впливу.

2. Створення умов відносної рівності життєвих шансів, можливостей громадян реалізувати свої здібності й особистісні ресурси;

3. Відносна свобода вибору варіантів соціальної мобільності, тобто можливість та інтенсивність професійних посадових та територіальних переміщень, особливо підвищення вертикальної мобільності представників нижчих та середніх прошарків;

4. Достатня самостійність акторів у виборі способів виконання своїх соціальних ролей та реалізації творчих задумів [70, с. 153].

Як ми бачимо із переліку вищеописаних конструктивних механізмів формування та підтримання довіри громадян до владних інституцій є перш за все конструкції, які формуються з дитинства і підтримуються потім протягом всього життя. З'єднання можливостей культурно-довірчих відносин суб'єктів різних об'єднань і динаміки формування громадянського суспільства є неодмінною умовою стійкого й ефективного розвитку країни.

Саме створення державою таких умов буде сприяти частково раціональному, більш-менш справедливому розподілу соціальних ролей і статусів між індивідами та групами, а також більш ефективному виконанню соціально значущих завдань. Адже саме сприйняття соціального процесу структурування як справедливого та легітимного сприяє підвищенню довіри до владних структур, інтеграції суспільства, розвитку соціальної терпимості, втіленню принципів соціального партнерства у взаємодії між різними суб'єктами, верствами та соціальними групами, що сприяє забезпеченню усталеності соціально-політичної системи.

Російський дослідник А.Дворянов у своєму дисертаційному дослідженні «Довіра в системі соціального управління» [52] виділяє так звані соціальні технології довіри та зазначає, що вони є методами формування і зміцнення довіри з метою реалізації її функціонального потенціалу у всіх сферах особової, колективної і суспільної життєдіяльності. По рівню вживання в соціальному управлінні він розрізняє: мікротехнології довіри (методи міжособової довіри); корпоративні технології (методи корпоративної довіри); макротехнології (методи суспільної довіри).

Зі всього різноманіття мікротехнологій довіри в даній роботі сфокусовано увагу на двох групах: вербальних і невербальних методах міжособистісної довіри.

У основі вербальних методів довіри лежить звернення до техніки аргументації, яка дозволяє за допомогою великої кількості словесних конструкцій схилити об'єкта, сформувані або зміни його відношення до певного соціально-політичного рішення або позиції.

В основі невербальної технології міжособистісної довіри лежить звернення до техніки конгруентності. Конгруентність – це зовнішній прояв того, наскільки людина внутрішньо гармонійна, цілісна. Можна сказати, що конгруентність – це зовнішній прояв того, наскільки людина сама собі довіряє [52, с. 78].

Щодо макротехнологій довіри, то вони функціонують на рівні суспільства і великих суспільних структур, де базовим механізмом соціального регулювання є соціальні інститути. У цих умовах довірчі стосунки не можуть підтримуватися лише системою міжособистісної або корпоративної взаємодії і неминуче відбувається процес інституціоналізації довіри.

Інституціоналізовані суб'єкти і об'єкти довіри існують в суспільстві постійно, хоча конкретні люди, що забезпечують їх взаємодію, можуть змінюватися неодноразово.

Така деперсоніфікація процесу довіри має на увазі універсалізацію, стандартизацію і «масовізацію» макротехнологій довіри. Найбільш важливим для нашого дослідження є вирішення деперсоніфікованих технологій довіри в діяльності такого соціального інституту як держава. Держава представляє найбільш переконливий приклад деперсоніфікованого суб'єкта, головна мета якого полягає в забезпеченні загальних для всіх інтересів, тобто інтересів різних соціальних груп та суспільства в цілому і, таким чином, піднявши рівень довіри, легітимізувати свої дії.

Методи та складові в сукупності макротехнологій довіри, виконують дві взаємозв'язані функції. З одного боку, вони направлені на вдосконалення державного управління на користь розв'язання та відновлення проблеми довіри. З іншого боку, вони сприяють формуванню і зміцненню інфраструктури довіри в суспільстві.

У складі цих методів конкретно описуються:

- метод прозорості управління – можливість постійного доступу до результатів дій влади;
- метод відвертості управління – правдивість висловлювань конкретних політичних діячів та представників різноманітних структур;
- метод позитивного позиціонування – створення позитивного іміджу надійного партнера для кожного громадянина та суспільства в цілому;

- метод партиципативності (співучасті) – метод включеності у процеси прийняття рішень влади;
- метод посередництва – можливість заміщення основних функцій партнера посередником в стосунках. На рівні держави це виборні структури;
- метод культивування толерантності – боротьба за гуманізацію стосунків всіх національних та етнічних груп [52, с. 107-110].

У свою чергу, відпрацювання цих механізмів, доведення їх до оптимального стану, правове забезпечення можливостей партнерської взаємодії соціальних акторів, сприятиме підвищенню людського потенціалу суспільства, яке буде здібне до адекватного відгуку на внутрішні та зовнішні, глобальні виклики, успішної конкуренції з іншими суспільствами.

Легітимація режиму за допомогою цих засобів може бути досить дієвою, однак до того часу, поки влада не зробить комплекс непопулярних кроків, які будуть сприяти підриву основ її підтримки зі сторони населення і більшість громадян почнуть усвідомлювати нездатність держави до комплексних ефективних дій.

Практика показує, що підтримка суспільством влади, демонстрація довіри є важливим фактором її ефективності. І навпаки, слабе переконання громадян в законності політичної влади складає одну із причин її нестабільності. Тому будь-яка політична влада прагне підтримати і стимулювати довіру народу.

При цьому використовуються різноманітні засоби офіційного та неофіційного спрямування. До офіційних можна віднести видання різних документів: указів, постанов та законодавчих актів. Об'єктами легітимації зазвичай є сама держава і її органи, суспільний устрій, політичний режим, політичні та економічні програми, які реалізуються, і т.д.

Використовуються також і неофіційні ефективно діючі методи і засоби. Це можуть бути політичні рухи в підтримку влади, недержавні організації, які переслідують такі ж цілі.

Суттєве значення для скріплення довіри до влади зі сторони народу та ефективної легітимації демократичного режиму мають такі засоби, як різноманітні ритуали, символіка, використання традицій. Як приклад використання традицій і ритуалів може виступити англійська політична система, яка в більшості своїх випадків спирається на традиційно встановлені норми, верховенство монархічної особи (довіра державцю, який обраний вищими силами), прецедентне право. В сучасній Україні стало традиційним під час проведення інавгурації клятва державних діячів на Конституції та Пересопницькому Євангелії.

З іншої сторони, слід відмітити, що існує немало фактів, які послаблюють легітимність політичної влади. Наприклад, велику шкоду легітимності наносить ситуація, при якій політична влада безсильна відгородити суспільство від злочинності, корупції та інших антисуспільних явищ.

Отже, для формування, підняття та підтримання довіри населення до політичної системи можуть бути застосовані різні засоби легітимації – технократичні, соціотехнічні, ідеологічні, психологічні.

Технократичні засоби зводяться до наукового і технічного забезпечення політичного курсу (в законах, інфраструктурі, податковій системі тощо), соціотехнічні – до пошуку найбільш безболісних шляхів вирішення соціальних завдань нормативно-технічними засобами. (Наприклад, в умовах модернізації для влади актуальна проблема зменшення безробіття. Одна справа – масове безробіття, зовсім інша – структурна. Остання зводить до мінімуму соціальну напругу, відкриває перед людиною перспективу перекваліфікації, зміни місця роботи і проживання) [215].

Для легітимації влади велике значення має пропаганда цінностей, на яких тримається політика. Пропагандою є будь-яка інформація, направлена на формування переконань. Урядова пропаганда служить функціональною соціалізацією, тобто визнанню масами урядової політики. Таким чином, у правлячої групи є спокуса обмежити інформацію про свою діяльність і її результати. Політика обмеження інформації зводиться до приватного

блокування тих її джерел, які йдуть із ворожих уряду центрів (наприклад, від опозиції). Опосередкований результат – призвичаєння мас до споживання тільки однієї урядової інформації.

У цьому зв'язку на людину починають діяти в першу чергу критичні сприйняття, раціонально побудовані висновки набутого життєвого досвіду. Відбувається переосмислення основних установок, які формувалися у людини на рівні підсвідомого визнання, та постане їх фактична критика.

І тут держава в особі своїх політичних інститутів намагається різноманітними механізмами підняти довіру до того рівня, який дозволяє відбутися легітимації режиму, в першу чергу за це турбуються в демократичних режимах.

Саме тому варто окреслити другу групу засобів та методів, які використовує влада як основні ресурси відновлення втраченої довіри та подолання процесу делегітимації в умовах демократії, які ми відносимо до реанімаційних механізмів.

Перш за все слід говорити про те, що головним засобом «врятування» політики, подолання процесу делегітимації та підвищення довіри громадян є відставка тих політиків, які стали непопулярними або дії яких призвели до різкого зниження підтримки, щоб не допустити їх ідентифікацію із всією політичною системою.

Така практика не нова, однак її реальне втілення спостерігається лише в демократичних суспільствах з високим рівнем політичної відповідальності. В Україні, наприклад, цей процес диктується швидше не рівнем освіченості і культури політичних та державних діячів, а соціально-політичними обставинами, що виникають.

Поряд з цим, для того, щоб відновити довіру громадян до себе, владні структури повинні бути готовими до:

1. Політичного дискурсу з опозицією, в ході якого на основі аргументів вони можуть відстояти свої позиції. Здатність влади перевести акції громадянської непокори з русла непримиримого протистояння в русло

політичного дискурсу є важливою позитивною ознакою легітимації демократичного режиму;

2. До консенсусу усіх учасників, вільного від примусу, що дозволить вирішити усі існуючі протиріччя між владою та громадянами;

3. До процесу трансформації, який можливий лише за умови відкритості (прозорості) структур комунікації. Така відкритість передбачає, що:

- По-перше, процес політичної дискусії між владою та опозицією повинен бути об'єктивно висвітлений через ЗМІ.
- По-друге, структури комунікації повинні бути організовані так, щоб була можливість негайно і ефективно відповісти на публічно висловлену думку.
- По-третє, сформована в такій дискусії думка повинна без труднощів реалізовуватися в ефективні дії, навіть всупереч владного престижу, якщо у тому є потреба.
- По-четверте, влада повинна публічно визнати свої помилки, які були аргументовано доведені в процесі дискурсу.

4. До зміни міжнаціональної політики держави, декларуючи принцип толерантності до всіх національних меншин та етнічних груп. Таким чином, влада зможе забезпечитися підтримкою не лише корінного населення, а й частиною населення іншої національності, які зазвичай виступають байдужим спостерігачем внутрідержавних конфліктів;

5. До зміни взаємовідносин між державою та громадянським суспільством. Дозволити активну участь громадян в житті не лише окремих об'єднань, а й впливати на прийняття рішень загальнодержавного чи місцевого рівнів. Державі в цьому випадку доведеться стати не просто на партнерські стосунки з суспільними організаціями, а дозволити проведення постійного контролю за діями владних органів.

Тому здатність громадян в організований публічний спосіб протистояти не завжди законним діям влади в межах чинного законодавства є свідченням високого рівня правосвідомості суспільства, а готовність влади у відкритій

дискусії відстоювати свої позиції і вміти визнавати свої помилки є ознакою легітимації влади [85, с. 32].

Отже, можна зробити висновок, що там, де є висока політична довіра до інституцій, які ухвалюють рішення (президент, парламент тощо), та високий рівень міжособистісної довіри, там є низька потреба адміністративної влади. Саме такий режим є легітимним для його громадян і процес легітимації застосовується владою лише для підтримки потрібного рівня довіри населення. За протилежної ситуації, коли наявна низька політична й міжособистісна довіра, існує висока потреба нормативно-правового регулювання політичного процесу.

На нашу думку, варто було б звернутися ще до одного механізму легітимації політичної системи, який складно позиціонувати лише з одним із типів запропонованої класифікації, адже він володіє найбільшими можливостями як формування і підтримки, так і відновлення довіри до влади, – засобів масової інформації. ЗМІ, зрозуміло, не є єдиним чинником, що впливає на формування атмосфери довіри, однак їх вплив надто великий.

Є.Глухачов у своїй праці «Задоволення соціальних потреб населення як умова підвищення його довіри до влади» підкреслює: ЗМІ мають таку природу, що їх прагнуть використати всі владні структури на всіх рівнях. За сучасних умов щодо ЗМІ часто вживається термін «четверта влада». В той же час масова свідомість сприймає безпосереднє джерело свого інформування як реальне джерело влади. Від цієї ілюзії не вільний, на жаль, і журналістський корпус [70, с. 54].

Як зазначає автор, «ЗМІ можуть виступати і в ролі «третейського судді», зайнявши позицію між владою і людиною. Така ситуація можлива, якщо врахувати демократичний розвиток ЗМІ, роботу так званих «незалежних журналістів», особливість ситуації, авторитет органу інформації. Використовуючи свої можливості, ЗМІ прагнуть, з одного боку, пояснити суспільні процеси, а з іншого – реформувати суспільство. Однак вони не завжди адекватно відбивають життя сучасного суспільства» [70, с. 54].

Оскільки ведення владою діалогу, отримання зворотної реакції від суспільства можливо лише через різноманітні засоби комунікації – газет, радіо, телебачення, а зараз і всесвітньої мережі Інтернет. Такі засоби стають ключовими при формуванні громадської думки та довіри до органів влади.

За умов демократії ЗМІ служать не тільки каналом для ідеологічної обробки населення, але й виконують інші важливі функції: вивчають діяльність уряду, інформують про неї громадян, надають поле для політичних дискусій і висловлення громадської думки і, що особливо важливо, здатні надавати реальний вплив на напрям і форми здійснення державної політики [70, с. 56].

З іншого боку, в умовах демократії ЗМІ покликані контролювати діяльність уряду та інформувати громадян про всі його кроки, щоб протидіяти будь-яким спробам приховати державну діяльність за завісою секретності. Держава буде по-справжньому підзвітна населенню тільки тоді, коли громадяни будуть інформовані про її діяльність і при бажанні можуть скористатися незалежними джерелами для перевірки офіційних повідомлень про політику, що проводиться нею [70, с. 56-57].

На нашу думку, все вищезазначене може служити зразком незалежності ЗМІ, відкритості влади та її дій, що в свою чергу сприяє залученості кожного громадянина до вирішення посталих проблем, це і є зразком зрілої демократії і ефективного використання механізмів подолання процесу делегітимації політичної системи.

Як приклад, можна згадати часто використовуваний та ефективний інструмент формування довіри населення до влади за допомогою використання в процесі комунікації (влади і суспільства) так званого «вуличного телебачення», що в сучасних умовах є засобом масової інформації, який має інтерактивну природу. Відповідно, «змінюється сама сутність взаємодії глядача ЗМІ і телестудії – з пасивного глядача він перетворюється на активного учасника екранних подій, навіть в автора та режисера» [70, с. 58]. Зразком такої інтерактивності є дзвінки в студію.

Є.Глухачов, аналізуючи вплив інтерактивного телебачення на формування довіри громадян до влади та її основних інститутів, підкреслює: «унікальність даної концепції «вуличного телебачення» полягає у спробі залучення всіх потенційно зацікавлених громадян у зміні політичного та суспільного життя до обговорення проблеми, переведення її у площину публічної політики. Тому його роль у формуванні довіри населення до органів державної влади і в цілому до системи владних відносин є більшою за інші ЗМІ. Таким чином, можна сказати, що «вуличне телебачення» захищає принципи прямої демократії – кожен бажаючий має змогу вийти до мікрофону і публічно, навіть у прямому ефірі під час телемостів, висловити свою думку, взяти участь в обговоренні питання державного масштабу, поставити питання відповідальній особі [70, с. 60-61].

Більш інноваційним способом взаємодії на горизонтальному та вертикальному рівні є використання мережі Інтернет, яка є визначено та швидко змінною інфраструктурою, система мереж якої надають доступ та вихід до інформаційних ресурсів, владних порталів, соціальних комунікативних мереж тощо.

Останнім часом в Інтернеті з'явилося віртуальне телебачення, тобто, інтернет-телебачення або телебачення-онлайн, яке швидко завоювало популярність у користувачів Інтернету. Телебачення-онлайн динамічно розвивається, щодня з'являються нові і якісніші телепередачі. Онлайн-телебачення відкриває широкі можливості у виборі програм, а також сприяє налагодженню тісної взаємодії між різними соціальними групами, громадянами та державними інститутами.

Наслідками даних явищ є, на нашу думку, цілісне вироблення стратегії щодо поширення масової комунікації як системи обміну інформацією та вироблення нових ідей через інформаційні мережі, що приймалися окремими урядами, і таким чином, стимулювали даний розвиток.

Наприклад, на думку американського соціолога та футуролога Е.Тоффлера, який є автором фундаментальних для сучасної цивілізації праць

«Футурошок» (1970 р.), «Третя хвиля» (1980 р.), «Нова парадигма влади. Знання, багатство й сила» (1990 р.), в інформаційному суспільстві (інша назва суспільство постіндустріального розвитку) формують нові умови для діяльності (дистанційна праця, поза межами колективу, за комп'ютером), стрімко росте усвідомлення громадянином своїх прав і свобод, власних можливостей, дещо технологічними та виваженими, науково обґрунтованими стають політичні рішення, які чинять прямий вплив на більшість сфер життя суспільства[182]. Тому не можна залишати поза увагою і залежність від сучасних мереж взаємодії, які використовуються суб'єктами легітимації в процесі конституювання своєї влади.

Важливо усвідомити, що рівень довіри до соціальних, політичних та економічних структур держави підсилює механізм співпраці чи протистояння, необхідних для збереження стабільного суспільства. Втрата довіри чи негативні почуття стосовно цих інституцій означають, що потрібні істотні зміни, іноді навіть суттєва реорганізація для того, щоб подолати брак поваги та авторитету, який приписується даним інституціям, або, в найгіршому випадку, всій політичній системі.

Як підсумок всіх вищезазначених позицій, слід процитувати одного з найвпливовіших сучасних футуристів, на концепції якого в даному дослідженні було ряд посилань, Ф.Фукуями, який у одному зі своїх інтерв'ю зазначив: «якщо формальні правила працюють, то виникає стабільна основа для спільної дії з іншими людьми і для того, щоб довіряти іншим, навіть якщо ви їх не знаєте. Тому найголовніше, що потрібно зробити зараз, — закріпити як можна чіткіші правила гри, що само по собі генеруватиме регулярність поведінки, стабільні чекання і, як наслідок, довіру в суспільстві» [204].

Отже, недовіра населення до існуючого політичного режиму є, як ми вже побачили, наслідком малоефективної політики держави у співробітництві із громадянським суспільством і, таким чином, є надзвичайно важливим і напівраціональним чинником делегітимації влади та кризи демократії. Але як будь-який хаос перетворюється в порядок, так і кожна влада має ефективні

механізми для подолання недовіри своїх громадян та повернення курсу розвитку країни в раціонально-правові джерела становлення та функціонування демократичного режиму.

Оскільки лише влада (політична еліта) має монопольне право на використання таких механізмів легітимації, то вона повинна враховувати соціально-психологічні (ірраціональні) та нормативно-правові (раціональні) аспекти їхнього впливу на свідомість і поведінку людей. У зв'язку з цим, засоби і методи формування, підтримки або відновлення довіри поділяються на маніпулятивні та агітаційні. Характерним для демократичних режимів є використання останніх.

Висновки до другого розділу

Проаналізувавши прояви довіри в структурі легітимації політичної влади можемо зробити наступні висновки.

По-перше, довіра як соціально-політичне явище є головною метою будь-якої влади (авторитарної, тоталітарної чи демократичної), що прагне будь-якими засобами формувати та підтримувати високий рівень інституційної довіри та вертикальних зв'язків для конституювання своєї легітимності.

По-друге, на противагу абсолютній довірі, яку намагаються сформувати авторитарні та тоталітарні режими, часткова довіра, ґрунтуючись на основі громадянської культури (раціональні та ірраціональні переконання, активність та пасивність громадян) – є ознакою демократичного режиму.

По-третє, громадянське суспільство, основою якого є сукупність різнонаправлених асоціацій, виступає партнером демократичної держави і, таким чином, формує феномен «ланцюгової довіри». Це процес переходу міжособистісної довіри в межах громадських об'єднань до її інституційного рівня, формуючи тим самим взаємодію громадянського суспільства із органами державної влади та політичною елітою.

По-четверте, довіра в умовах сучасної демократії формується впливами процесу соціалізації, сукупністю формальних і неформальних інститутів, забезпечуючи, таким чином, стабільність суспільства та політичної системи в цілому.

Феномен недовіри є наслідком непослідовності дій влади, які можуть призвести до критичної ситуації – делегітимації політичного режиму. До чинників недовіри можна віднести: складність процесів трансформації політичного режиму і, як наслідок, суперечність між усталеними і новими цінностями; закритість інституцій влади, їх бюрократизація та корумпованість; низька ефективність громадянського суспільства; непослідовні дії влади при вирішенні міжнаціональних та етнічних суперечностей, економічна криза і стагнація тощо.

Головна загроза процесу делегітимації влади є його вплив на становлення демократичних політичних режимів в процесі політичної трансформації від авторитарного або тоталітарного режимів. Сучасні демократичні режими застосовують в процесі легітимації політичної влади легально-раціональні механізми, в той час як авторитарний та тоталітарний режими – традиційні, харизматичні та ідейно-маніпулятивні.

Формування, підтримання та відновлення довіри є прерогативою виключно держави, адже саме вона має для цього широкий комплекс ресурсів, засобів та механізмів.

Важливим є поділ всієї сукупності механізмів легітимації влади на дві взаємодоповнюючі групи, а саме: до першої групи відносяться механізми по формуванню та підтримці довіри методами прямої легітимації (формування особистості з культурно-довірчою спрямованістю, створення умов відносної рівності життєвих шансів, забезпечення свободи вибору варіантів соціальної мобільності, прозорість державного управління тощо); до другої групи – вся сукупність механізмів та ресурсів, які застосовуються для подолання недовіри, кризи владної підтримки, делегітимації політичного режиму та реанімування всієї політичної системи (налагодження суспільно-політичного дискурсу між владою та опозицією, консенсусу усіх учасників політичного процесу, створення умов якісних трансформацій інституцій, вирішення національно-етичних суперечностей і т.д.).

Адже головним завданням будь-якої влади є підтримання стабільності, довготривалості існування політичної системи, враховуючи зміну основних парадигм та впливу процесів глобалізації, що гарантує її легітимність і підтримку зі сторони населення.

РОЗДІЛ 3.

ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ ДОВІРИ НА ЛЕГІТИМАЦІЮ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

3.1. Історичні аспекти впливу довіри на легітимацію влади в українському суспільстві

Українське суспільство пройшло складні етапи свого становлення. Тому в даному розділі дисертаційного дослідження слід звернути увагу на історичні аспекти (традиції, культуру, менталітет тощо) легітимації влади в українському суспільстві та їхній вплив на політичні трансформації сучасної України.

Механізми, за допомогою яких українська влада доводила свою легітимність протягом багатьох історичних епох, були досить різноманітними, але більшість з них спиралася на традиційний та харизматичний спосіб самоствердження. Їх багатогранні прояви та результати втілення сприяють виокремленню основних історичних етапів аналізу: за часів Київської Русі, гетьманства Б.Хмельницького та в період перебування України в складі СРСР.

У ранньому Середньовіччі, коли серед населення річкових басейнів Східної Європи відбувалася соціально-економічна стратифікація й утворилася єдина східнослов'янська держава – Київська Русь, - взаємини між владою і підлеглими складалася за моделлю повного підкорення владі правителя. Пізніше ця якість керівника держави отримує назву «харизма». Князі та їхні дружини, які були досить відданими своєму володарю, робили все можливе для зламу існуючої традиційної елітарної форми організації влади (за аристократичним принципом), ламали старий спосіб родоплемінного побуту; позбавляли родову знать впливів на суспільство, основних джерел влади та авторитету; знищували домінуючу роль віча.

Князівське владарювання опиралося на віру в особливу харизму князівського роду, який тільки й мав право на владу. Однак поступово взаємини князів і суспільства еволюціонували до моделі традиційного

панування: досягти влади можна було лише змусивши людей певної землі визнати екстраординарні здібності володарів, скоритися перед їхньою харизмою [90, с. 69-70]. Таким чином, досить легко поєднувалися два типи легітимації влади: традиційна (відданість престолонаслідуванню певного роду та знатті) та харизматична (вміння князя управляти державою), що в основному спиралися на ірраціональні переконання суспільства.

Як зазначає відомий історик І.Лисяк-Рудницький: «За часів Київської Русі на зміну патріархальному ладові так і не прийшов лад становий: суспільні прошарки не були чітко виявлені й настільки сильно пов'язані з верховною князівською владою, щоб стати її надійною опорою. Нестабільність, а потім і криза давньої української державності була викликана тим, що Україна не спромоглася на власний монархічний легітимізм - єдину на той час надійну та авторитетну форму державної організації» [106, с. 340].

І справді, майже всі князі, які сідали на трон, намагалися встановити династійний спосіб передачі влади, однак через внутріконфронтаційні відносини між боярами, що обирали під себе «гідного» князя, ця роль часто переходила до нових представників, часто іноземних, родів. Все це давало розбудувати традиційно-монархічну легітимність: ускладнювало витворення місцевого спадкового князевого правління й змушувало володарів в боротьбі за владу й життя підтверджувати своє панування не родовою традицією, а військовою силою та демонстрацією власних харизматичних якостей [90, с. 70].

Саме тому, на нашу думку, тут варто згадати про факт, який нівелюється більшістю дослідників, а саме: тенденція нестабільності, яка була викликана частою зміною керівництва, постійна загроза нападу зі сторони ворогів та посилення ролі православ'я призвело до становлення в суспільстві сильних горизонтальних міжособистісних стосунків на основі довіри ближньому, взаємодопомоги й підтримки, а також віри у обранність правителя як наставника Бога на землі через церковну посвяту. В основі такої довіри були сильні традиційні цінності та переконання (ірраціональні компоненти вибору об'єкта довірчих стосунків), а також досвід, який люди здобували протягом

поколінь і який переконував їх в силі власного роду, а вже потім – держави. Але з іншого боку, мобілізація всього суспільства в боротьбі із зовнішнім ворогом була під силу лише князеві, тому люди покладалися і вірили в його надприродні здібності.

Таким чином, ірраціональні складові довірчих взаємовідносин в період Київської Русі стали основою формування певних традиційних установок, які досить вдало поєднувалися із процесом легітимації харизматичного лідера.

Ще певніше нестабільність центральної влади, недостача її легітимних підвалин проявилася на етапі розвитку козацько-гетьманської держави XVII-XVIII ст. Потреба налагодити функціонування нового фіскально-адміністративного апарату, подолати внутрішню анархію й безладдя, нейтралізувати шкідливе втручання сусідніх держав Польщі, Москви та Криму сприяли появі самоорганізованого об'єднання – Запорізької Січі, на чолі якого стояли гетьмани.

Гетьманське самовладдя було визнане й підтримане українськими верствами завдяки прихильності не лише до вольностей, які мали козаки, а й до харизматичної постаті Б.Хмельницького. За час свого панування Б.Хмельницький досить вдало поєднував елементи суспільної довіри, адже Запорізька Січ була прикладом низового формування еліти й тому мала сильну підтримку зі сторони козацтва та народу в цілому. Поряд з цим гетьман користувався харизматичним визнанням його лідерських якостей. Однак, і він не був позбавлений спокуси зробити із Січі державу з династичною формою отримання й передачі влади, намагаючись вкінці свого життя передати владу своєму синові Юрасю.

Зі смертю Б.Хмельницького повністю далася взнаки нестійкість і невизначеність козацького устрою, що енергійно впроваджувався на зайнятих українськими військами землях. Така невизначеність притаманна більшості «молодих» народів, соціально-політичні системи яких тільки почали розвиватися. Наш народ був змушений після втрати самостійності князівсько-дружинної епохи будувати власну державність на базі зовсім нових

економічних і суспільно-політичних відносин, спираючись замість живої державницької традиції старих віків, на спогади про неї. Вже згадуваний козацький устрій став зразком устрою державному. Він був вельми ефективним, коли охоплював невелику кількість земель і людей Дніпрового Низу, які жили з військово-добичницького господарства [90, с. 70-71].

Отже, можна зробити наступні висновки: такий устрій державної влади мав у собі декілька тенденцій, які не заперечували одна одну:

По-перше, примітивність вибору козацьких рад, «низовим» станом. Право голосу мав кожен козак, що виступав тільки від себе особисто. Слід підкреслити, що рада такого типу певним чином наближується до віча часів Київської Русі та є слабким зразком сучасного розуміння демократії, адже вибір козацтва часто був несвідомим та афектним проявом людини-маси.

По-друге, довіра як складова легітимації будь-якої влади носила досить тимчасовий та змінний характер, адже козацтво з легкістю погоджувалось з лідером, але так само легко відкидало його пропозиції. Однак для процесу легітимації в той період даний феномен мав неабияке значення, адже він дозволяв Гетьману отримувати беззаперечне право самовладно приймати рішення (по більшості питань) й обирати курс розвитку козацької держави. Самі козаки були об'єктом, на який Гетьман спрямовував всі свої харизматичні здібності маніпулювання та управління масою та її свідомістю задля вироблення в неї потрібних форм поведінки.

По-третє, устрій Запорізької Січі був досить схожий на аристократичний спосіб оформлення влади в тогочасної Польщі, що дозволяє говорити про старшинсько-олігархічну тенденцію, яка намагалася укорінитися на основі певних ідеологічних елементів виправдання та визнання влади. Саме ця тенденція досить яскраво проглядається протягом всього етапу становлення української державності й на сучасному етапі не втрачає своєї актуальності.

По-четверте, правління Б.Хмельницького, І.Самойловича та І.Мазепи виразно демонструють самодержавно-диктаторську лінію. Всі згадані гетьмани прямо чи опосередковано намагалися встановити спадково-монархічну систему

на «Землях Війська Запорозького» [90, с. 70], про що було згадано вище. Прикладом може бути і той факт, що Московський цар, коли скидав І.Самойловича, першим знищив його сина, а не визнаного гетьмана.

Тому постає питання: чому обрані радою харизматичні гетьмани не змогли втілити в життя монархічно-спадкову модель організації влади, що, можливо, заклало б основи певного традиційного способу оформлення влади у визначений спосіб – спадкового династичного представництва?

Деякі дослідники зазначають, що всі ці намагання викликали певне обурення у військової старшини, але особливим аспектом неприйняття було відторгнення даної ідеї масами, основу яких складала рядові козаки, міщани та сільське населення при Запорізькій Січі.

Однією з причин відходу в сторону Московської держави називають занадто амбітні плани гетьманів, що схилилися більше на самовладний деспотизм, ніж на законну легітимну монархію з раціонально-легальною формою організації влади та набутими рисами тривалості, авторитету й законності.

Якщо проаналізувати останню невдалу спробу українців відірватися від старих імперій за часів визвольних змагань, у ХХ столітті слід поміркувати над думками І.Лисяка-Рудницького. Головна причина провалу тогочасної самостійної української державності, підкреслює історик, — полягає в тому, що ми не зуміли розв'язати проблеми влади. Україна не зуміла перейти від фази «революційної» до фази «легітимної», всі українські уряди тієї доби (не тільки «ліві», але також і Гетьманат 1918 р.) носили характер творених «явочним порядком» експериментів, без авторитету і стабільності, без опертя в правовій свідомості загалу» [106, с. 342].

Яскраво представлені в історії політичної думки народники та марксистичні основну увагу приділяли соціально-економічним проблемам та шляхам їхнього вирішення, в той час як питання політичного устрою та державотворення були для них другорядними. Надалі, представники комуністичного напрямку та інтегральні націоналісти, які складала основу українського соціально-

політичного простору в міжвоєнний період, зосереджувалися якраз на процесі політичної організації влади. Головним шляхом для них був перш за все революційне встановлення диктатури єдиної партії, на яку покладалися головні завдання в керуванні масами за допомогою необмежених повноважень від її імені та в її ім'я.

Проблема легітимації влади, а особливо механізмів її визнання, досить мало цікавила український інтелектуальний світ. Однак, більшість дослідників, і ми погоджуємося з цим, виділяють роботи представника українського консерватизму, який намагався теоретично й практично розкрити зміст легітимаційних процесів в Україні та дати рекомендації в її майбутній розбудові, - В.Липинського.

Як стверджує О.Проценко: «Липинський був першим політичним мислителем в Україні, котрий сформулював проблему легітимності влади» [150, с. 45]. Слід також наголосити, що дану проблему не порушували дореволюційні демократичні публіцисти, адже вони ніколи не мислили дефініціями «самостійної» та «незалежної» держави, а виходили лише з опису процесів з точки зору входження України до однієї із наявних імперій – Російської та Австро-Угорської. Відповідно, й ті національні рухи, які виникали в період правління вищезазначених імперій, розглядалися лише як опозиція та революційні сплески на фоні загальноімперських інтересів.

У своїй праці «Листи до братів-хліборобів» В.Липинський тактично описує ті механізми, які б забезпечили легітимність української влади шляхом підвищення підтримки зі сторони населення, тобто, розширення простору політичної довіри до основних структур незалежної української влади, віра у патріотичний дух політичної еліти й, відповідно, сприяння становленню стабільного та ефективного політичного режиму.

Та визначна роль, яка покладена на еліту у виведенні України з неволі, досить легко пересікається з основними методами легітимації цієї еліти, а саме: свою силу, як стверджує автор, національна аристократія черпає «зі свого власного стихійного ірраціонального хотіння»; «без стихійної волі до влади, до

сили, до ризику, до самопожертви, до панування – не може повстати серед нації національна аристократія» [104, с. 137], що підтверджує відомий принцип самолегітимації (коли еліта завдяки політичній волі досить сильно афектно-емоційно впливає на почуття пересічних громадян і, таким чином, забезпечує собі беззаперечну підтримку з боку суспільства).

Український мислитель схилився до думки, що такій державі як Україна не притаманне ефективне та стабільне громадянське об'єднання, яке може не лише генерувати ідеї для втілення влади, а й контролювати реалізацію цих ідей на практиці. Певно, багато століть підряд сформували досить стійку ментальну особливість українського народу, яка переросла в обґрунтований з наукової точки зору стереотип «моя хата скраю», що свідчить про низький рівень ідентифікації особистих інтересів із загальнонаціональними. Така позиція була, є і, скоріше за все, буде ще довго вкорінена у свідомості та поведінці українців.

Таким чином, український вчений В.Липинський наголошував на визначальній ролі ірраціонального компонента – морального оправдання та моральній підставі, – який дозволяє правлячій меншості конституювати свою владу в управлінні малоосвіченими масами певної нації, що логічно продовжує процес легітимації існуючого режиму силою та авторитетом.

Ідеалом українського мислителя була «монархія у формі дідичного, а не виборного Гетьманства» [104, с. 314]. Іншими словами, даний різновид конституювання основ влади можна охарактеризувати як традиційний різновид легітимації, коли державна влада отримує довіру своїх громадян шляхом продовження традиційно сформованої політичної культури та сукупності ціннісних переконань.

Він також підкреслював, що до нової національної аристократії мають увійти, крім активних елементів, що висунулися за часів революції з різних прошарків українського суспільства, рештки старої правлячої верстви. Представники останньої, окрім багатого досвіду владарювання, здатні забезпечити Україні наступність політичних традицій. Підтримка боротьби за незалежність нащадками старих козацько-шляхетських родів здатна також

додатково узаконити український, суверенітет: їхнє панування на українській землі освячене сивиною століть. Однак, тільки цього для надійності й тривалості майбутнього державного ладу ще замало [90, с. 68]. Головне, що намагався обґрунтувати В.Липинський задля виправдання української державної незалежності, може бути не воля народу, який живе на власній етнографічній території, а спадкове законне право монарха на Українську Землю.

Слід підкреслити, що існує досить сильна традиція легітимації політичної влади в Україні, яка укорінилася у свідомості громадян до сьогодні – це необхідність харизматичного лідера, який забезпечить країні добробут і процвітання, безпеку і визнання. О.Проценко зазначає: характерним є те, що «українство зовсім не розуміє державність як абстрактне поняття – для нього держава неодмінно має персоніфікуватись у живій батьківській постаті» [150, с. 46].

Наприкінці життя В.Липинський фактично визнав необхідність забезпечення додаткової легітимності монархічного уряду. Досягти її можна було засобами або народного плебісциту, або жорстко авторитарного популістського правління. На думку українського мислителя, перший шлях був більш вдалим. Далі обстоюючи ідею спадкового гетьманату як найбажанішого варіанту для України, проголошує визначення форми правління майбутньої держави прерогативою установчих зборів. Це було рівнозначним визнанням демократичного принципу народного суверенітету - принципу, який він раніше так палко відкидав [263, с. 304-306].

На нашу думку, переконаність українців у найоптимальнішому способі організації влади та її виправдання на основі харизматичної легітимації сягає своїм корінням в часи Київської Русі, коли князь ототожнювався як християнський, військовий і політичний володар, а люди покладалися лише на міжособистісну довіру, формуючи тим самим персоніфіковане відношення до політики та влади, оцінюючи її лише за якостями окремих лідерів та їх здатністю ефективно управляти державою.

Підтвердженням даної тези є сукупність постатей, які управляли українськими землями в різні періоди, різними методами й з різними наслідками, однак головне, що їх поєднує, це сильний харизматичний характер та надзвичайні здібності управлінців, а також жага династичного продовження князювання їхніми нащадками – Володимир Великий та Ярослав Мудрий, династія Рюриковичів, Богдан Хмельницький та його син Юрась, Пилип Орлик, Іван Мазепа, Павло Скоропадський та інші. Народ прагнув побачити в них справжню батьківську турботу та захист, адже добробут та безпека були одними з найважливіших цінностей протягом довгих століть.

Дані цінності формували два важливі аспекти, що допомагали легітимізувати та підтримувати існуючу владу: довіру народу до харизматичного лідера та віру в нього (часто сакральну), продиктовану традиційними переконаннями у кращість вищестоящих осіб або панівної еліти. Таким чином, Україна в періоди становлення своєї державності від Київської Русі до початку ХХ століття поперемінно використовувала для виправдання влади два основних типи легітимності – традиційного та харизматичного, що підтверджується подіями та постатям протягом багатьох століть.

Все ж варто підкреслити, що ці типи, на нашу думку, є нероздільними характеристиками організації політичної системи в Україні і вони співіснували паралельно: харизматичний тип легітимації виправдовувався в межах вертикальної організації взаємодії лідера з суспільством, в той час як традиційний – складав основу міжособистісних стосунків і виправдовування влади в межах горизонтальної відносин.

Отже, на нашу думку, головними тенденціями, які сприяли легітимації влади в Україні на основі довірчих горизонтальних та вертикальних мереж до ХІХ століття були:

- Підтримка харизматичної особи, яка очолювала владу в країні або ту її частину, яка з історичної точки зору відноситься до територіальних меж України і, таким чином, відтворення персоніфікованої батьківської підтримки та захисту;

➤ Легальність влади забезпечувалася завдяки переходу цієї влади в межах однієї династії на основі спадковості, хоча часто ланцюг переходу переривався й влада переходила до рук іншого володаря (запрошеного, поставленого знаттю).

➤ Формування й підтримка політичної влади базувалася на довірі народу традиційно визначеній формі організації політичної влади і, таким чином, підтримці обраного курсу розвитку країни.

Продовжуючи розкриття історичних аспектів впливу довіри на процес легітимації влади в українському суспільстві зупинимося на етапі перебування України в складі Радянського Союзу, який став найтрагічнішим для нашого народу. Таку ознаку ми йому надаємо через те, що саме він знищив значну частину населення України, штучною, цілеспрямованою й насильницькою політикою Центру.

Для України варіант самовизначення значно ускладнився тією обставиною, що вищі верстви українського суспільства на початку ХІХ століття не були свідомі українських націотворчих завдань: більшість урядовців, військових і промисловців була русифікована чи полонізована. Соціально-класова структура українського суспільства була неповна, ущербна.

Українська інтелігенція почала звертати увагу на значення політичних завдань в процесі національного відродження, однак так і не спромоглася стати незалежним гравцем в розподілі важелів впливу. Була спроба вибороти собі монопольну роль представниці українських національних інтересів перед імперським державно-політичним центром, роль посередниці між власними народними масами та чужою державною владою, чия сила й законність повністю визнавалися.

Політизована соціалістична інтелігенція не уявляла ані себе, тим більше, ані будь-кого ще у ролі самостійних володарів України [106, с. 365]. Через це діячі національної революції 1917-1920 рр., коли «вир визвольних змагань виштовхнув їх на чоло всієї країни, не змогли дати собі ради ані в площині

практичної політики, ані в сфері ідеологічного виправдання та забезпечення української влади на українській землі» [90, с. 71].

На нашу думку, важливо підкреслити, що зміна умов суспільної організації та основ культурної спадщини сприяють зміні вимог, які ставить суспільство перед своєю елітою. Це яскраво демонструється на глибинному історичному зламі існування української державності - 1917 рік й перші десятиліття після нього, тобто на етапі перебування України в складі СРСР, що досить суттєво вплинуло на зміну пріоритетів та вимог до побудови влади й, відповідно, тих механізмів, які дозволяють цю владу легітимувати.

Так, В.Зубок зазначає, що група професійних революціонерів, що отримала перемогу в Росії в жовтневому перевороті 1917 р., бачила джерело своєї легітимності в світовій пролетарській революції, яка повинна утвердити «царство» економічної рівності, звільнити відсталі народи від колоніального гніту і підняти земну цивілізацію на новий рівень процвітання, тобто мотивувала її ідеологічно. Ця основа «легітимності для себе» проіснувала, не дивлячись на зміни і потрясіння, від В.Леніна до М.Горбачова [74, с. 89].

Але найбільш важливим видається не розгляд подій, які відбувалися в період правління комуністичної партії, а форми організації цієї влади при тому чи іншому «вожді» народу. Саме те, яким чином кожен окремих лідер намагався легітимувати себе в конкретному політичному просторі, дозволяє робити висновки про вплив рівня довіри громадян на процес легітимації цієї особи та ті основні механізми, які він використовував для отримання необхідного рівня підтримки.

Покоління перших більшовиків було переконане в своїй світовій революційній місії — «історично неминучою» і «науково доведеною», і тому їх претензії на панування не потребували підтримки громадської думки. Ця віра виправдовувала в їх очах знехтування демократизму і законності, залізну дисципліну і масовий терор — нібито тимчасові заходи, необхідні для перевлаштування суспільства і виховання «нової людини» [74, с. 89].

Багато дослідників погоджуються з тим, що певна стабілізація режиму в 20-і роки подавала надію на нереволюційне й економічно ефективне майбутнє. Приклади НЕПу, коренізації, українізації дали змогу існуючому політичному режиму отримати певний кредит довіри від неосвічених мас, селянства, етнічної інтелігенції та імперської периферії.

За цими успіхами йшли і визнання СРСР на зовнішньому напрямку розвитку країни, що дозволяло говорити про частково легальну легітимність комуністичної партії всередині та за кордоном держави (Радянський союз визнали більшість країн світу, окрім США).

Однак жага всесилля, яка часто ставала пізніше основою штучної легітимації, тобто використання санкціонованих і несанкціонованих методів свого визнання, привело політичну владу на чолі з Й.Сталіним до найменш гуманних механізмів своєї легітимації: заганняючи селянство в колгоспи, маси населення в табори і на примусові будівництва, Й.Сталін одночасно постарався делегітимувати стару правлячу еліту й за короткий час повністю змінив обличчя правлячої меншості.

Й.Гетті пише, що для нього «сталінська революція» була таким же потужним виправданням самовладдя, як і образ світової революції для покоління перших більшовиків [247]. Й.Сталін продумано використав марксистську ідеологію з її «роллю особи» в історії, але поряд з цим його харизматична «легітимність» міцно стояла на відомому революційному міфі, який мав назву «марксизм-ленінізм». Цей міф став підґрунтям офіційної ідеології, що монополює пояснювала тоталітарну владу на всій території Радянської імперії. Сталіністи, як і ленінці, заперечували принципи показної демократії, вважаючи її обманом більшості на користь небагатьох.

Найдивніше те, що тисячі громадян, а особливо апаратники сталінського режиму, перебуваючи під тотальним контролем та цілеспрямовано пригнобленої пропаганди, дійсно вірили в те, що ці дії є допустимою платою за швидкі темпи просування до майбутнього загального благоденства.

Особлива роль тут відводилася інтелігенції, яка теж повірила в можливість швидкого «раю» і своєю діяльністю виправдовувала дії влади (ті, хто відмовлявся – були страчені). Це була нібито ще одна можливість за допомогою насилля продемонструвати свою силу і, таким чином, ще одним механізмом легітимації влади.

В.Зубок з цього приводу писав, що йшлося також про дискредитацію, заперечення й нейтралізацію будь-яких спроб республік досягти реальної політичної автономії, не кажучи вже про створення незалежної державності. Проти цього працювали всі види легітимації. Обґрунтовувалася, наприклад, несумісність української державності з історичним розвитком країн Східної Європи. Український народ утрачав свою історію, заперечувалась його національна самобутність. На рівні харизматичному обґрунтовувалось, що державні лідери гідні цілковитої довіри, бо вони перебувають у Центрі. Правничо-конституційні норми, які обґрунтовували й визначали всевладдя Центру, вважались найбільш сприятливими й вигідними Україні. На рівні «націоналізму» вихвалялось і звеличувалось усе, що було пов'язане з традиціями Російської імперії, унітарної радянської державності, й перекреслювалось, заборонялось усе українське, національно самобутнє [74, с. 90].

Відповідно, й всі механізми легітимації влади були направлені на формування довіри до вождя та еліти й віри громадян у велику перемогу й процвітання на всесоюзному рівні. Інколи вдавалися до певних окремо національних методів підкорення волі народу (голод, виселення з корінних земель тощо), але в цілому той рівень підтримки, який забезпечив собі Й.Сталін за свого керівництва, став безпрецедентним (принаймні формально).

Зі смертю Й.Сталіна були розхитані засади системи легітимації радянської імперської політичної системи – сили, страху, пропаганди, маніпулювання свідомістю, нав'язування міфів тощо. Ми переконанні, що такими діями він забезпечив собі високий рівень довіри громадян, яка дала

можливість стверджувати про побудову ефективних ідеологічно-маніпулятивних механізмів легітимації політичного режиму для однієї особи.

Відповідно, К.Плєшаков зазначає, що сталінська система легітимації, проте, не могла існувати після Й.Сталіна в колишньому вигляді. По-перше, вона виправдовувала право тирана і його таємної поліції знищувати будь-якого, кого їм заманеться, як «ворога народу». До- і післявоєнна хвилі репресій перетворили сповна боєздатну в політичному відношенні еліту на мало лояльні один до одного групки бюрократів при дворі тирана. Адже Й.Сталін свого часу витягнув «вгору» людей з декласованих прошарків, що мали опосередковане уявлення про політичне життя, про тактику співпраці і компромісу зокрема. По-друге, ця легітимність влади була змонтована Й.Сталіном під себе. «Він один поєднував в собі революцію і імперію, велич і таємницю, владу і кохання народу» [261, с. 68].

На нашу думку, всі спроби повторити або перевершити побудовану штучно легітимацію, якої досяг Й.Сталін, були лише невдалими спробами його наступників. Це підкреслюють і науковці, стверджуючи, що спадкоємці Й.Сталіна вимушені були переглянути підстави легітимності правлячої групи і самого режиму.

Деякі, включаючи Г.Малєнкова і Н.Хрущова, хотіли усунути терор і відновити видимість «законності», щонайменше відносно самої правлячої еліти. Вони «прагнули підвести хоч якусь матеріальну базу під обіцянки, які роздавав режим народові, покласти край непроглядній післявоєнній убогості, погрому науки і культури. Також вони спробували врегулювати стосунки між СРСР і навколишнім світом» [74, с. 90]. Тим самим їх дії були направлені на усунення одне з основних джерел делегітимації політичних режимів — протиріччя між його ідеологічними основами (ідеєю комунізму) і соціально-політичною практикою.

Період правління Л.Брежньєва складно назвати вдалим з точки зору ефективності використання механізмів легітимації влади для формування підтримки населення, адже він пішов протилежним шляхом (від Й.Сталіна),

шукаючи нові ідеали та культу. Такими на його переконання могли стати: культ великої Перемоги і радянського патріотизму. Великого супротиву серед населення це не викликало й дозволило застосувати конформізм, як механізм легітимації, що дозволяє людині втекти від стресів, страху, маючи вибір серед типових форм поведінки.

Але головна причина початку делегітимаційних процесів в колишньому Радянському Союзі у 80-х роках ХХ ст. полягала у глибокій вкоріненості номенклатури на місцях в свої посади, безальтернативність та низька можливість зміни та оновлення еліти. Навіть репресії та переслідування вже не могли вибити це покоління правителів з крісел аж до кінця життя кожного, що вселяло йому упевненість і всесилля.

З'явилися й інші чинники, що працювали на переродження: прогрес масової освіти, форсована урбанізація, розширення сектора нефізичної праці в економіці. Проникнення невеликої, але значної частини функціонерів за кордон, стало втратою віри в міф про радянський «рай» і частково в істинність передбачень марксизму-ленінізму як ідеологічної підоснови політичного режиму і, таким чином, втратою консенсусу в межах самої еліти.

Отже, головні чинники делегітимації радянського режиму можна звести до наступних:

- низька довіра громадян до еліти через неефективну роботу партійної номенклатури і управлінської бюрократії;
- закритість партійної еліти;
- розмивання ідеологічних основ та міфів соціалістичного процвітання;
- низький рівень життя населення й втрата віри в покращення такого становища;
- можливість порівнювати політико-економічні системи Заходу і США з Радянським Союзом;
- наростаюче нерозуміння між поколіннями (стара еліта трималася за вкорінені основи своєї легітимації на основі сакральної віри громадян

у міфи перемоги комунізму, а молоде покоління було зацікавлено в нормалізації стосунків з розвиненим краще Заходом і розглядали холодну війну як помилку минулого, анахронізм, продукт взаємної недовіри).

Коли залишки радянського міфу розлетілися під атакою гласності, виявилось, що його не може замінити ні «соціалістичний вибір», ні патріотизм дореволюційного зразка, ні націоналізм, який, втім, в його етнічному заломленні також вельми активно почав сприяти делегітимації режиму. Група влади об'єднувалася в основному інстинктом самозбереження. Коли «перебудова» привела до судорожного експериментування, загрожуючи структурним основам імперії, захисна реакція елітарних шарів була слабкою і такою, що запізнилася [132, с. 52].

Перебудова М.Горбачова була ніби відповіддю на кризу головних джерел легітимності радянської політичної системи. Легальна легітимність, яка підтримувала політичний режим Радянського Союзу, стала явно фіктивною, адже та потужна сила, яку називали номенклатурою, була типовим прикладом вкоріненої олігархії, яку не виправдовували жодні конституційні процедури, правила та норми.

Саме тому на М.Горбачова покладалися неймовірні надії на перебудову закостенілого режиму, якісної зміни владної вертикалі, але головним аспектом, який не мав бути порушений в процесі перебудови – це збереження імперської централізації та віри в соціалізм.

Новий «вождь» запропонував ввести ряд елементів, що були частиною капіталістичного світу та ринкової економіки, а пізніше запропонував взяти за основу майбутнього світоустрою принцип вільного національного самовизначення, що лише посилювало делегітимаційні процеси в країні. Таким чином, та опора і оболонка радянської легітимації, яка довгий час нівелювала вищезазначені принципи, знищила вщент всі попередні міфи та форми організації політичної стабільності Союзу. По іронії історії саме в той момент популярність М.Горбачова за кордоном досягла апогею. З часів війни з

А.Гітлером лідер СРСР не отримував такого широкого визнання інших держав і зарубіжної громадської думки. «Зовнішньої» легітимності, проте, вистачало лише на те, аби затушовувати кризу радянського правління і руху перших загальносоюзних демократів [133, с. 10].

І.Сікора з цього приводу зазначає, що центральна влада 1985 року користувалась ще достатньою довірою, для того щоб почати поліпшення традиційної радянської системи. Суть проблеми в тому, що перебудова почалась, спираючись на доведення до логічного завершення певних видів легітимності. Так, курс на гласність, правову державу, демократизацію означав використання до кінця легітимації правничо-раціональної та легітимації на засадах участі. Це призвело до того, що 1990 року після виборів у Верховні Ради різних республік виникла система влади, яка суттєво відрізнялась за цілями й функціонуванням від старої. Але вона в цілому прагнула спертись на старі види легітимності, очищені від непослідовності. Тим самим вона забезпечила собі виживання при пануванні «комуністичної» більшості в центрі й на місцях [163, с. 225].

Таким чином, слід узагальнити: в період перебування України в складі Радянського Союзу зі сторони владної еліти застосовувалися насильницькі та ідеологічно-маніпулятивні механізми легітимації влади задля свого конституювання.

До таких механізмів слід віднести:

- застосування сили до тієї частини суспільства, яка не підкорялася загальним вимогам влади;
- формування ряду соціально-політичних міфів, що формували віру громадян у правильність шляху та методів, які використовує влада, для розбудови держави;
- ефективно розроблений процес соціалізації особи, який сприяв появі деякої наперед визначеної форми сприйняття соціально-політичних практик та виробленню необхідної поведінки, що отримав назву «авторитарної особистості»;

- систему масової підозрілості та нагляду, що знищило основи міжособистісних мереж взаємодії;
- маніпулювання свідомістю та поведінкою через комплекс вкорінених стереотипів;
- однонаправленість та контроль за висвітленням інформації в засобах масової інформації тощо.

Відповідно, неможливість якісного використання всіх цих механізмів в останні роки існування Радянського Союзу, розмивання ідеологічних основ та всепроникність західної культури сприяли появі масової недовіри та подальшому розвалу СРСР.

Для аналізу сучасних процесів розбудови української держави етап перебування України в складі СРСР важливий тим, що він розкриває вплив культурних архетипів (цінностей, стереотипів, традицій), ментальних особливостей (прихильність до харизматичного типу легітимації як прагнення батьківської турботи, перенесення відповідальності на керівника держави і принцип «моя хата скраю») на процеси політичних трансформацій вже незалежної України.

Як зазначають дослідники механізмів легітимації української державності Є.Бистрицький та О.Білий «державна влада як така не здатна сама по собі встановлювати колективну ідентичність суспільства; не спроможна вона також сама по собі здійснювати соціальну інтеграцію на ґрунті колективних цінностей, що їй принципово не підвладні» [13, с. 12].

Такі тези складно сприймаються в межах сучасного українського суспільства після десятиліть панування державної ідеології, насильницького насадження тоталітарною системою штучної ідентичності «радянської людини», «авторитарної особистості». Однією з її особливостей є прагнення створити штучну реальність, артефікований політичний ландшафт.

Корисно пригадати природу політичного процесу при комунізмі, як її описав у 1980 році відомий дослідник соціально-політичних та економічних проблем Радянського Союзу Х.Рігбі: «У випадку Радянського Союзу можна

сказати, що арена публічної політики майже порожня. Конфлікт цілей, як правило, ретельно замовчують і маскують, а всі дискусії обертаються навколо засобів. [На Заході] заняття політикою — це швидше жорстокий і видовищний вид спорту, для якого характерні взаємні суперечки між суддею, гравцями та уболівальниками; [у СРСР] політика — це обов'язок, як і інші сфери діяльності» [263, с. 26].

Отже, події ХХ століття стали яскравим виразником того, що монархії та імперії вичерпали свої здатності та механізми надавати владі легітимності. На зміну їм приходять різного зразка республіки та нові форми легітимації влади, одна з яких стала навіть ідеалом досягнення нового тисячоліття — легально-раціональна легітимність на основі норм та правил, що формують поведінку та переконання громадян у доцільності, належності та справедливості державної влади.

На нашу думку, перехід України на етап інтеграції політичної системи в пострадянський період мав кілька характерних особливостей:

- найперше - це зміна механізмів легітимації влади (на легально-раціональні), або просто їх використання, на що в радянський період майже не звертали увагу;

- по-друге, йдеться про штучне визначення (за допомогою цілеспрямованої пропаганди, спланованої ідеологічної дії) тієї системи цінностей, що мають формуватися природно обумовленим шляхом (в культурі, традиціях, мові, звичаєвому бутті тощо) та які утворюють легітимаційне підґрунтя та легітимаційний потенціал нової політичної системи;

- по-третє, посткомуністичний розвиток України, на жаль, може опертися на ті соціальні практики та межі ціннісних орієнтацій, які були сформовані за псевдолегітимного панування.

Адже той легітимаційний потенціал, який набутий суспільством в попередні роки (ідеологічні побудови, рівень саморозуміння особи, загальні цінності) виявилися основним підґрунтям, на яке спиралася посткомуністична влада в Україні для будівництва нового демократичного політичного режиму.

Важливим висновком даного підрозділу є обґрунтування сформованої десятиліттями кризи довіри до правлячої еліти та владної системи в цілому, а також до оточуючих (за допомогою постійного нагляду), що викликали руйнування будь-яких неформальних зв'язків – родинних, дружніх, які передбачали високий рівень довіри всередині міжособистісних мереж взаємодії, і майже повну недовіру до інших членів суспільства.

Все це слугувало для радянської партійно-номенклатурної системи значним інструментом для самолегітимації силою, знищивши будь-які прояви супротиву та неприйняття.

На противагу цьому створювалися клієнтелістські формальні мережі, які легітимували стійкі вертикальні зв'язки, клієнтарну ієрархію, надавався доступ до джерел збагачення та розподілу ресурсів, однак вихід за межі такої ієрархії слугував повним викоріненням людини з будь-яких соціальних взаємодій.

В подальшому ці мережі забезпечили виникнення олігархічно-кланового типу майбутньої еліти України, яка в основу своєї діяльності поставила неформальні взаємодії та вирішення особистих інтересів, збагачуючись на доступі до державної власності, а не формально-раціональні механізми своєї легітимації.

Таким чином, майже не змінилася основа правлячої меншості, яку ми звикли називати «елітою». Але цей феномен та його прояви, що впливають на рівень довіри громадян до влади й вибір механізмів її легітимації, буде проаналізовано в наступному підрозділі дисертаційного дослідження.

3.2. Довіра та недовіра в легітимації політичних трансформацій в сучасній Україні

Аналіз історичних аспектів впливу довіри на процес легітимації влади в українському суспільстві засвідчив, що культурні архетипи (образи, традиції, цінності, установки тощо), ментальні особливості (прихильність до харизматичного типу легітимації, любов до свободи, прагнення одноосібної влади) та, як наслідок, відсутність досвіду демократичних перетворень і державного будівництва мають неабиякий вплив на процеси політичної трансформації в сучасній Україні.

Головним завданням у 1991 році для нової влади став пошук оптимального способу поєднання вже функціонуючого владного режиму старого зразка та необхідних йому елементів, які дадуть можливість набуті політичній системі статусу демократичної. Однак, це була лише підміна понять та наповнення авторитарно-бюрократичних структур демократичним змістом, певною демократичною оболонкою.

П.Штомпка з цього приводу пише, що підтримка і ентузіазм звільнених мас створили можливість імплантації західних інститутів. Була створена інфраструктура демократії, ринкової економіки і вільнодумства. Парламент, партії, конституційний суд, чиновники, які розглядали скарги громадян на інших чиновників - в політиці; приватні корпорації, банки, фондовий ринок і брокерські фірми - в економіці; безліч газет, приватні теле- і радіоканали - у сфері ЗМІ. Ці інститути прийняли радикальні рішення про перехід до капіталістичної економіки [225, с. 4].

Сам по собі комунізм породив сильну недовіру до державних інститутів через властиві йому офіційне лицемірство і офіційну корупцію. У.Кларк, наприклад, писав, що «комунізм підняв хабарництво, манію засекреченості і егоїзм до рівня офіційно визнаної норми» [237, с. 219].

Проте більш серйознішою і актуальнішою є проблема не типів інститутів або їх формальних взаємозв'язків, а те, як вони функціонують в даному

соціальному і культурному контексті. Для всього посткомуністичного простору характерні різні межі розриву між існуючими інститутами і тим, як вони повинні були б здійснювати свою діяльність

Головне, що залишилося поза увагою керівників держави в початковий період становлення незалежності (1991-1994 рр.), це те, що не змінилося саме суспільство. Не виникла ще громадянська культура, яка дозволяє забезпечити демократичну основу новостворених інститутів, не виникли нові підприємці, які здатні працювати на вільному ринку за умов капіталізму, не змінилися і вкорінені у свідомості людей тип поведінки, життєві позиції та стереотипи мислення «авторитарної особистості». Опортунізм, подвійні стандарти, звична практика порушувати правила, встановлені режимом, оцінка непокори як добродесності. Ці механізми втілені феноменом, який отримав назву «Номо Sovieticus».

Треба підкреслити, що основу легітимації нового режиму склали значна підтримка та довіра громадян у політичну волю тогочасної еліти провести необхідні інституційні реформи задля вдосконалення ефективності роботи владного механізму та покращення добробуту громадян. Поряд із цим, зіткнення несумісних культур означав для більшості, що звичні стилі життя неефективні в новій системі, а нові культурні правила здавалися їм чужими й нав'язаними. Саме тому влада досить швидко втратила той запас кредиту довіри з боку населення, яким була наділена.

Відповідно, система взаємодії між громадянами (міжособистісна довіра), між громадянином і державою та між різноманітними об'єднаннями і державою (інституційна довіра) не змінилася. Це дає можливість прослідкувати закостенілість цих форм особливо у висловлюваннях та поведінці старшого покоління. Колективізм давав можливість підкорити індивіда суспільству, особисті права виступали другорядними перед колективом, особиста відповідальність була розмита. Захисною реакцією на заполітизоване життя і прагнення влади контролювати всі сфери життя був відхід в приватне життя, що стало основою сильних горизонтальних зв'язків та міжособистісної довіри. З

іншого боку, нова імпортована капіталістична культура у центр ставила індивіда, його права, але з ними і обов'язки.

Нова культура пропонує позбавитися радянських міфів, ідеалізації майбутнього як невизначеного в часі будівництва комуністичного суспільства загального благоденства, не покладатися на долю, а раціональним холодним розрахунком йти до поставленої мети, отримуючи або втрачаючи прибуток.

Таким чином, несумісність основних способів життя та ціннісних переконань більшої частини суспільства спричинила, висловлюючись словами П.Штомпки, культурну травму, яка, на наш погляд, не подолана і сьогодні та вимагає значних зусиль як зі сторони держави, так і зі сторони організованого громадянського суспільства, зокрема.

Український дослідник Б.Фадєєв у своєму дисертаційному дослідженні «Етнокультурні механізми легітимації соціальних інституцій» підійшов до проблеми з іншого боку. Він зазначає, що в соціокультурній перспективі перехідний стан відображає ситуацію, коли усталені й адекватні у минулому форми соціальної взаємодії та зразки поведінки визнаються неадекватними та хибними щодо актуального стану. За цих обставин підкорення закону не може бути когнітивно забезпеченим й потрапити у сферу зрозумілого, що відображає стан ціннісно-сміслової дезорієнтації соціального суб'єкта. Перехід до принципово нових форм соціальної взаємодії спонукає привернути увагу до проблеми набуття індивідом відповідних знань та цінностей, що відповідають новим умовам [196, с. 145]. Тобто головна увага повинна бути приділена процесу (ре)соціалізації.

Варто відмітити, що до сьогодні вчені знаходять ряд прикладів вкоріненого в масовій свідомості карального патерналізму як тугу за сильною рукою, харизматичним лідером нації. Зазначені прояви радянської доби на посткомуністичному плацдармі політичної гри дозволяли її акторам спиратися все-таки на ірраціональну масову свідомість, досить сильно вкорінені патерналістські настрої, а також політичної апатії, байдужості, що є наслідком ерозійних процесів в побудові вертикальних довірчих стосунків між державою

(«партією влади») та громадянами. Ірраціоналізація дискурсу та суб'єктивістська орієнтація посилюють наявну в суспільстві потребу в лідерах, формуючи культ «сильної руки» [48]. І тому не дивно, що в Україні постійно виявляються настрої щодо прихильності суспільства до персоніфікованої харизматичної легітимації влади.

В.Ф.Бурлачук у підсумковому звіті Інституту соціології НАН України «Українське суспільство: 10 років незалежності (соціальний моніторинг та коментар науковців)» (2001 р.) означив певний вирок політичній трансформації нашої держави за період незалежності, а саме: «українське суспільство опинилося в своєрідній пастці – з одного боку, уявлення про демократію як «порожнє місце», з другого – економічна криза, що потребує екстраординарних заходів та рішень, можливих тільки за наявності авторитарного керування. В результаті маємо всі ознаки ситуації, коли політична організація суспільства не відповідає політичним очікуванням основної маси населення» [190, с. 236].

Адже якщо розглянути перші президентські вибори, на яких Л.Кравчук здобув переконливу перемогу, то це було скоріше легітимування «старої і відомої» еліти, яка нібито має законне право на владу, ніж незалежне й свідоме голосування виборців. Відбулося конституювання влади за допомогою відомих механізмів легітимації, про що ми писали вище, коли не змінився ні стереотипізований спосіб мислення, не виявилось сильного бажання радикальних змін й тому суспільство вважало Л.Кравчука законним лідером часів «старого режиму».

В той час як «рухівське» керівництво мало реальний шанс очолити «державотворчий процес і національний рух, але знову виявилось не готовим. Процесом «державотворення» поступово, долаючи розгубленість і страх, опанувала номенклатура, «просячи» у Руху допомоги, але все впевненіше тримаючи кермо влади, яке Рух не спромігся демократично вибороти. Номенклатурі, її єству націотворча робота була супротивною, надприродною, чужою» [175, с. 5].

Отже, соціально-політична система посттоталітарної Української держави фактично функціонувала за традиційним типом, лише «одягнутим» у сучасні легально-демократичні та раціонально-правові шати.

Табл. 3.1

Рівень довіри Президенту за матеріалами Інституту соціології НАН України в період між 1992 та 2008 роками [193, с. 24].

	1994	1995	1996	1998	1999	2000	2002	2004	2005	2006	2008	
	Л.Кравчук	Л.Кучма							В.Ющенко			
	к											
1. Зовсім не довіряю	32.2	22.1	29.4	38.5	37.6	24.4	34.5	30.2	8.3	19.9	23.3	
2. Переважно не довіряю	20.6	14.9	16.5	22.3	20.3	18.7	24.7	27.9	11.4	21.1	26.5	
3. Важко сказати, довіряю чи ні	27.1	29.0	30.7	28.7	29.1	29.6	27.4	26.7	30.9	29.4	26.8	
4. Переважно довіряю	11.6	21.4	16.3	7.0	10.1	20.3	10.2	12.6	32.7	23.9	19.7	
5. Цілком довіряю	4.5	11.9	7.1	2.7	2.4	6.6	2.9	2.4	16.5	5.6	3.6	
Не відповіли	3.9	0.7	0.0	0.8	0.6	0.4	0.3	0.2	0.1	0.1	0.2	
<i>Середній бал</i>	2.3	2.9	2.6	2.1	2.2	2.7	2.2	2.3	3.4	2.7	2.5	

Подані статистичні дані фіксують досить низький рівень довіри Президенту України, як Л.Кравчуку, так і Л.Кучмі, за весь період їхнього правління державою. Можна лише зафіксувати певну байдужість до цього питання зі сторони громадян (відповіді «Важко сказати, довіряю чи ні» мають високий відсоток) або виявлену недовіру в межах 20-35 % відповідей респондентів. Причини таких соціологічних висновків можуть бути зведені до наступного:

- неефективна робота апарату Л.Кравчука та усвідомлення суспільством його прямої належності до «старого режиму», що лише уповільнює розвиток країни на шляху до демократичних перетворень;

- легальний прихід до влади Л.Кучми дозволив йому заручитися певною підтримкою громадян, отримавши кредит довіри на рівні 25-30 %, однак повна узурпація влади, небажання проводити комплексних соціальних, політичних та економічних реформ, цензура ЗМІ, касетний скандал, придушення громадських виступів, адміністративно-бюрократичний тиск та клановість й замкненість провідної еліти призвели до повного неприйняття (2,4% у 2004 році) суспільством такої персоніфікованої влади;

- поява сильних неформальних мереж на рівні сім'ї, родичів, друзів, що склали основу певній згуртованості соціального капіталу українського суспільства, однак повна кристалізація його в інститути громадянського суспільства ще не відбулася;

- розчарування суспільства в ефективності демократичних інститутів через їх штучне насадження та недовість в пострадянській практиці державотворення.

Отже, головними наслідками роботи влади в період між 1991-2004 роками було посилення недовіри громадян до основних гілок влади як нездатної побудувати ними омріяне демократичне суспільство, або навіть заперечення необхідності його будівництва, враховуючи низьку ефективність в українських реаліях.

Такі ціннісно забарвленні настрої суспільства вилилися у ностальгічні настрої повернення до старого режиму, адже страх перед невідомим та розмите майбутнє не давали особливих надій на покращення життя; у бажання появи сильного харизматичного «вождя», щоб упорядкувати розхитану систему владної вертикалі; у політичну апатію до новостворених політичних партій, які виступали певними закритими «клубами по інтересах» і працювали на замовлення олігархічних груп.

Під час перехідного періоду, коли громадяни тільки навчаються жити в умовах демократії та ринку, вони не завжди можуть раціонально й об'єктивно оцінити нову ситуацію і своє місце в ній. Тому ряд дослідників (Г.Еванс, С.Уайтфілд) використовують поняття «нормативної прихильності до демократії» як важливий елемент соціальної позиції громадянина у ставленні до влади, разом з тим зауважуючи, що предметом аналізу є підтримка демократії як моделі влади, а не оцінка фактичного функціонування режиму [87, с. 41].

Проведене Г.Евансом, С.Уайтфілдом опитування у восьми країнах: Болгарії, Естонії, Литві, Польщі, Росії, Румунії, Угорщині та Україні у 1993 році засвідчило, на їхню думку, порівняно низький рівень підтримки ідеалів демократії в нашій державі. Лише 40 % українців висловилися за підтримку демократії (як ідеї), тоді як проти - 20 % [243, с. 489].

Аналізуючи ситуацію, що склалася в пострадянській Україні, більшість дослідників сходяться на думці, що тоді не відбулася ні зміна політичної еліти, ні її трансформація в нові реалії. Фактично змінилися лише лозунги, з якими здобували підтримку людей – з комуністичної риторики перекинулися на націонал-демократичну.

О.Дацаківська з цього приводу зазначає, що у розвинутих стабільних демократіях представники політичної еліти, особливо такої її складової, як вищий ешелон бюрократії, свою легітимність отримують завдяки загальній легітимності політичної системи. В той час як в Україні саме завдяки політичній еліті вся система отримує легітимність, адже вона є прямим

репрезентантом прийнятих рішень [50, с. 4]. І початок економічних реформ приводить до збільшення поляризації між елітою та масами, яка все більше сприяє появі процесу делегітимації режиму.

Однак певні позитивні зрушення таки відбувалися в процесі легітимації влади в Україні як демократичної політичної системи: перш за все це побудова визначеної геостратегічної стратегії (вступ до ЄС) та здійснення частково ринкових реформ; по-друге, прийняття у 1996 році Конституції України, яка увібрала в себе ряд положень західного конституціоналізму; по-третє, перехід влади за допомогою демократичної процедури – всенародних виборів; тісні міжособистісні, часто неформальні та клієнтелістські, зв'язки дали можливість багатьом накопичити власний капітал та побудувати перші паростки ринкової економіки тощо.

Для цього дослідження важливо виокремити роль довіри в процесі легітимації влади за нових умов її організації та формування на основі цього сталого соціального капіталу, що може, а ми в цьому переконані, стати основою побудови ефективного громадянського суспільства, яке впливатиме на прийняття рішень владою, контролюватиме виконання цих рішень і, таким чином, дозволить сформувати образ нового чиновника – бюрократа, який служить суспільству, а не своїм особистим інтересам.

Головним завданнями для України було і є обґрунтування необхідності створення та існування соціальних інституцій, об'єднань, які створять основи легітимації інноваційних форм взаємодії, поширять серед громадян знання про дану необхідність та її наслідки для кожного окремого члена суспільства.

Адже «наявні розриви в системі соціального опосередкування, спричинені системною кризою соціальної інфраструктури, викликають необхідність реанімації соціальної єдності на громадянських засадах суспільного буття. Особливого значення набуває проблема подолання деінтегративних тенденцій, які створюють небезпеку авторитарної реакції» [196, с. 145].

Головними ж чинниками, що гальмують генерування соціального капіталу в Україні, є тотальна бідність і низка пов'язаних із нею асоціальних

явищ (корупція, наркоманія, пияцтво, психологічна залежність, недовіра, крадіжки тощо). Головні зусилля громадян спрямовані на виживання, що призводить до дефіциту вільного часу, зокрема і спілкування. Народ, будучи єдиним джерелом влади, делегуючи цю владу державним інститутам, не довіряє їм [99, с. 490].

Доказом поширення масової недовіри та процесу делегітимації політичної влади в Україні є соціологічні дані рівня довіри українського суспільства в межах горизонтальних та вертикальних мереж взаємодії.

Табл. 3.2

Зведена таблиця індекса довіри по матеріалам Інституту соціології НАН

України в період між 1992 та 2008 роками.

(Середній бал: шкала 1-5 балів) [193, с. 27].

	1994	1995	1996	1998	1999	2000	2002	2004	2005	2006	2008
Сім'ї та родичам	4.5	4.6	4.6	4.5	4.5	4.6	4.5	4.4	4.5	4.5	4.6
Співвітчизникам	3.1	3.2	3.2	3.2	3.1	3.1	-	3.2	3.4	3.4	3.4
Колегам	3.3	3.4	3.3	3.3	3.3	3.2	3.5	3.3	3.5	3.4	3.5
Церкві та духовенству	3.1	3.2	3.0	3.0	2.9	3.1	3.3	3.3	3.5	3.4	3.5
Засобам масової інформації	2.7	2.7	2.7	2.9	2.9	2.9	2.9	2.9	3.0	2.9	2.9
Міліції	2.3	2.2	2.2	2.2	2.2	2.3	2.3	2.3	2.4	2.4	2.4
Судам	-	-	-	-	-	-	2.3	2.4	2.4	2.4	2.4
Президенту	2.3	2.9	2.6	2.1	2.2	2.7	2.2	2.3	3.4	2.7	2.5
Верховній Раді	2.3	2.1	2.1	2.1	2.1	2.1	2.1	2.2	2.9	2.5	2.3
Уряду	2.3	2.4	2.3	2.1	2.1	2.4	2.2	2.3	3.1	2.5	2.4
Армії	3.2	3.2	3.1	3.0	3.0	3.1	3.1	3.1	3.1	3.0	3.0
Політичним партіям	-	1.9	2.0	2.1	2.1	2.1	2.1	2.2	2.5	2.4	2.2
Благодійним	-	-	-	-	-	-	-	2.4	2.4	2.4	2.6

фондам, громадським організаціям											
--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

З Табл. 3.2 випливає, що в початковий період становлення незалежності України люди в основному довіряли лише членам своєї родини, друзям та колегам, що є доказом розвинених мереж горизонтальної взаємодії; високим рівнем підтримки користувалися і силові структури - армія, міліція, які уособлювали організований, структурований інститут забезпечення стабільності та безпеки в суспільстві, а також церква й духовенство, які сприяли моральній та ціннісній кристалізації свободи релігійного віросповідання та допомагали індивіду вірити в надприродні сили і, таким чином, шукати ірраціональні пояснення та спрощення існуючих проблем.

Наведені дані соціологічного зрізу довіри громадян свідчать, що люди, оцінюючи певні форми взаємодії на міжособистісному або інституційному рівні, керуються в більшості випадків ірраціональними уявленнями та переконаннями, а також на основі емпіричного аналізу дій влади.

Йдеться про те, наскільки сучасна українська політика взагалі репрезентує суспільні інтереси і наскільки вона відповідальна перед суспільством. Питання зовсім не риторичне, оскільки рівень адекватності політичних дій суспільним потребам та очікуванням фактично відбиває рівень довіри суспільства до влади, у якого є свої граничні показники. За умови, коли цей показник падає нижче критичної межі, політика починає працювати, так би мовити, в автономному режимі і суспільство вже не вбачає в діях політичної еліти жодної користі для себе [180].

Саме за таких умов і виникає конфлікт між соціумом та політикою. Причому він стосується не окремих соціальних груп та політичної еліти - подібні конфлікти існують завжди - а суспільства і політичної влади. Це підтверджують і дані соціологічних опитувань щодо довіри населення до Президента, парламенту, уряду, різних органів державної влади (див. Табл. 3.2).

Вони доповнюються оцінками ефективності діяльності цих органів, їх реальних дій щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина тощо.

Узагальнюючи все це: незалежно від конкретних оцінок респондентів щодо окремих гілок та органів державної влади, питома вага людей, які взагалі не довіряють офіційній владі, перевищує, за даними деяких досліджень, половину всіх опитаних. А це дуже небезпечно, бо означає лише одне: в очах як мінімум половини населення влада є нелегітимною, не виконує своїх основоположних функцій та викликає апатію до політичної сфери в цілому.

Це означає, що інститути влади не мають соціальної бази для свого функціонування, а відповідно їх зусилля, спрямовані на подолання кризових явищ, не знаходять підтримки на місцях через відсутність соціального капіталу. Взаємна недовіра створює безвихідне становище, яке лише поглиблює кризу. Спроби політичної і економічної реформи не матимуть успіху, поки не сформується соціальний капітал у суспільстві, який можна буде конвертувати в капітал фізичний [99, с. 490].

Звідси, той рівень згуртованості, міжособистісної довіри та усвідомлення захисту власних інтересів та інтересів «своїх» за перші роки незалежності набули більш характерного та сильного підґрунтя, ніж за роки радянської системи.

Люди, які знаходяться при владі, дозволили здійснити вищеописаний перерозподіл власності та сфер впливу в країні різним кланам (як їх називає Н.Діnellо), а потім легалізувати всі свої дії за рахунок тих же провладних еліт.

При цьому важливо знайти оптимальні тактичні кроки, які дозволять поступово, але незворотно переорієнтувати країну на новий спосіб співжиття, адже Україна може зависнути на тривалий період в перехідному стані. І, на нашу думку, така застиглість була до 2004 року – малоефективні реформи, не здійснена реорганізація системи управління, коли міг відбутися перехід або від демократичних зрушень до посиленого авторитаризму або від існуючого авторитарного режиму до демократії.

Таким чином, можемо зробити наступні узагальнення: перші роки незалежності України були увінчані ідеєю, що легітимація влади відбувається на основі національного об'єднання українців; стара номенклатурна еліта змогла швидко переорієнтуватися під нові реалії і виклики суспільства за допомогою національно-патріотичної риторики, необхідності сильної держави. Відповідно, свою доцільність та необхідність існування влада доводила все ще радянськими механізмами легітимації – сильним адміністративним ресурсом, маніпуляцією вкоріненими цінностями та виробленими стереотипами поведінки «авторитарної особистості» тощо, яку Є.Бистрицький та О.Білий називають «моделлю силової легітимації державної влади, або адміністративно-неономенклатурною легітимаційною моделлю» [13, с. 19].

Новостворена еліта забуває про важливий чинник сучасної державності, а особливо в умовах демократії, - вільне визнання громадянами інституту держави, чим і є справжня демократична легітимація, утвердження держави через життя, інтереси, працю, бізнес кожного окремого громадянина.

Тобто, надання можливості громадянину формувати довіру до оточуючих на основі отриманого за попередні роки досвіду, а не нав'язані державою стереотипи мислення і оцінки інших; формувати своє відношення до влади – вірити / не вірити їй, підтримувати проголошений курс чи ні – самостійно, без страху й неупереджено.

Такий вільний вибір доповнюється ще й вкоріненими у свідомості громадян перевагою міжіндивідуальних взаємовідносин, що формують систему неформальних зв'язків між учасниками соціально-політичного та економічного простору. Головним регулятором таких форм взаємодії між людьми виступають не просто встановлені процедура, норми й правила, а й традиції й різноманітні неформальні конвенції.

Все це дозволяє стверджувати, що та сукупність неформальних взаємодій, основою якої є сукупність традиційних актів соціального обміну, інституціалізує їх поряд із формальними правилами.

Це свого роду неформальний різновид соціального капіталу, який ґрунтується на довірі та підтримці членів групи та суспільства в цілому. Однак цей процес в Україні призвів до негативного соціального капіталу, основою чого стали клієнтелістські дружньо-довірчі відносини, що часто називають «кумівством» або об'єднанням «кланів».

Там, «де важко запусити в дію формальні правила гри і процедури контролю за їх виконанням, клани дозволяють встановити взаємність і консенсус і без формалізації стосунків» [57]. Тобто, клановість створює систему взаємної підтримки і взаємодопомоги, яка обмежена лише рамками певних кланів.

Для нашого дослідження вищезазначені аспекти організації взаємодії між бізнес-групами та владою, а також окремими громадянами і владою, дозволяють зробити висновок про низький рівень легально-раціональної легітимації політичного режиму (створення, визнання та дотримання встановлених загальнообов'язкових норм, правил та процедур), що викликано радше недовірою громадян до наявної форми організації владної вертикалі взаємодій (її закритість, бюрократизованість, безвідповідальність, авторитарність і т.д.), ніж свідомим намаганням протистояти їй в організації стабільного громадянського суспільства.

Г.О'Доннелл, включаючи Україну до списку країн, що знаходяться на перехідному етапі, називає її «демократією, що делегується», а головними характеристиками такої організації влади є відсутність справжніх інститутів і системи, які б повноцінно представляли інтереси суспільства в політичній сфері. Така ситуація сприяє виникненню політичного лідера, який з легкістю може отримати підтримку й довіру громадян і, таким чином, сконцентрувати в своїх руках всі важелі владного впливу.

Відповідно, «демократії, що делегуються, — це режими, що ще не зміцніли, не володіють власною системою інститутів; існування їх можливо, не буде тривалим, самі вони можуть виявитися короткотривалими, випадковими фордами, приреченими стати інтерлюдією перед поверненням до відкрито

авторитарного режиму або ж деякою перехідною формою на шляху до більш «стандартного» типу демократії з розвиненою системою інститутів» [60, с. 4-5].

Вищезазначені дані дають можливість констатувати, що після розпаду Радянського Союзу сформувався певний характер пострадянського суспільства, який ми охарактеризуємо як «суспільство втраченої довіри». Таку характеристику воно набуло внаслідок використання найменш ефективних механізмів легітимації з боку влади на шляху до встановлення демократичного політичного режиму.

Адже, на нашу думку, саме суспільство було готове до нових форм взаємовідносин з владою на засадах рівності й правового регулювання, а влада навпаки – не бажала змінювати вкорінені способи впливу на суспільство з авторитарною свідомістю.

С.Макеєв зазначає, що весь другий термін президентства Л.Кучми ситуація із довірою залишалася незмінною [111, с. 11-12].

Тобто, сигнали нагору від «суспільства втраченої довіри» йшли безперервно, оскільки провідні опитувальні служби регулярно оприлюднювали відповідні дані (див. Табл. 3.2).

Доведений зв'язок між рівнем довіри громадян до влади та її легітимністю описаний у попередніх розділах дає можливість констатувати, що Україна не є виключенням з правил щодо загальних закономірностей та тенденції демократизації перехідних суспільств та набуття ними легітимності в очах суспільства та світової спільноти. Однак наша держава як наповнений резервуар з столітніми традиціями, сталими цінностями та прагненням незалежності, не може штучно виробити громадянську культуру та ефективне громадянське суспільство за 19 років своєї незалежності. Для цього потрібний значно довший етап розвитку й становлення, боротьби традиційних ідеалів з демократичними.

Світосприйняття пересічної людини, культура більшості визначають справжній ментальний портрет того або іншого суспільства. Раціональне й ірраціональне, логічне й алогічне, наукові концепції і гіпотези, з одного боку, і

народні вірування і міфологічні образи, з другого — все це шари, що співіснують і переплітаються в різних співвідношеннях у суспільній та індивідуальній свідомості, визначаючи духовний потенціал людей у кожен конкретну епоху [190, с. 461].

Як пишуть І.Мартинюк і Н.Соболева «Тривіальний, але драматичний за своїми соціальними наслідками висновок з посткомуністичних трансформацій полягає в тому, що встановлення демократичного режиму не тотожне політиці розвитку громадянського суспільства, яке не є автоматичним наслідком формально-демократичних рамок [190, с. 173]. Чи не є переважно негативний потенціал «узагальненої довіри» українського суспільства однією із причин «замороженого» стану українських реформ та проявів стагнації демократизаційного процесу.

Чи може це вплинути на вибір громадянами певного напрямку розвитку нашої країни – повернення до авторитаризму чи демократичних засад функціонування влади? Деякі дослідники говорять про необхідність оцінки таких настроїв суспільства за динамікою зміни прихильності до тієї чи іншої політичної сили в країні. Адже саме довіра / недовіра до тих чи інших партій, які ідеологічно репрезентують себе в певному напрямку розвитку країни, коли приходять до влади, формують цілісне уявлення про зміни раціональних та ірраціональних переконань громадян у виборі їхнього майбутнього соціально-політичного способу організації взаємодії з владою.

Як доказ варто згадати про дослідження В.Хмелька, де він показує пряму залежність між прихильністю громадян до певних політичних сил та їх підтримкою певного політичного режиму. Отже, він зазначає, що під час других парламентських виборів в Україні — у 1998 році — відносно більшість голосів дістали кандидати цілком визначеної політичної спрямованості. Причому для майже половини (45,5% виборців) бажаними тоді виявилися ліві партії. Всі праві партії одержали у 1998 році менше п'ятої частини поданих голосів (17,5%), а «центристські» — 28,7%. І лише на парламентських виборах 2002 року праві партії — за числом відданих за них голосів — обійшли

«центристів» і дістали майже стільки голосів, скільки й ліві партії — 31% проти 33,8% [213, с. 21].

Наведені дані дають підстави для висновку, що за роки незалежності співвідношення кількості прихильників правих, лівих і «центристських» політичних партій серед громадян України змінювалося не на користь «центристських». «Частка їхніх прихильників серед дорослого населення скоротилася з 43,7% до 20,5%. При цьому спочатку — включно із виборами 1998 року — це супроводжувалося суттєвим зростанням частки прихильників лівих партій (від 14,4% до 32,2%) і незначним — прихильників правих (від 7,7% до 10,2%). «Але впродовж чотирьох наступних років зміни були явно не на користь лівих партій, частка прихильників яких скоротилася з 32,2% до 23%. У той же період — з 1998-го до 2002 року - частка прихильників правих партій зросла майже вдвічі — з 10,2% до 21,5%» [190, с. 21].

Всі ці дані свідчать про поступовий, але сталий перехід підтримки суспільства від лівих політичних сил, які асоціюються з колишнім радянським режимом, до більш поміркованих та націонал-патріотичних об'єднань, партій та блоків, що відстоюють незалежний та демократичний шлях розвитку України. Звісно, це сприяє прогресивній зміні самих партій та ціннісних переконань громадян.

Відповідно, це дає підстави говорити, про все більше усвідомлення громадянами необхідності відходу від старих номенклатурних позицій влади до більш цивілізованого й виваженого курсу реформування політичної та соціальної сфер суспільства.

Саме тому попри усю інтенсивну діяльність партій в останній час — «блокування-розмежування, з'їзди-конференції, телерекламу-інтерв'ю соціологічний аналіз партійного будівництва засвідчує, що партійна система в Україні поки що не відбулася» [190, с. 214-215].

Отже, підбиваючи підсумки, слід наголосити на певних тенденціях, які були притаманні політичній системі України в період її трансформації від «реального соціалізму» до демократії «західного типу» 1991-2003 років.

Змістовним наповненням даних тенденцій є в першу чергу, легально легітимний спосіб отримання незалежності та обрання законодавчих та виконавчих органів влади; боротьба між ідеалами ціннісних мотивацій та стереотипних зразків поведінки авторитарної особистості із запропонованими формами орієнтацій громадянського суспільства (раціональний вибір, індивідуалізм, загальноприйняті норми і правила, особиста відповідальність, вільний ринок і т.д.); тісні міжособистісні зв'язки як основа формування клановості та клієнталізму в Україні; традиційно-харизматична легітимація влади на основі адміністративно-номенклатурних механізмів; стійкий рівень недовіри громадян до органів влади; коливання між авторитарним (по відношенню до суспільства) та демократичним (декларування перед західними партнерами) формами організації та побудови владної вертикалі – як основи перехідного стану української державності.

Про передумови наростання кризи довіри та легітимності існуючого режиму було описано більше детально в попередніх абзацах, але, на нашу думку, треба обов'язково сказати про чотири основних вектори соціальної напруги в Україні, як зазначають соціологи, які зумовили вибух в листопаді 2004 року.

До них можна віднести: відсутність ідеологічного підґрунтя та мотивації (передусім між прихильниками правих та лівих партій); по-друге, глибока прірва між багатими та бідними прошарками населення; по-третє, — відсутність згоди та розуміння між населенням України та вищою державною владою країни; і останнє — несприйняття позицій та розуміння між населенням окремого регіону чи населених пунктів та місцевою владною чи промисловою елітою [117, с. 44].

У даному дослідженні подій кінця 2004 року розглядаються як позитивний сплеск громадянської активності в Україні, яка була придушена попереднім політичним режимом. Відповідно, всі негативні якості, які приписувалися соціально-політичній організації тогочасної влади та стійка

переконаність більшої частини населення в несправедливості її дій отримали своє продовження у масових мирних виступах населення.

Певною репетицією подій 2004 року можна назвати певний супротив владним проявам авторитаризму виступи 2000 року. «Політична криза початку 2000-х років, пов'язана з «касетним скандалом», та масові акції протесту цього періоду не лише поставили на крайню межу політичну легітимність існуючої влади, а й значною мірою сформували соціально-психологічний прецедент самої можливості масових протестних акцій як законного способу демонстрації суспільного невдоволення та відкритого політичного тиску на владу [191, с. 7].

Їх можна охарактеризувати як легальний метод боротьби з нелегальними, корупційними та кримінальними діями владної верхівки задля власної легітимації. Звісно, подальші розчарування суспільства наслідками революційних перетворень не узгоджуються з тим кредитом довіри, який отримала нова влада, однак переваги такого виступу є: вперше суспільство, не без допомоги опозиційних сил того періоду (Громадського об'єднання «Батьківщина» та політичної партії «Наша Україна») звичайно, але організовано вийшло на протестні виступи проти закостенілої і корумпованої влади, державного монополізму на особисте життя; вперше індекс патріотизму піднявся до найвищої межі, коли суспільство усвідомило, що йому самотійно доведеться ламати бюрократичну машину влади; соціальний капітал як цілеспрямована дія громадських організацій на основі норм та довіри вилився у соціально активне й досить ефективне громадянське суспільство.

Ключова характеристика подій «Помаранчевої революції» – це вага власне неполітичних чинників, які, проте, в певний момент стають політичними. Це, зокрема, освіта, володіння комунікаційними технологіями такими як всевітня мережа Інтернет, мобільний зв'язок. Учасники акцій, дійсні й потенційні, допомагали всім необхідним і за потреби були готові долучитися до «протестантів» [228, с. 35].

Таким чином, роль неполітичних чинників у цих подіях була неймовірно великою: прояв української ментальності, дружність щодо опонентів, інтеграція

та об'єднання осіб різного статусу, релігійної приналежності й віку, ірраціональна прихильність до учасників подій – все це склало основу легітимації нової влади на протигагу легальності старої, пануючої фрагментованості суспільства, а особливо «зовнішньої» делегітимації.

Питання, чи були події на Майдані Незалежності революцією в чистому виді, викликали багато суперечок, особливо зі сторони російських наукових кіл. В.Гельман, наприклад, зазначає, що наслідком масової мобілізації українських громадян «...стало зовсім не повалення політичного режиму, а його мирна трансформація, визнана усіма учасниками подій, тобто це швидше реформа, ніж революція» [37, с. 36].

Особливі відмітки «Помаранчевої революції» виділяє український вчений В.Тарасенко в статті «Недореволюція» зазначає: «це антикомуністична революція, бо вона є продовженням революції 1989-1991 рр., яка повалила «комуністичний режим». По-друге, це новітня демократична революція, що скасувала авторитаризм кланово-олігархічної влади, зняла перешкоди до розширення механізмів участі народу в управлінні тощо. По-третє, це світоглядна революція, яка переорієнтувала українців у геополітичному відношенні, наголосивши на європейській ідентичності. По-четверте, це мирна революція, яка залишається прикладом для майбутніх революцій на територіях колишнього СРСР» [191, с. 54].

Частково з автором можна погодитися. Події кінця 2004 року в Україні дійсно ознаменували зміну соціально-психологічної атмосфери в суспільстві, однак на чолі держави стали лідери, які представляли просто іншу кланово-олігархічну групу та були вихідцями старої номенклатурної еліти. Але саме її суспільство наділило значним кредитом довіри та підтримки, сподіваннями та надіями на краще майбутнє. Однак цей авансований рівень прихильності не був використаний в повній мірі.

Відповідно, В.Степаненко підкреслює, що «помаранчева революція» – це органічний результат двох взаємопов'язаних тенденцій розвитку українського суспільства останнього десятиліття – критичного накопичення соціальних

патологій та визрівання внутрішньої здатності соціального організму до супротиву та прояву нових соціальних якостей [191, с. 18].

Однак для нашого дослідження більш актуальним є констатація факту, що після президентських виборів 2004 року довіра громадян до влади була на найвищому рівні (Табл. 3.1, 3.2) за весь попередній період незалежності. Влада наділялася неймовірним політичним капіталом: кредитом довіри, підтримки й сподівань.

Громадяни були готові на багато реформаційних жертв, підтримувати реорганізацію владної, економічної та соціальної сфери, а головне – вибудовувати інноваційні демократичні форми взаємодії між політичною владою та громадянським суспільством.

Як доказ, у березні 2005 року, за даними соціологічного моніторингу, громадян-оптимістів, які вважали, що у найближчий рік їхнє життя більш-менш налагодиться, виявилось удвічі більше (40%), ніж у попередньому році (18%) [193, с. 268].

Натомість окремі дослідники наголошують на значенні політичної ролі у «революції» окремих соціальних прошарків українського суспільства, асоційованих з середнім класом як важливого актора політичного впливу, про що ми писали в попередньому розділі.

Так, А.Гальчинський відзначає «...дещо несподіване: основним носієм психічної енергії, яка вивела на Майдан тисячі людей, виявився середній клас... Мається на увазі насамперед енергетичний потенціал не лише представників малого і середнього бізнесу, а й технічної, наукової та творчої інтелігенції, менеджерів виробництва і навіть окремих категорій держслужбовців...» [34, с. 30].

Особливу роль вчений відводить звісно молоді як основного двигуна революції: «...насамперед молодь, що фактично виростає в роки незалежності, і є реальним носієм нового світогляду, своєю участю в революції сформувала її критичну масу» [34, с. 39].

Крім того, в Україні сформувалося суспільство політично, економічно і духовно стомлених людей, що є украй небезпечним для майбутнього країни. Перед елітами України стоїть завдання не лише консолідувати суспільство, але і знайти нові ідеї та ідеали, які б знову надихнули, підпалили народні маси на історичну творчість [35, с. 10].

Отже, легітимаційна ситуація 2004 року, на думку О.Дащаківської, найбільш гостро демонструє потребу ціннісного консенсусу в суспільстві та політичній еліті. Ця легітимаційна ситуація відбулася із залученням великої кількості громадян, що виявили готовність захищати свої політичні та громадянські права під час «Помаранчевої революції». Політична еліта вдається до переговорів та круглих столів, причому частина цих переговорів є публічною [50, с. 105].

Однак, незважаючи на всі ці тенденції, головним лозунгом для більшості наших політиків залишається боротьба з бюрокритизмом, який нібито просяк в усі кабінети влади та владної верхівки.

Але чи допомагає цей лозунг нашим можновладцям в період виборів, під час використання різних механізмів легітимації їхніх посад та безпосередньої здатності на прийняття політичних рішень, які є життєво важливими для більшості суспільства? Відповідь може бути дана через розкриття рівня довіри громадян окремим лідерам, політичним партіям, владним структурам та всій політичній системі в цілому.

Подана раніше Табл. 3.2 свідчить про низький рівень довіри до влади на протязі всього періоду незалежності України, за винятком того випадку, про який ми писали вище, і пов'язаний він з подіями «Помаранчевої революції». Отже, варто розкрити певні емпіричні чинники, які допомагали владі в період між 2004 й 2010 роками отримувати підтримку населення або навпаки недовіру з його боку і, таким чином, доводити свою легітимність або намагатися налагодити процес легітимації:

1. Закріплення у 2007 році на законодавчому рівні визнання голодомору 1932-33 рр. геноцидом проти українського народу. Як наслідок,

рівень підтримки діючого Президента, який ініціював та відстоював це рішення, зріс до 35 % (Табл. 3.2);

2. Поступове зниження рівня довіри до Верховної Ради (Табл. 3.2) навіть після того, як відбулася ротація його представників на виборах 2006 та 2007 років, та формування її складу на пропорційній основі. Легітимація даного органу відбувається шляхом легальної легітимації, однак внутріпарламентські конфлікти і низька ефективність депутатського корпусу формують лише масову недовіру до нього.

3. Довіра до Уряду протягом всього аналізованого періоду коливалася в межах 18-28 % [114]. Причинами низького рейтингу даного виконавчого органу є невіршеність великої кількості соціальних проблем по відношенню до різних груп населення, неможливість організувати фахову дискусивну комунікацію між громадянським суспільством і владними структурами та якісно низька антикризова діяльність уряду в боротьбі з наслідками фінансово-економічної кризи 2008-2010 років.

Отже, починаючи з симптоматичного падіння рівня довіри до окремих інститутів влади в Україні, починає втрачати зміст головна властивість режиму – його легітимність. Зниження довіри до критичного рівня може призвести до делегітимації влади на всіх рівнях і, таким чином, до кризи всієї політичної системи.

Наша держава на перехідному етапі від авторитаризму до демократії втрачає основи цілісного громадянського суспільства, не сформувавши стабільного соціального капіталу та не побудувавши взаємовідповідальні стосунки між владою і громадянином, може залишитися на перехідному етапі на невизначений термін або повернутися до більш радикальних політичних систем.

Тому влада в першу чергу повинна дбати про здоров'я довірчих стосунків своїх громадян і застосовувати найбільш легальні механізми своєї легітимації (вибори, референдуми, дискурс, консенсус, залученість громадян до прийняття рішень і т.д.)

До основних причин, що зумовлюють низький рівень довіри та делегітимацію влади належать:

1. Бюрократизація влади, що перейшла у спадок з радянських часів та робить владну систему досить закостенілою, утаємниченою і не схильною до якісної реорганізації. Всі вертикальні зв'язки побудовані на закритості й законсервованості, низькій модернізаційній базі у вироблені комунікаційних мереж взаємодії з громадянами як зі сторони політичних еліт, так і владних структур.

2. Низька ефективність політичної еліти, яка в основному складається з керівників промислових груп та олігархів. Головна мета утримання влади даними представниками – це лобювання власних інтересів через законодавчу базу, забезпечення безконтрольного функціонування їх бізнес-структур та наявність чиновницької безкарності та депутатської недоторканості.

3. Незадоволеність у забезпеченні інтересів та потреб різних соціальних груп – молоді, підприємців різного рівня, творчої інтелігенції, пенсіонерів тощо.

4. Невирішеність міжнаціональних та міжкультурних конфліктів (відмінності між Сходом і Заходом країни, мовне питання, масштабне переселення татарської етнічної групи, демаркація та делімітація кордонів з сусідніми державами тощо).

5. Відсутність двостороннього дискурсу між владою та громадськістю. Перша все ще залишається закритою, монологічною та безвідповідальною.

6. Відсутність комплексного підходу до процесу формування громадянської культури через вплив на процес соціалізації особи, який має проходити в двох напрямках: по-перше, ресоціалізація осіб, які формували свої політичні уявлення в період перебування України в складі СРСР; по-друге, формування в усіх сферах життя певного зразка українізації особи в процесі її оформлення як свідомого громадянина.

7. Низька інституційна спроможність громадян впливати на політичний процес. Попри відносно високий рівень підтримки населенням неполітичних інститутів (громадських організацій, профспілок тощо), громадяни, здебільшого, не бачать перспективи власного членства в їх складі, оскільки не вірять у їх спроможність виступати посередниками у процесі впливу на владу [114].

8. Розчарування в основних принципах демократії через неефективність їхнього впровадження на просторах сучасної України та недоступність громадян до епіцентру прийняття управлінських та політичних рішень.

9. Економічна криза, фінансова нестабільність, високий відсоток безробіття, що призводять до певної соціально-економічної стагнації суспільства.

10. До цього ще треба додати тіньовий характер перерозподілу власності, недотримання конституційно забезпечених прав громадян та неможливість для більшості відстояти свої права через високу заангажованість та корумпованість суддівської системи.

Все це формує стале відношення громадянина до органів влади, усвідомлення несправедливого ставлення до нього зі сторони держави, нерозвиненість громадянського суспільства позбавляє його можливості гідно відстояти свої права – такі причини все більш поглибленої кризи довіри й, відповідно, делегітимації влади, що може в перехідному суспільстві стати джерелом делегітимації й руйнування всієї політичної системи.

Таким чином, на думку П.Манжоли, основною причиною низького рівня легітимності української влади на сучасному етапі стали недосконалі з точки зору правового регулювання та неузгоджені спроби правлячої еліти здійснити швидкий перехід до парламентсько-президентської форми правління (адже, суспільство все ще персоніфікує політичну владу й прагне бачити на її верхівці харизматичного лідера).

В умовах низької легітимності базових складових такої моделі політичної системи, слабкості та недостатньої ефективності впливу структур громадянського суспільства на політичний процес це призводить до зростання відчуження між владою та населенням, розбалансування механізму державного управління в цілому. Тому, вважає П.Манжола, нагальною є потреба пошуку шляхів підвищення довіри населення до органів державної влади та політичної системи [114].

Є.Головаха та Н.Паніна пишуть: «як не дивно (враховуючи генераційні зміни, що сталися за роки незалежності), у 2007 р. практично нічого не змінилося порівняно з 1994 р. – навіть суттєво зросла частка людей з негативно-амбівалентною політичною свідомістю. Масова амбівалентність постійно відтворює у різнокольорових «політичних гравців» потребу у програмних кульбітах, коли затяті ліберали починають керуватися гаслом «Все взяти і поділити», а комуністи-ленінці створюють правлячі альянси з «клятимися олігархами» [192, с. 21].

Ситуація, описана авторами, залишилася на тому ж рівні і у 2010 році, навіть після декларованої новим Президентом України тези про те, що ним встановлена політична стабільність та розпочато втілення системних реформ, процес легітимації влади відбувається на основі низького рівня довіри та з використанням механізмів впливу на суспільство часів Л.Кучми: адміністративний ресурс, цензура, утиски ЗМІ, тіньовий перерозподіл власності на сфер впливу тощо.

Два важливих аспекти, які мають бути застосовані в Україні при переході до демократичного політичного режиму: по-перше, це існування рівноправної взаємодії держави і громадянського суспільства, що забезпечить високий рівень підтримки та легітимацію влади; по-друге, не менш важливим завданням є забезпечення стабільності політичної системи, що дозволить такій взаємодії бути ефективною [118].

Стабільний, демократичний розвиток можливий лише за наявності добровільного консенсусу між різними частинами еліти, про важливу роль яких

у формуванні довірчих стосунків було зазначено вище, під час досягнення коаліційної угоди між ними. Однак на сьогодні національна політична еліта залишиться роз'єднаною, що аж ніяк не сприятиме вирішенню найважливіших проблем української держави [4, с. 7].

На сучасному етапі для України велике значення для зростання рівня довіри має створення гідних умов розвитку кожної особистості, збільшення можливостей життєвих шансів та вибору, що буде сприяти раціональному, більш-менш справедливому розподілу соціальних ролей і статусів між індивідами та групами, а також більш ефективному виконанню соціально значущих завдань.

Адже саме сприйняття соціального процесу структурування як справедливого та легітимного сприяє підвищенню довіри до владних структур, подоланню вкоріненому феномену українських реалій – «суспільству втраченої довіри», інтеграції суспільства, розвитку соціальної терпимості, втіленню принципів соціального партнерства у взаємодії між різними суб'єктами, верствами та соціальними групами.

Таким чином, все це буде сприяти забезпеченню усталеності соціально-політичної системи та оформленню громадянського типу культури українського суспільства.

Сутність цієї демократичної культури для України полягає в постійному діалозі між громадянином, суспільством (громадянським суспільством) і владою, що дозволяє будувати основи «ланцюгової довіри», знаходити і розвивати канали передачі побажань та вимог громадян, виявляти на основі цього відповідний рівень довіри до політичних лідерів та ступінь їх легітимності.

Але найголовніше, що повинно сприяти побудові громадянського суспільства – це його форма організації «знизу», підґрунтям чого мають стати соціальні об'єднання різних груп населення й структурування ними своїх інтересів та вимог до правлячої еліти. Адже нав'язаність громадських структур

«згори» призводить лише до їх легітимації як статистичного фактора, але повну неефективність в роботі з владою.

Комплексним критеріальним показником ступеня довіри широких верств громадян, окремих їх представників є стан задоволеності останніх рівнем і якістю життя, зокрема їх соціальними аспектами. Найбільш важливими з них є демографічна структура, здоров'я, довголіття та життєва активність, рівень освіти, кваліфікації та культури, структура цінностей, потреб та інтересів, характер правової свідомості, рівень моралі [70, с. 153].

Тенденції та механізми, які були перераховані вище та які дають можливість системі бути легітимною в очах своїх громадян, не розкривають сповна всі технологічні моменти, які влада застосовує для своєї легітимації в межах горизонтальних та вертикальних зв'язків.

Тому, на нашу думку, варто зупинитися на механізмах, які, перебуваючи в руках влади, дозволяють інституціалізувати неформальні соціальні мережі прямого й непрямого впливу на суспільство з метою формування стійкого рівня довіри й, відповідно таким чином, легітимації всієї політичної системи.

В.Набрusco у своєму дисертаційному дослідженні «Формування громадської думки в умовах легітимації політичної влади (масовокомунікативний вимір)» (2006 р.) вказує на те, що кожен з режимів застосовується не сам по собі, а в рамках певної комунікативної технології — сукупності засобів трансформації громадської думки через радикальну зміну переконань та настанов, тобто повну реновацію когнітивної сфери психічної реальності [123].

Адже громадська думка є нібито виразником ставлення суспільства до влади, його довіри окремим політикам та системи в цілому, а формування її за допомогою різних технологій медійного впливу, дозволяє не зводити процес легітимації окремих владних інституцій до традиційних механізмів (виборів, референдумів тощо) такої легітимації.

Дані соціологічного зрізу [193, с. 23] за роки незалежності доводять, що засоби масової інформації в конструювання довіри громадян до влади могли

відігравати значну роль, формуючи таким чином і їхню громадську позицію. З іншого боку сама влада досить часто у своїх виборчих і періодичних діях використовувала ЗМІ, особливо на останніх виборах Президента 2010 року, не просто як незалежного спостерігача і ретранслятора її дій, а швидше як інструмент маніпуляції свідомістю громадян.

Головними ж комунікативними технологіями впливу ЗМІ на формування громадської думки найчастіше виступають:

- 1) пропаганда;
- 2) маніпулятивний вплив, що передбачає латентний вплив на поведінку суб'єкта в бажаному для маніпулятора напрямкові;
- 3) діалогічна взаємодія, але не у вигляді легального дискурсу;
- 4) формування стереотипного мислення, основу якого складають нові поняття та визначення інформаційного суспільства.

Отже, формування громадської думки в Україні відбувається шляхом використання вищеперерахованих технологій, які є головним засобом сьогоднішніх ЗМІ.

А вплив громадської думки на прийняття певних рішень, дає можливість констатувати, що вона є по-перше, одним із найважливіших легальних інструментів громадянського суспільства, за допомогою якого суспільство може оперативно виражати свою довіру чи недовіру владі й тим самим встановлювати щоразу міру її легітимності [123], а по-друге, важливим маніпуляційним аргументом влади, яка легко може її сформувавати, для впровадження певних санкцій, для проведення непопулярних реформ і т.д.

Все це може бути використано українською владою у більш швидкій легітимації своїх дій, формуючи необхідний рівень довіри, так і окремими політичними силами чи лідерами з тією ж метою. Адже, як писав В.Степаненко: «Проблема довіри в Україні — це переважно проблема владних та адміністративно-політичних інституцій, міри їх відповідальності перед громадянами, їх дієвості та ефективності» [190, с. 174].

Штучна харизматизація, яка часто застосовується в Україні як легітимаційна технологія, шкодить державі та суспільству, оскільки вимагає додаткових процедур підтримки удаваної харизматичності політичного лідера і легітимності політичної влади, та призводить до розчарувань і дисгармонії в суспільстві.

Таким чином, всі ті механізми та технології, які були описані вище, все ще не є ефективним інструментом, який застосовують політичні еліти або влада в цілому для своєї легітимації, що доводиться низьким рівнем довіри до них на протязі всього періоду незалежності України.

В сучасній Україні легально-раціональні механізми легітимації влади майже не застосовуються. Це постійний дискурс між державою та громадянським суспільством. Громадяни потребують безпосереднього спілкування з політичною елітою, реального обговорення проблем. Зокрема, Ю.Габермас вихід бачить у залученні громадян до легітимаційних процесів через громадський дискурс. Він казав «громадяни вірять у владу, не тому, що вважають її доброю, а тому, що погоджуються з нею в процесі спільних обговорень» [209, с. 216-217]. Б.Екерман, мислитель-ліберал, вважає, що необхідно проголосити «діалог першим обов'язком громадянина. Бо хоч морально свідомою особою може собі дозволити відмежовуватися від діалогу в реальну світі, та відповідальний громадянин не може відмежовуватися від політичного діалогу» [179, с. 346].

Україна проходить складний шлях політичних трансформацій, починаючи з 1991 року. На цьому шляху вона змогла перебороти сильний вплив радянських стереотипів на формування міжособистісної довіри, сильних горизонтальних зв'язків між громадянином та певними суспільними об'єднаннями та сформувати усвідомлення того, що таким чином (за допомогою «ланцюгової довіри») вона може впливати на процес прийняття рішень владною елітою.

Поряд з цим залишається складною проблема формування сталого соціального капіталу між декларованими правилами й нормами, їх визнанням

та дотриманням і санкціями за їх порушення, що є обов'язковим для всіх членів суспільства, не залежно від соціального статусу.

Адже визнання необхідними й справедливими законів та моральних правил поведінки забезпечить високий рівень міжособистісної та інституційної довіри, що і є одним із головних засад для будівництва демократичної політичної системи на основі рівноправної участі в політиці як держави, так і громадянського суспільства.

Посилення довіри кожного окремого громадянина та суспільства в цілому до органів державної влади забезпечить формування та відстоювання національного інтересу України не лише всередині нашої країни, а й за її межами.

Така практика сприятиме встановленню, по-перше, сильних легально-раціональних механізмів легітимації влади по відношенню до громадян та в межах країни; по-друге, Україна отримає незаперечну підтримку своїх закордонних колег і, таким чином, «зовнішню легітимацію» як на теренах колишнього СРСР, так і в світі в цілому.

Також серед практичних рекомендацій українській владі можна виокремити наступні пропозиції:

1. Звернення до інноваційних форм взаємодії з громадянами та недержавними об'єднаннями через системи **інформаційного зв'язку** – мережа Інтернет, основою якої є і онлайн-конференції, і онлайн-телебачення і електронні ЗМІ, і різноманітні блоги та форуми для спілкування тощо. Така форма співпраці може стати як інструментом загального контролю, так і механізмом маніпуляції зі сторони державних структур.

Але з іншого боку – вона буде виступати елементом зрізу громадської думки, дасть можливість аналізу наявної підтримки або супротиву прийнятим політичною владою рішенням, забезпечить додатковими важелями локальні, не інтегровані спільноти для вирішення їх конкретних проблем.

Відповідно, на нашу думку, це посилить не лише контроль влади, а й залученість окремого громадянина або спільноти в реальний процес прийняття рішень.

2. Реальне втілення програми «Електронна Україна» (на зразок «Електронна Європа»), яка була прийнята ще 2000 р. та мала бути втілена протягом 5 років. Результат відомий – програма залишилася лише на папері, а її реалізацією ніхто не займався. Тому і необхідно реанімувати вже прийнятту стратегію, яка визначає впровадження таких механізмів: необхідно провести цифрові технології та Інтернет до кожного громадянина, в кожну оселю, школу, підприємство та державну установу; подолати «цифрову» неписьменність, тобто впровадити систему освіченості населення інформаційними інноваціями для зменшення можливого маніпулювання зі сторони суб'єкта легітимації.

Слід зазначити, що «необхідною умовою створення «Електронної України» є, в першу чергу, формування нормативно-правової бази. У Європі вже розроблено два модельні закони, що рекомендуються для прийняття всіма країнами, які мають намір інтегруватися в електронний простір континенту. Це закон про електронну комерцію і закон про електронний цифровий підпис. Деякі країни імплементують ці закони без змін, інші ж вносять до них певні корективи, продиктовані своїми національними особливостями» [164, с. 72].

Як приклад слід згадати досвід Китаю. Враховуючи певну закритість даного суспільства, навіть там «чиновники усвідомлюють, що комп'ютерна грамотність населення підвищить економічну конкурентоспроможність Китаю. Тому китайський уряд видав Пекінському телебаченню й фірмі RXL Pulitzer (Сіетл, штат Вашингтон) замовлення на створення щотижневої телевізійної програми, яка б розповідала про персональні комп'ютери. Комедія положень «My Computer Family» («Моя комп'ютерна родина») з життя родини Чжао стала одним з найпопулярніших телевізійних шоу в Китаї» [61].

Українська дослідниця А.Сіленко зазначає, що традиційно виділяють три рівні електронного управління:

– електронне інформування громадян державними органами: влада стає більш відкритою для громадян. В електронному просторі з'являються документи, які вона ухвалює, роз'яснюються прийняті рішення [164, с. 74];

– електронна взаємодія громадян і державних органів. Її забезпечують механізми спілкування громадян і представників влади у віртуальному просторі в реальному масштабі часу: обговорення пропонуваніх і прийнятих рішень, з'ясування тих чи інших питань. Наприклад, на сайтах деяких державних органів України вже діють Інтернет-приймальні. Звернувшись до такої приймальні з електронним листом, громадянин має можливість одержати відповіді на свої запитання [164, с. 74];

– електронне обслуговування громадян державними органами. Воно може здійснюватися установами, спеціально уповноваженими на це державним органом, у тому числі й на комерційній основі. Наприклад, громадянин може за електронними запитами одержувати ті чи інші документи, що стосуються діяльності державного органу, подавати електронні податкові декларації, вдаватися до електронної реєстрації тих чи інших правових актів (договорів, доручень, прав володіння власністю) [164, с. 74].

Таким чином, електронне урядування на локальному та державному рівні – це автоматизація роботи з різноманітними документами, заявами та скаргами громадян, ліцензіями та іншими актами, які забезпечують нормативну складову діяльності особи. Також це можливість особи тримати на контролі розгляд її запиту, вимоги тощо. А отримання такої інформації формує стале відношення людини до влади як рівноправного партнерами та легітимізує останню.

Відповідно, українська влада теж повинна подбати про непрямі, ненасильницькі форми інформаційної освіти для всього населення, що посилить підтримку як дій самої влади, так і сприятиме оформленню горизонтальних довірчих відносин в межах громадянського суспільства, зокрема.

Багато дослідників висловлюють думки і про те, що країни, які проходять процес трансформації своєї політичної системи до демократії, зможуть більш

швидко стати рівноправним гравцем сучасних плюралістичних суспільств, зруйнувати закритий спосіб організації влади та розширити межі громадського усвідомлення необхідності змін саме завдяки поширенню системи масових комунікацій. А для нашої країни – це сформована програма «Електронна Україна».

Втілення проекту електронного урядування, який є частиною вищеописаної стратегії «Електронна Україна», має стати пріоритетним для політичної влади. Серед інститутів, елементів функціонування і розвитку інформаційного суспільства, яке вже стає реальністю ХХІ століття, важливе місце відводиться електронному урядуванню.

Відповідно, електронне урядування можна визначити як ефективну технологію, за допомогою якої полегшується комунікаційний зв'язок між громадянами, їх об'єднаннями та органами влади усіх рівнів.

Втілення технологій електронного урядування у діяльність публічної адміністрації, з одного боку, дозволить підвищити її ефективність, а з другого – зробить її більш відкритою, а отже, підконтрольною громадськості. Це сприятиме розширенню меж вертикальної довіри громадян до органів влади, й відповідно, полегшить процес легітимації всієї політичної системи.

Застосування такої технології принципово змінює систему взаємозв'язків адміністративного апарату органів влади з населенням. Кожен громадянин отримує можливість заочно приймати участь у діяльності державних органів, бути поінформованим про їх плани роботи, а також вступати у взаємодію з останніми без черг та зайвих бюрократичних процедур.

Така система забезпечує, перш за все, ефективність та прозорість діяльності державних органів влади, зменшує залежність громадян від чиновницького апарату, упередженого ставлення й, відповідно, попереджає корупцію.

Таким чином, електронне урядування в рамках проекту «Електронна Україна» є інструментом демократизації суспільства, невід'ємною складовою та умовою функціонування «здорового» інформаційного суспільства.

3. Переїняти європейський досвід щодо створення соціально-політичної системи «Євромісто». Концепція в тому, що відносно великі міста, чисельність яких не менше 150-250 тис. осіб, а в Україні їх досить багато, можуть скористатися формуванням такого об'єднання для контролю і впливу на владу як на локальному, так і на державному рівні.

Це є створенням певної політичної платформи для каналів спілкування з українськими установами, бути визнаними як важливі партнери в міждержавному управлінні і стати впливовим дорадчим інститутом.

Членство в такій мережі має бути відкрите для будь-якого міста, що відповідає критерію чисельності населення. Місцеві органи влади і організації не можуть стати повноправними або асоційованими членами даної системи партнерства.

Як приклад, в Європі створена вже окрема та інституційно оформлена структура «Євроміста», яка об'єднує більш як 120 великих та розвинутих міст Західного світу із більш як 30 країн.

З 2006 року до цієї організації як асоційовані члени ввійшли також міста Санкт-Петербург та Одеса. Дана структура за сучасних умов та масового процесу глобалізації не просто впливає на окремі уряди країн, а вимагає розширення свободи дій та меж місцевих форм управління через локалізацію, об'єднання національних, регіональних і місцевих органів влади з метою лобіювання національних та міжнародних інтересів своїх спільнот.

«Євромісто» - це не просто соціально-політичний розвиток окремого міста, а певний стандарт та набір механізмів, реалізація яких забезпечить якісний поступ окремих регіональних територіальних спільнот, а потім і країни в цілому.

Впровадження такого зразка взаємодії в межах локального рівня в Україні, на нашу думку, може посилити вплив громадських структур на прийняття і реалізацію політичних рішень, забезпечуватиме контроль зі сторони суспільства за діяльністю органів державної влади, стимулюватиме кожного громадянина до безпосередньої участі при вирішенні питань місцевого

або загальнонаціонального рівня, обмежить корупцію та бюрократичну невиправданість влади й, що особливо важливо, підвищить рівень довіри до окремих інститутів влади та системи в цілому.

Сучасні «інформаційні технології спрощують, скорочують, оптимізують, роблять ефективнішими й ближчими до громадянина структури держави, її функції. Вони позбавляють громадян необхідності делегувати доволі значну кількість своїх повноважень чиновникам чи обраним посадовцям. Так, для апарату це незручно й не вигідно. Але, з іншого боку, це змусить багатьох людей шукати самореалізації у справах, більш значущих, ніж обмін папірцями, заповнення й перекладання їх» [61].

Але всі ці позитивні зрушення можуть відбутися лише на основі сильної політичної волі та відповідальності нашої владної еліти, окремих лідерів партій та Президента держави.

Адже саме вони складають штучно харизматичний тип легітимації сучасної влади; через забезпечення виконання правил і процедур раціонального вибору й посилення відповідальності за їх недотримання, а також постійний діалог (а не монолог зі сторони держави) із громадськістю на основі постійної інформаційної кампанії, направленої на освіченість та набуття українцями знань про основи громадянського суспільства, права та обов'язки громадянина, принципи демократичного політичного режиму тощо.

Через сильний вплив спадку комуністичної доби українська громадськість повинна бути готова до тривалості перехідного періоду із можливими соціальними потрясіннями та частими конфліктами, перш ніж в країні буде встановлена демократія.

Не варто очікувати миттєвого приходу гармонії в стосунки між громадянським суспільством і державою, адже вкорінений бюрократичний апарат та корупційні схеми прийняття рішень неможливо знищити за короткий період.

Однак набутий досвід кланово-адміністративного управління й прийняття важливих для країни рішень має бути подоланий демонстрацією сильного

внутрішнього погляду й створенням правоохоронних органів, які сприяють дотриманню законності і порядку.

Зasadничими мають бути наступні пріоритети – це подолання корупційно-кланових об'єднань в ешелонах владної верхівки, боротьба з процесом делегітимації влади, подолання феномену «суспільства втраченої довіри» як характеристики взаємодії громадян з державою уже протягом 19 років незалежності, створення умов для розвитку громадянського суспільства через знищення «клієнтелістських» неформальних мереж, створюючи рівні умови доступу до влади та процесу прийняття рішень.

В цьому сенсі ми переконані, що довіра як складова легітимації влади виконуватиме своє головне призначення – сприятиме становленню демократичного політичного режиму в Україні на основі згоди громадянського суспільства та ефективної діяльності легально й раціонально легітимованої влади.

Висновки до третього розділу

Підбиваючи підсумки проведеного у третьому розділі дисертаційного дослідження аналізу проблем легітимації державної влади в Україні на основі довіри населення, можемо сформулювати наступні висновки.

Розглядаються основні історичні аспекти впливу довіри на легітимацію влади в українському суспільстві через аналіз таких періодів, як за часів Київської Русі, гетьманства Б. Хмельницького та перебування України в складі Радянського Союзу.

Відповідно, виділено ряд соціально-політичних явищ та процесів, які мають певну схожість у вищезазначених періодах: по-перше, розгалужена система міжособистісної довіри в межах родинних зв'язків, яка підкріплювалася сталими ціннісними переконаннями (віра в сакральність родинної відданості, ряд стереотипів та емоційно забарвлених установок тощо); по-друге, перевага традиційно-харизматичної легітимації влади – князі часів Київської Русі, гетьмани часів Запорізької Січі, «вожді» часів СРСР – для забезпечення свого права на здійснення політики, прийняття управлінських рішень та монополію на застосування сили, в основному спиралися на ірраціональну форму сприйняття дійсності (підкореність авторитету батька, повага та страх до нього) та традиції населення; по-третє, прагнення кожного лідера утвердити на владній верхівці свою династію або наступників і, таким чином, забезпечити перехід влади в спадковій формі.

В радянський період влада майже не застосовувала механізмів своєї легітимації. Головними з них були – самолегітимація влади (переконання лідерів в їх незаперечному праві на здійснення політики), створення суспільства зі свідомістю «авторитарної особи», демонстрація сили держави для утримання в покорі громадян і, таким чином, псевдолегітимації (штучної, показової легітимації) «партії влади» та «вождя». В результаті – глибока криза влади, наростання делегітимаційних процесів, повна недовіра з боку населення та розпад Радянського Союзу.

Початковий етап становлення незалежності України характеризувався впливом традицій та установок радянської доби, нерозвиненість міжособистісної взаємодії, відсутність громадянської культури, клановість та закритість політичної еліти, штучне перенесення цінностей та процедур демократичного державотворення тощо.

Події «Помаранчевої революції» сприяли перелому певної закостенілої клієнтелістської системи організації влади, створили передумови для змін світоглядних позицій більшості громадян України, усвідомлення ними необхідності рівноправного діалогу з владою, що підкріплювалося високим кредитом довіри зі сторони суспільства, який був знехтуваний подальшими діями «нової» еліти.

Масова недовіра до органів державної влади та більшості політичних інститутів протягом років незалежності сприяла становленню характеристики пострадянського суспільства України як «суспільства втраченої довіри». Воно стало результатом використання найменш ефективних механізмів легітимації, розчарування у неможливості влади полати олігархічний спосіб організації влади, викорінення корупційного бюрократичного апарату. Використання раціонально-легальних механізмів у вигляді виборів та референдумів було лише певним симулякром залучення суспільства у процес прийняття рішень, головним інструментом в цьому випадку є заангажовані ЗМІ та політичні технології різного забарвлення (білі, чорні, сірі).

Політичні трансформації України спрямовані на демократичні перетворення. Однак зараз вона перебуває в певному застиглому стані (ре)інтеграції. Такий процес ставить ризик повернення до авторитарного політичного режиму при застосуванні нелегальних методів та механізмів легітимації влади.

Українська влада повинна стратегічно підходити до процесу формування та підтримання довіри громадян, використовуючи весь масив легально-раціональних механізмів своєї легітимації, формувати умови для розвитку об'єднань та умов формування громадянської культури, використання дієвих

конструкцій європейського досвіду (інноваційні інформаційні ресурси, електронне урядування, соціально-політичні мережі «Євромісто» тощо) сприятиме виробленню чіткої схеми взаємодії між громадянином та владою і, таким чином, буде забезпечено партнерський діалог між громадянським суспільством та державою, стабільність політичної системи України в цілому.

ВИСНОВКИ

За результатами теоретичного аналізу автором узагальнено основні підходи та концепції, які дозволяють виявити особливості впливу довіри на легітимацію влади в умовах сучасної демократії та зробити наступні висновки.

Довіра є важливим соціально-політичним феноменом, який впливає на формування горизонтальних та вертикальних мереж взаємодії. Вона – це сукупність раціональних та ірраціональних переконань особи, що дозволяють робити ставки на майбутні дії іншої людини, якій вона добровільно передає ряд своїх повноважень. Довіра є частиною віри. Перша характеризується як раціональне, досвідне знання, яке формується в процесі соціалізації особи та на основі її життєвого досвіду, а друга – це ірраціональні переконання особи, які існують у вигляді певних установок та не потребують доказовості й перевірки.

Основними різновидами довіри є міжособистісна та інституційна, які формують ставлення особи як до представників роду та співвітчизників, так і до інститутів політичної влади. До функції, які здійснюють такі типи довіри, відносять підтримання стабільності та інтегрованості суспільства, впорядкування та врівноваження соціальних та культурних різноманіть, конструювання вертикальних суспільних відносин.

Теорія соціально капіталу, яка стала теоретичною основою дослідження, розкриває основну властивість соціального капіталу: чим надійніші стосунки довіри і солідарності, чим частіше індивіди та групи співпрацюють та взаємодопомагають, тим більшим стає соціальний капітал. Все це досить легко імплікується на політичну систему. Використання сталих довірчих відносин в межах суспільства сприяє стабільності всієї політичної системи.

Довіра прямо впливає на легітимацію влади в умовах сучасної демократії через феномен «ланцюгової довіри» – це соціальна довіра, яка виникає між суб'єктами в процесі створення різноманітних асоціацій, несвідомо робить людину частиною громадянського суспільства, яке на рівних умовах

співпрацює з державою, лобіює свої права та впливає на прийняття та реалізацію управлінських рішень.

Процес легітимації забезпечує головну властивість будь-якого політичного режиму – легітимність. Так, доводиться, що політична система суспільства як сукупність різноманітних елементів (інститутів, зв'язків) є досить хитким утворенням за умов, якщо не підтримується більшою частиною населення, тобто довірою як до її частин, так і до неї в цілому.

Підтримка суспільством політичної еліти, шляхом наділення її певними повноваженнями на здійснення владного впливу, доводить, що така влада має значний кредит довіри з боку суспільства, яке визнає її право на дію, встановлення законів, певного рівня контролю та покори зі сторони підлеглих. Головним індикатором визначення ефективності такої влади стають вибори.

Жодне суспільство не застраховане від криз, що сприяють зниженню підтримки та рівня довіри з боку населення. Так, недовіра є наслідком непослідовності дій влади, які можуть призвести до критичної ситуації – делегітимації окремих інститутів влади або політичної системи в цілому.

На зниження рівня довіри впливають наступні чинники, а саме: суперечності між існуючими цінностями, і штучно насадженими або егоїстичними інтересами керуючої еліти; суперечність між ідеєю демократії і соціально-політичною практикою її впровадження; відсутність в політичній системі артикуляції інтересів соціальних груп; відсутність достатньої вертикальної мобільності в поєднанні із соціальною нерівністю; економічна криза, фінансова нестабільність, безробіття та масове збідніння населення; зростаюча бюрократизацію і корумпованість; націоналізм, етнічний сепаратизм, що не вирішуються для багатонаціональних державах; низька солідаризація суспільства; втрата віри щодо ідеологічного підґрунтя тощо.

Формування, підтримання та відновлення довіри є прерогативою виключно держави, адже саме вона має для цього широкий комплекс ресурсів, засобів та методів. В демократичних політичних режимах влада застосовує комплекс механізмів нормативно-правової, інституційної та легально-

раціональної легітимації (вибори, референдуми, плебісцити, дії на підтримку влади або вираження супротиву нормативно встановленими засобами) для формування сталих вертикальних взаємодій зі своїми громадянами і стабільності системи в цілому.

Механізми легітимації влади на основі довіри запропоновано класифікувати на дві групи в залежності від їх призначення: конструктивні, які формують і підтримують довіру на міжособистісному та інституційному рівнях (вербальні, невербальні; технократичні, соціотехнічні, ідеологічні, психологічні), та реанімаційні, які покликані подолати масову недовіру і процес делегітимації існуючого режиму шляхом відновлення підтримки населення до політичної системи (політична відповідальність, дискурсивно-комунікативний діалог сторін, свобода ЗМІ тощо).

Можливість постійного відтворення довіри за демократичних режимів визначається особливим інституційним фоном – перш за все наявністю відносно стабільних інституційних структур, які забезпечують участь основних соціальних секторів у виробленні і інтерпретації правил політичної гри.

Історичні аспекти впливу довіри на легітимацію влади в українському суспільстві розглядалися на основі трьох періодів: за часів Київської Русі, гетьманства Б.Хмельницького та його наступників та під час перебування України в складі СРСР. Визначено, що легітимація влади в ці періоди ґрунтується на поєднанні двох типів легітимації влади – харизматичному та традиційному, основу підтримки яких складають в першу чергу емоційно-афектні та ціннісні мотивації та традиційні й ментальні переконання. Основними механізми радянської влади, крім уже зазначених, були ідеологічні та маніпулятивні методи впливу на свідомість та поведінку особи.

Криза довіри, вкоріненість традиційних радянських стереотипів, вплив глибинних ціннісних конструкцій «авторитарної особи», низька ефективність державних органів через штучно впровадженні демократичні принципи управління, значний вплив неформальних бюрократичних зв'язків та низька ефективність впроваджених механізмів легітимації (самолегітимація,

традиційна легітимація, штучна харизматизації окремих лідерів) – сформували феномен «суспільства втраченої довіри», який став основною характеристикою пострадянського розвитку українського суспільства за роки незалежності: масова недовіра й повне ігнорування цієї проблеми з боку політичної еліти та влади.

Сучасна політична влада в Україні поєднує різні види модифікацій своєї легітимації. По-перше, традиційний її тип існує у вигляді ціннісних переконань, ментальних настанов та стереотипів поведінки, які частково укорінилися за часів комуністичної доби. По-друге, штучна харизматизація певних лідерів ще раз доводить незначне вираження цього типу легітимації. По-третє, хоча Україна і прийняла Конституцію ще 1996 року, цей документ не дозволив вибудувати систему сильної раціонально-правової бази для управління державою, адже все ще закони і нормативні акти виступають лише формальною фіксацією бажаного, а не прийнятими й дієвими формами суспільної та владної поведінки, контролю та санкцій. Їх порушення, низька політична відповідальність еліти і безкарність сприяють зниженню рівня довіри до органів влади та політичної системи в цілому. Оцінка ефективності влади повинна визначатися конкретними результатами діяльності, а не декларованими намірами.

Для стабілізації політичної системи треба використовувати раціонально-легальні механізми конституювання влади, а саме: формування суспільного дискурсу, вироблення партнерських стосунків з громадянським суспільством, знищення клієнтелістських неформальних мереж, створюючи рівні умови доступу до влади та процесу прийняття рішень, зниження цензури та розвиток незалежності засобів масової інформації, комплексна (ре)соціалізація особи для формування громадянської культури.

Україна в процесі політичних трансформацій все ще знаходиться на перехідному етапі своєї політичної трансформації (зараз – делегативний або дефектний тип демократії) від авторитаризму до демократії, а тому існує загроза відкату у попередній авторитарний стан.

Основними практичними рекомендаціями є застосування цілого ряду технологій, які сприятимуть підвищенню іміджу влади, її відповідальності та прозорості. До таких практик слід віднести: масове впровадження та застосування системи інформаційних комунікацій через Інтернет (форуми, блоги, онлайн-телебачення, онлайн-конференції тощо), що підвищить обізнаність суспільства, знизить можливості маніпуляцій інформацією, розширить альтернативність поглядів; комплексне «цифрове» освічення населення через впровадження різноманітних проєктів локального і загальнонаціонального рівня; удосконалення електронного урядування, що дасть можливість скоротити бюрократичний апарат, бюджетні витрати, посилить контроль за діями влади тощо; розвиток соціально-політичних мереж об'єднання на рівні міст як ефективний механізм впливу окремого громадянина або певної соціальної групи на прийняття і реалізацію політичних та управлінських рішень, лобювання інтересів окремих груп тощо.

Таким чином, буде сформований цілісний комплекс заходів наближення України до європейських стандартів взаємодії держави з суспільством і знаходження інноваційних механізмів формування довіри як складової легітимації влади.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Алексеева Т.А. Личность и политика в переходный период: проблемы легитимности власти. / Т.А.Алексеева // Вопросы философии. – 1998. - №7. – С. 58-65;
2. Алексеева Т.А. Легітимність влади у період транзиту. / Алексеева Т.А. // Політична думка. – 1998. – №3-4. – С. 109-120;
3. Алмонд Г.А., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии / Г.А.Алмонд, С. Верба // Полис. – 1992. - №4. – С. 122-134;
4. Амельченко О. Політична еліта в суспільстві, що трансформується / О.Амельченко // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2006. – Вип. 18. – С. 3-7;
5. Ачкасов В.А. Легитимация власти в постсоциалистическом Российском обществе. / В.А.Ачкасов, С.М.Елисеев, С.А.Ланцов– М.: Аспект-Пресс, 1996. – 125 с.;
6. Балакірева О.М. Соціально-політичні орієнтації населення України (вересень 2000 року) / О.М.Балакірева, О.А.Ганюков, М.Д.Міщенко, О.О. Яременко // Український ін-т соціал. досл. — К., 2000. — 81с.;
7. Балмаєва С. Доверие как социальный капитал [Электронный ресурс] / С.Балмаєва // Медиальманах. – 2006. - № 4. – Режим доступа: <http://elibrary.ru/item.asp?id=12227925>;
8. Бандурка О. М. Парламентаризм в Україні: становлення і розвиток / О.М.Бандурка, Ю. Д.Древаль – Х.: Ун-т внутр. справ, 1999. – 288 с.;
9. Барсукова Н. Вынужденое доверие сетевого мира / Н. Барсукова // Полис. – 2001. – №2. – С. 52-60;
10. Бебик В. Упадок демократии, или новый взгляд на демократическую культуру / В.Бебик, Т.Пояркова // Персонал. – 2003. – №3. – С. 14–17;
11. Бенъерс К. Политическая культура, мотивация политиков и электоральная конкуренція [Электронный ресурс] / К.Бенъерс, Р.Дюр //

- [пер. А.Маклакова] // Диалог. – 2007. – Режим доступу: http://dialogs.org.ua/crossroad_full.php?m_id=10856;
12. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. / П.Бергера, Т.Лукмана // Е. Руткевич (пер.). — М.: Медиум, 1995. — 333 с.;
 13. Бистрицький Є. Державотворення в Україні: шляхи легітимації. / Є.Бистрицький, О.Білий // Політична думка – 1996. - №1. – С. 11-23;
 14. Блом Р. Социальный капитал доверия и менеджериальные стратеги / Р.Блом, Х.Мелин, А.Сарно, И.Сарно // Мир России. – 2005. - № 2. – С. 126-159;
 15. Бова А. Довіра до соціальних інститутів: крос-національні зіставлення / А. Бова // Соціальна психологія. – 2004. - № 2 (4). – С. 90-99;
 16. Бова А. Проблемы управления социальным капиталом / А.Бова // Персонал – 2003. - № 3. – с. 58-61;
 17. Бова А. «Потрібні люди» завжди в ціні? Тіньові відносини в суспільстві, що трансформується / А.Бова // Столичний регіон. – 2004. – С. 70-72;
 18. Богданова Е.В. Структура доверия в отношениях «клиент-банк» / Е.В.Богданова // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2005. – Том VIII. – № 1. – С. 87-96;
 19. Бурдьё П. Делегирование и политический фетишизм / Бурдьё П. Социология политики: Пер. с фр. Ю.М.Ледовских / Сост., общ. ред. и предисл. Н.А.Шматко. – М.: Socio-Logos, 1993. – 336 с.;
 20. Бурдьё П. Политическое представление: Элементы теории политического поля. / Бурдьё П. Социология политики: Пер. с фр. Е.Д.Вознесенская/ Сост., общ. ред. и предисл. Н.А.Шматко./ - М.: Socio-Logos, 1993. – 336 с.;
 21. Бурковський П. Довіра громадян до органів влади та базових соціальних інститутів [Електронний ресурс] / П.Бурковський, С.Черненко // Монітор національного інституту стратегічних досліджень. – 2008. - № 6. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/april08/6.htm>;

22. Бурлачук В.Ф. Влада, віра та легітимність / Українське суспільство: 10 років незалежності (соціальний моніторинг та коментар науковців) / За ред. В.М.Ворони, М.О.Шульги. – К.: ІС НАНУ, 2001. – С. 227-237;
23. Бусова Н. Культурные корни социального капитала / Н.Бусова // Социологические исследования. – 1999. -№ 8. – С. 144-148;
24. Василевська Т. Довіра населення до влади: етичний вимір. / Василевська Т. // Зб. наук. Праць УА-ДУ. – К.: Вид-во УАДУ, 2000. - №3. – С. 18-22;
25. Вайнберг А.В. Легитимация и делегитимация выборной государственной власти в современной России: Дис. канд. юрид. наук: 12.00.01: Н. Новгород, 2003 - 168 с.;
26. Вебер М. Политика как призвание и профессия // М.Вебер Избранные произведения: Пер. с нем. / Сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н Давыдова; Предисл. П.П.Гайденко. — М.: Прогресс, 1990. —808 с.— С.643-706;
27. Вебер М. Избранное: протестантская этика и дух капитализма / Ю.Н. Давыдов (сост.), М.И. Левина (пер.). — 2-е изд., доп., перераб. — М.: Российская политическая энциклопедия, 2006. — 651с.;
28. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / О.Погорілий (пер.). — К.: Основи, 1998. — 534с.;
29. Висоцький О. Легітимаційна політика: поняття і сутність / О. Висоцький // Політичний менеджмент. – 2006. - №3. – С. 3-20;
30. Висоцький О. Сутність легітимації політики / О. Висоцький // Політичний менеджмент. – 2004. - №4. – С. 24-34;
31. Волинець В. Легітимність влади як фактор політичної стабільності суспільства: дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / Одеська національна юридична академія. — О., 2008. — 215 с.;
32. Высоцкий А.Ю. Легитимность – анализ понятия / А.Ю.Высоцкий // Грані – 2003. - №6. – С. 132-136;
33. Высоцкий А.Ю. Проблема легитимации политики в концепции Макса Вебера. / А.Ю.Высоцкий // Грані. – 2003. – №6. – С. 132-136;

34. Гальчинський А. Помаранчева революція і нова влада / А. Гальчинський - К.: Либідь, 2005. – 368 с.;
35. Геєць В.М. Взаимодействие доверия и развития / В.М.Геєць // Економічна теорія. – 2005. – С. 3-16;
36. Гельман В.Я. Столкновение с айсбергом: формирование концептов в изучении российской политики / В.Я.Гельман // Полис. – 2001. – № 6. – С. 6-17;
37. Гельман В. Уроки украинского / В.Гельман // Полис. - 2005. - № 1. - С. 36-49;
38. Гельфанова С. Доверие как фактор совершенствования качества жизни / С.В.Гельфанова, О.А.Кутуева, Т.С.Орлова // Вестник Самарского государственного университета. – 2007. – № 1. – С. 206-212;
39. Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структуризации / И. Тюрина (пер.). — М.: Академический Проект, 2003. — 525 с.;
40. Концепція електронного урядування і сучасні потреби України/ О.Голобуцький // Політичний менеджмент. - 2005. - № 5 (14). - С.75-86;
41. Головаха Є. Суспільство двієчників виборсалоя до трійки з мінусом: тенденції зміни масових оцінок життєвої ситуації в Україні. / Є.Головаха // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. - №4. – С. 185-190;
42. Головаха Є.І. Українське суспільство 1992-2008: Соціологічний моніторинг. / Є.І.Головаха, Н.В. Паніна - К.: ІС НАНУ, 2008. - 85 с.;
43. Головка О. Влада на тлі соціально-економічної кризи, або як завоювати довіру / О.Головка, О.Балабок // Місцеве самоврядування. – 1997. - № 5–6. – С. 45 – 49;
44. Гребіневич О. Ціннісно-нормативна легітимація політичної системи: Дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / Інститут філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України. — К., 2006. — 185 с.;
45. Гребіневич О. Ціннісно-нормативні засновки легітимативного процесу за доби глобалізації / Гребіневич О.// Мультиверсум. Зб. наук. праць. – 2005. - № 48. – С.55-67;

46. Гугнін Е. Феномен соціального капіталу / Е.Гугнін, В.Чепак // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. - № 1. – С. 49-56;
47. Дарендорф Р. У пошуках нового устрою: Лекції на тему політики свободи у ХХІ ст. / Пер. З нім. А.Орган. – К.: Києво-Могилян. акад., 2006 – 109 с.
48. Дармограй Н. Культура влади – легітимність влади [Електронний ресурс]/ Державне управління: теорія та практика. – 2005. - № 1. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/Dutp/2005-1/txts/DARMOG.htm>;
49. Дацаківська О. Легально-раціональні чинники легітимації політичної еліти України / Оксана Дацаківська // Українська національна ідея: реалії та перспективи. Львів. – 2006. – Вип.18. – С.86 –90.;
50. Дацаківська О.Ю. Політична еліта України: проблема легітимації: дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / Львівський національний ун-т ім. І.Франка. — Л., 2006. — 200 с.;
51. Дацаківська О.Ю. Проблема легітимності політичної влади: основні концептуальні підходи / Дацаківська О.Ю. // Вісн. Львівс. ун-ту., філос. науки. 2006. – Вип. 9. – С. 240-249;
52. Дворянов А.А. Доверие в системе социального управления: диссер. канд. соц. наук: 22.00.08. – М., 2006. - 178 с.;
53. Демкив О. Концепция группового социального капитала и ее адаптация к отечественным условиям / О.Демкив // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – № 4. – С. 104-118;
54. Денисенко В. Концептуально-методологічний аналіз легітимації влади у контексті політичної комунікації. [Електронний ресурс] / В.Денисенко, О.Макух // Вісник. Соціогуманітарні проблеми людини. – 2005. - № 1. – С. 48-53;
55. Державно-правова реформа в Україні: Матеріали науково-практичної конференції. (Листопад 1997 року) / Верховна Рада України; Інститут законодавства / В.Ф. Опришко (ред.). — К., 1997. — 420 с.;

56. Джадан И. Эффективное доверие: право на национализм [Электронный ресурс] / Руський журнал. – 2008. - Режим доступа: http://russ.ru/stat_i/effektivnoe_doverie_pravo_na_nacionalizm;
57. Динелло Н. От плана к клану: социальные сети и гражданское общество [Электронный ресурс] // Профессионалы за сотрудничество. – Ч. 1. – М., 1999. – Режим доступа: <http://www.prof.msu.ru/publ/book3/din.htm>;
58. Доган М. Легитимность режимов и кризис доверия. / М.Доган // Социологические исследования. – 1994. - №6. – С. 147-156;
59. Доган М. Эрозия доверия в развитых демократиях / Доган М. // Мировая экономика и международные отношения. – 1999. - №5. – С. 85-93;
60. О’Донелл Г. Делегированная демократия? / Гилермо О’Донелл // Pro et Contra. – 1998. - № 3. – С. 4-7;
61. Электронна Україна [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.e-ukraine.biz/index.html>
62. Елисеев С.М. Выйти из «бермудского треугольника»: О методологии исследования посткоммунистической трансформации. / С.М.Елисеев // Полис. – 2002. - №6. - С. 71-82.;
63. Ермичева Г. Недоверие как социальная проблема современной России / Ермичева Г., Симпура Ю. // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1999. – Том. II. – Вып. 4. – С. 2-12;
64. Ерохов И.А. Современные политические теории: кризис нормативности. – М.: Праксис. – 2008. – 256 с.
65. Жежерун В.Т. Аксиологическая функция культуры доверия в формировании гражданского общества. / В.Т.Жежерун, Н.В.Замятина // Вісн. Міжнар. слов’ян. ун-ту, соц. науки. – 2005. – №1-2. – С. 3-6;
66. Жежерун В.Т. Гражданское общество и культура доверия: философско-культурологический аспект / В.Т.Жежерун, Н.В.Замятина // Вісн. Міжнар. слов’ян. ун-ту, соц. науки. – 2006. – №1. - С. 34-38;
67. Заболотная Г.М. Феномен доверия и его социальные функции / Г.М.Заболотная // Вестник РУДН, сер. Соц-я. – 2003. - № 1 (4). – С. 67-73;

68. Завершинский К.Ф. Легитимность: генезис, становление и развитие концепта. / К.Ф.Завершинский // Полис. – 2001. - №2. – С. 113-131;
69. Загороднюк В. Класична раціональність та пост класична наука / В.Загороднюк // Генеза. – 1995. - № 1 (3). – С. 14-27;
70. Задоволення соціальних потреб населення як умова підвищення його довіри до влади: [Моногр.] / Є.Ф.Глухачов, Т.Б.Хомуленко, С.М.Клімова та ін.; За заг. ред. Є.Ф.Глухачова. – Х.: Магістр, 2005. – 182 с;
71. Зеленько Г.І. Взаємозалежність фаз демократизації і становлення громадянського суспільства у постсоціалістичних країнах / Г.І. Зеленько // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – 2007. – Вип. 10. – С. 86-100.
72. Зеленько Г.І. Без пропорційного представництва «важкі суспільства» стали б неможливими суспільствами / Г.І. Зеленько // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. – 2009. – Серія 22.– Вип. 1. – С.39 – 43.
73. Зинченко В.П. Психология доверия / В.П.Зинченко // Вопросы философии. 1998. - № 7. – С. 76-93;
74. Зубок В.М. Источники делегитимации советского режима / В.М.Зубок // Полис. – 1994. - № 2. – С. 88-97;
75. Ідеологія державотворення в Україні: історія і сучасність: Матеріали наук.- практ. конф. (22-23 листопада 1996 р.) / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького / Ю.С. Шемшученко (ред.) — К.: Генеза, 1997. — 429 с.;
76. Ильин М.В. Слова и смыслы. Опыт описания ключевых политических понятий. / Ильин М.В. — М.: Российская политическая энциклопедия, 1997. — 432 с.;
77. Інглгарт Р. Культура і демократія [Електронний ресурс] / Р.Інглгарт // Ї. – 2008. - № 53. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n53texts/inglehart.htm>;
78. Истон Д. Категории системного анализа политики / Политология: хрестоматия. / Сост. проф. М.А. Василик, доц. М.С. Вершинин. — М.: Гардарики, 2000. — 843 с.

79. Ісхакова Н.Г. Основні механізми процесу політичної соціалізації / Н.Г.Ісхакова // Політичний менеджмент. – 2008. – Спец. випуск. – С. 193-204.
80. Ісхакова Н.Г. Особливості процесу політичної соціалізації в умовах трансформації політичної системи України / Н.Г.Ісхакова // Нова парадигма. – 2006. – Вип. 53. – С. 83-96.
81. Кааза М. О политическом действии и не только / М.Кааза // ПОЛИТЭКС – 2006. – № 4. – С. 7-21;
82. Калькова Л. В. Концепция современности Энтони Гидденса / Л.Калькова // Социальные и гуманитарные науки. – 1994. - №2. – С. 67-90;
83. Кастелз С. Глобализация и миграция: некоторые очевидные противоречия / С.Кастелз // Международный журнал социальных наук: Социальные трансформации: поликультурные и полиэтнические общества. – 1998. - № 23. – С. 119-146;
84. Касторіадіс К. Демократія як процедура і як режим / К.Касторіадіс // Політика та етика. – К.: УФФ, 1999. – С. 46-68.;
85. Ковальчук В.Б. Громадянська непогора як тест на легітимність влади: філософсько-правовий аспект. // Держава і право: Зб. наук. праць. Юрид. і політ. науки.– К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2003. – Випуск 19. – С. 30-35;
86. Кокорська О.І., Кокорський В.Ф. Довіра як фактор консолідації суспільства / О.І.Кокорська, В.Ф.Кокорський // Розвиток демократії та демократична освіта в Україні: матеріали II міжнародної наукової конференції (Одеса, 24 - 26 травня 2002 р.). – К.: Ай-Бі, 2003. - С. 540-548;
87. Кокорська О. Легітимність влади та довіра в суспільстві, що трансформується: теоретико-методологічні проблеми / О.Кокорська // Наукові записки. Політичні науки. / Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2004. - Том 31. - С. 37-42;

88. Кокотов А. Доверие и недоверие в российском праве [Электронный ресурс] / А.Кокотов // Право и політика. – 2004. - № 7. – С. 1-11. – Режим доступу: <http://www.usla.ru/articles/kokotov/k06.pdf>;
89. Колбеч Г.К. Політика: основні концепції у суспільних науках / Пер. з англ. О.Дем'янчука. – К.: Києво-Могилянська акад., 2004. – 127 с.
90. Колесников К. Легітимність влади в Україні: теорії і реальність / К.Колесников // Українські проблеми. – 1997. – № 2. – С. 65–75;
91. Колодій А. Исторична еволюція громадянського суспільства та уявлень про нього (формування ідеалу) / А. Колодій // І. — 2001. — № 21. — С. 6-32;
92. Колодій А. Сутність громадянського суспільства і механізми його впливу на політику [Електронний ресурс] / А.Колодій. – Львів. - 2003. – Режим доступу: <http://www.political-studies.com/society/download/influence.rtf>;
93. Колодій А.Ф. На шляху до громадянського суспільства: Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. / А.Ф. Колодій — Л.: Червона Калина, 2002. — 275 с.;
94. Костиріна В. Основи формування легітимності влади в Японії [Електронний ресурс] / В. Костиріна // Школа політичної аналітики. – 2005. – Режим доступу: <http://www.spa.ukma.kiev.ua/article.php?story=20080229165347957>;
95. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий / Дж.Коулман // Общественные науки и современность. – 2001. - № 3. – С. 122-139;
96. Кравченко Ю.В. Легітимність політичної влади й можливість її досягнення / Ю.В.Кравченко, В.В.Чечель // Політологічні читання – 1993. - №2. – С. 41-58;
97. Кузина О. Формирование доверия в массовом инвестиционном поведении / О. Кузина // Социологический журнал. – 1999. - №1/2. – С. 171-181;
98. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование / А.Лейпхарт - М.: Аспект Пресс, 1997. – 288 с.;

99. Лесечко М. Інвестування у соціальний капітал: проблеми, досвід, результати / М.Лесечко, А.Чемерис // Вісн. УАДУ. – 2003. – № 2. – С. 488-500;
100. Лісеєнко О. Динаміка політичного капіталу в Україні / О.Лісеєнко // Політичний менеджмент. - 2005. - № 1 (10). - С.90-96;
101. Липсет С.М. Размышления о капитализме, социализме и демократии/ С.М.Липсет // Пределы власти. — 1994. — № 1. – С. 10-26;
102. Липсет С.М. Роль политической культуры / С.М.Липсет // Пределы власти. — 1994. — № 2-3. – С. 35-40;
103. Липсет С.М. Размышления о легитимности [Електронний ресурс] / С.М.Липсет // Апология. — 2005. — № 5. – Режим доступу: http://www.journal-apologia.ru/rnews.html?id=331&id_issue=81;
104. Липинський В. Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму / В.Липинський // Повне зібрання творів, архів, студії / НАН України; Інститут східноєвропейських досліджень / Я.Пеленський (ред.). - К.: Філадельфія, 1995 - Т. 6, кн.1. - 471с.;
105. Лисиця Н.М. Сучасна реклама: проблема довіри / Н.М. Лисиця // Вісн. Харк. нац. ун-ту. – 2000. - № 462. – С. 40-44;
106. Лисяк–Рудницький І. Правопорядок і революція / І. Лисяк–Рудницький Історичні есе: У 2 т. / Пер. з англ. У.Гавришків, Я.Грицяка. — К.: Основи, 1994. — Т. 2. — 573 с.;
107. Ловелл У.Д. Доверие и политика в посткоммунистическом обществе / Дейвид У. Ловелл // Pro et Contra – 2002. – Том 7. - № 3. – С. 147-161;
108. Лукин В. Политическое доверие в современном гражданском обществе: культурологические и институциональные модели [Електронний ресурс] / В.Лукин // CREDO NEW. – 2005. – Режим доступу: <http://credonew.ru/content/view/500/30/>;
109. Ляско А.К. Концепция доверия в социально-экономической теории: диссертация доктора экономических наук: 08.00.01. – М., 2004. - 219 с.;

110. Макалистер П. Доверие как результат открытости. Использование самоконтроля защиты потребителя в микрофинансировании [Электронный ресурс] / Макалистер П. – Washington.: Copy General, 2003. – Режим доступа: www.seepnetwork.org/Resources/695_TrustThroughRussian.doc;
111. Макеев С. Кредитування довірою / С.Макеев // Україна плюс політика. – 2005. - № 4-5. – С.11-13;
112. Макеев С. Легітимація політичних домагань у виборчій компанії / С.Макеев // Політична думка. – 1994. - №3. – С. 31-36;
113. Макеев С. Сучасна Україна: громадянська свідомість і політична участь населення / С.Макеев // Політична думка. – 2000. - №2. – С. 43-56;
114. Манжола П. Криза легітимності влади та шляхи її подолання в умовах парламентсько-президентської форми правління [Електронний ресурс] / Манжола П. // Монітор національного інституту стратегічних досліджень. – 2008. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/juli/3.htm>;
115. Мартынюк И. Светская вера как феномен субъективной реальности: современное состояние и тенденции изменений / И.Мартынюк, Н.Соболева // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. - №2. – С. 32-53;
116. Меркель В. Формальные и неформальные институты / В.Меркель, А.Круассан // Полис. – 2002. - №2. – С. 20-29;
117. Міщенко М. Соціальна напруженість в українському суспільстві / М.Міщенко // Розбудова держави. – 1997. - № 10. – С. 42-51;
118. Міщенко А.Б. Вплив довіри на легітимацію влади в сучасній Україні / А.Б. Міщенко // Гілея. – 2010. – Вип. 30. – С. 440-447;
119. Міщенко А.Б. Феномен політичної довіри / А.Б. Міщенко // Зовнішні справи. – 2008. – № 2. – С. 42-44;
120. Мильнер Б.З. Роль доверия в социально-экономическом развитии. Доверие – ключ к успеху экономических реформ. / Б.З. Мильнер – М.: Ин-т экономики РАН., 1998. – 208 с.;

121. Московичи С. Машина, творящая богов. / С.Московичи — М.: КСП+, 1998. — 559 с.;
122. Мусиездов А.А. Легитимация. Проблема места. / А.А.Мусиездов // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В.Каразіна. — 2000. - № 462. — С. 117-123;
123. Набруско В.І. Формування громадської думки в умовах легітимації політичної влади (масовокомунікативний вимір): дис. канд. політ. наук: 23.00.03 / КНУ ім. Т.Шевченка. Ін-т журналістики. — К., 2006. — 192 с.;
124. Новий тлумачний словник української мови: 42 000 слів: У 4 т.: Для студ. вищих та серед. навч. закл. / В.Яременко (укл.), О.Сліпушко (укл.). — К.: Аконтіт, 1999. — Т. 1.: А — Є. — 910 с.;
125. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Іван Дзюб (пер.). — К.: Основи, 2000. — 198 с.;
126. Ожегов С.И. Словарь русского языка: около 60000 сл. и фразеологических выражений / Л.И. Скворцов (общ. ред.). — 25-е изд., испр. и доп. — М.: ОНИКС, 2006. — 973 с.;
127. Олсон М. Влада і процвітання. Подолання комуністичних і капіталістичних диктатур / Пер. з англ. А.Іщенко. — К.: Києво-Могилянська акад., 2007. — 174 с.
128. Основи демократії: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / А.Колодій (ред.). — 3-тє вид., онов. і доп. — Л.: Астролябія, 2009. — 832 с.;
129. Оссовський В. Л. Громадська думка: спроба соціологічної інтерпретації. / В.Л.Оссовський. —К.: ІС НАНУ, 2003. — 136 с.;
130. Остроухова К.М. Роль довіри у формуванні соціального капіталу / К.М.Остроухова // Вісник Черкаського університету. — 2008. - №6. — С. 131-133.
131. Парсонс Т. Система современных обществ / Т.Парсонс; Л.А.Седова (пер. с англ.), А.Д. Ковалева (пер. с англ.). - М.: Аспект Пресс, 1998. — 270 с.;
132. Пастухов В. От номенклатуры к буржуазии: «новые русские» / В.Пастухов // Полис. - 1993. — № 2. — С. 49-56;

133. Пастухов В.Б. Российское демократическое движение: путь к власти / В.Б. Пастухов // Полис. – 1992. – № 1-2. – С. 9-16;
134. Патнам Р.Д. Гра в кеглі наодинці: занепад соціального капіталу Америки / Р.Д.Патнам // Ї. – 2001. - № 21. – С. 30-47;
135. Патнам Р.Д. Творення демократії: Традиції громадської активності в сучасній Італії / Р.Д. Патнам разом з Р.Леонарді, Р.Й.Нанетті; Пер. з англ. В.Ющенко. — К.: Основи, 2001. — 302 с.;
136. Патнэм Р.Д. Процветающая комьюнити, социальный капитал и общественная жизнь / Р.Д.Патнэм // Мировая экономика и международные отношения. 2000. - № 4. - С. 12-16;
137. Плесовских С. Доверие и коллективная безопасность как родовые основы социальности [Електронний ресурс] / С.Плесовских, И.Владыкина – Режим доступу: <http://lib.socio.msu.ru/l/library?e=d-000-00---0kongress--00-0-0-0prompt-10---4-----0-01--1-ru-50---20-help---00031-0 01-1-0windowsZz-1251-10&a=d&cl=CL1&d=HASH426c5b75d59fe87bf097f e.9;>
138. Погорелий С.С. Теоретико-методологічний аспект формування довіри до державної влади [Електронний ресурс] / С.С.Погорелий // Державне будівництво. – 2009. – № 1. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/DeVu/2009-1/doc/4/09.pdf>
139. Погоріла Н. Довіра населення до політичних і публічних інституцій у порівняльному контексті / Н.Погоріла // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. - №3. – С. 144-156;
140. Погоріла Н. Політичні еліти: очікування і розчарування [Електронний ресурс] / Погоріла Н., Таран Ю. // Діалог. – 2003. – Режим доступу: http://dialogs.org.ua/project_ua_full.php?m_id=447;
141. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П.Горбатенко; За ред. Ю.С.Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П.Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.;
142. Політологія: історія та методологія. / За. ред. Ф.М.Кирилюка. - К.: Здоров`я, 2000. – 578 с.;

143. Попова І.М. Соціологічний підхід до вивчення легітимності та легітимації. / І.М.Попова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. - №3. – С. 21-41;
144. Порівняльна політика. Основні політичні аспекти сучасного світу / За заг. ред. В.Бакірова, М.Сазонова. – Х.: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2008. – 576 с.;
145. Постригань Г.Ф., Нікіфорова А.Х. Довіра як складова сучасної демократії // Вісник КНУ ім. Т.Шевченка. Філософ. Політ. – 73-75/2005. – С. 120-122;
146. Практична філософія та правовий порядок: Зб. наук. статей / О.М.Бандурка (голова ред. кол.). — Х.: Центр освітніх ініціатив, - 2001. — 340 с.;
147. Приходченко Л. Легітимність як результат узгодження цінностей населення та політичних лідерів / Л.Приходченко // Актуальні проблеми державного управління. – 2001. – Вип. 8. – С. 53-64;
148. Пролеєв С.В. Легітимація державної влади: сутність і культурні форми / Пролеєв С.В. // Культура народів Причорномор'я. – 1998. - №5 – С. 276-280;
149. Проскуріна О. Політична культура і соціальна дійсність / О. Проскуріна // Нова політика. - 2002. - №2(28). – С. 63-65;
150. Проценко О. Легітимність і національна аристократія / О. Проценко // Молода нація. – 1996. - № 2. – С. 43-50;
151. Резнік О. Легітимація державно-територіальної спільноти: поняття, структура, чинники / О.Резнік // Соціальні виміри суспільства. – 2006. – Вип. 9. – С. 97-109;
152. Резнік О. Соціальна легітимація української державності: методологічні та методичні проблеми вивчення / О.Резнік // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. - №1. – С. 50-62;
153. Розанвалон П. Демократична легітимність. Безсторонність, рефлексивність, наближеність / Пер. з фр. Є.Марічева. – К.: Києво-Могилянська академія, 2009. – 278 с.

154. Роуз Р. Достижение целей в квазисовременном обществе: социальные сети в России / Р.Роуз // *Общественные науки и современность*. - 2002. - № 3. - С. 23-39;
155. Рукавишников В.О. Политическая культура постсоветской России / В.О.Рукавишников // *Социально-политический журнал*. - 1998. - №1. - С.43-53;
156. Руткевич М.Н. Власть: кризис доверия / М.Н. Руткевич // *Власть*. - 1999. - №4. - С. 62-73;
157. Рябов С.Г. Політична культура: теоретичні й практичні аспекти / С.Г.Рябов // *Практична філософія*. - 2001. - №3. - С. 121-130;
158. Рябов С.Г. Легітимація влади як соціально-філософська проблема (концептуально-методологічний аналіз): Дис... д-ра філософ. наук: 09.00.03 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 1997. — 424 с.;
159. Савко Ю. Громадянське суспільство, соціальний капітал та політична участь / Ю.Савко // *Вісник Львівського університету*. Серія: філософські науки. - 2002. - Випуск 4. - С. 232-264;
160. Санистебан Л.С. Политические системы и легитимность / Л.С.Санистебан // *Діалог*. - 1993. - №4. - С. 45-50;
161. Селигмен А. Проблема доверия. / Селигмен А. - М.: Идея-Пресс, 2002. - 256 с.;
162. Сергеев В.М. Доверие и пространственное взаимодействие социальных сетей / В.М.Сергеев, А.С.Кузьмин та ін. // *Полис*. - 2007. - № 2. - С.8-17;
163. Сікора І.В. Проблема легітимності політичної системи і державності в перехідних суспільствах. / І.В.Сікора // *Політологічні читання*. - 1992. - №1. - С. 220-228;
164. Сіленко А. «Електронна Україна» / А.Сіленко // *Політичний менеджмент*, 2003. - №3. - С. 71-81.
165. Склифус С.В. Легитимация государственной власти в Российской Федерации: вопросы теории: дис. канд. юр. наук: 12.00.01 - Белгород. гос. ун-т. - Белгород, 2009. - 137 с.;

166. Склифус С. Легитимация государственной власти как неотъемлемый компонент ее эффективности / С.Склифус // Власть. – 2008. - №4. – С. 75-78;
167. Скрипкина Т.П. Доверие как социально-психологическое явление: Дис. д-ра психол. наук: 19.00.05. - Ростов н / Д., - 1998. – 392 с.;
168. Соболева Н. Українці про майбутнє: надія, тривога, страх... Оцінки і переживання майбутнього у масовій свідомості / Н. Соболева // ПК. – 2001. - № 9 (92). – С. 36-37;
169. Соловьев А.И. Политология. Политическая теория. Политические технологии: учебник для студ. вузов. / А.И.Соловьев. – 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Аспект Пресс, 2008. — 575 с.;
170. Степаненко В. Кому потрібне громадянське суспільство? Соціальний капітал та проблеми формування громадянської свідомості в Україні // Громадянське суспільство в Україні: аналіз соціального конструювання / Відп. ред.: Ю. Саєнко. – К.: Стилос, 2002. – С. 334-341;
171. Степаненко В. Соціальний капітал у соціологічній перспективі: теоретико-методологічні аспекти дослідження / В. Степаненко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. - №2. – С. 24-41;
172. Степанова Н.М. Довіра як чинник соціальної взаємодії у контексті глобалізації / Н.М.Степанова // Гілея. – 2009. - № 28. – С. 180-187.
173. Степанова Н.М. Концепція довіри Френсіса Фукуями в контексті філософської традиції дослідження феномену визнання / Н.М.Степанова // Гілея. – Вип. 31. – 2010. – С. 277-283;
174. Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004-2015 роки). Шляхом Європейської інтеграції / Авт. кол.: А.С.Гальчинський, В.М.Геєць та ін..; Нац. ін-т стратег. дослідж., Ін-т екон. прогнозування НАН України, М-во економіки та з питань європ. інтегр. України. – К.: ІВЦ Держкомстату України. – 2004. – 416 с.
175. Сугоняко О. Народний Рух України: закономірність занепаду / О.Сугоняко // Українське слово. – 1999. – 21 жовтня. – С. 5;

176. Сукачов В. Соціальний капітал і націоналізм / Наукові записки. Політичні науки. – 2003. – Том. 21. — С. 15-20;
177. Сукачов В.В. Політична довіра як складова соціального капіталу громадянського суспільства: дис... канд. політ. наук: 23.00.01 / Дніпропетровський національний ун-т. — Д., 2005. — 181 с.;
178. Суська О.О. Легітимація національної ідентичності як соціологічна та соціально-психологічна проблема / О.О. Суська // Культура і сучасність. — 2000. - № 1. – С. 98-115;
179. Сучасна політична філософія: Антологія: Пер. з англ. / Центрально-Європейський ун-т / Янош Кіш (упоряд.). — К.: Основи, 1998. — 575 с.;
180. Таран Ю. Довіра як національна ідея [Електронний ресурс] / Таран Ю. // Діалог. — 2004. — Режим доступу: http://dialogs.org.ua/project_ua_full.php?m_id=1976;
181. Тишкун Ю. Історіографія «Помаранчевої революції»: нові перспективи дослідження громадянського суспільства в Україні / Ю.Тишкун // Українська національна ідея: реалії та перспективи. — 2006. — Вип.18. — С. 214–218.;
182. Тоффлер Е. Третя Хвиля / А.Євса (пер. з англ.). - К.: Всесвіт, 2000. – 475 с.;
183. Трапкова А.В. Доверие в российском малом и среднем би знесе / А.В.Трапкова // Общественные науки и современности. – 2004. - № 4. – С. 36-48;
184. Тур М.Г. Демократичний процес і правова держава: проблеми легітимації / М.Г.Тур // Демократичний розвиток України. Матеріали конференції. Зб. наук. праць. – К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2006. – С. 366 – 369;
185. Тур М.Г. Легітимація соціальних інститутів: соціально-філософський аналіз: дис. д-ра філос. наук: 09.00.03 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2007. — 448 с.;

186. Турсункулов А.Б. Национально-культурная легитимация и легализация институтов российской государственной власти: Дис. канд. юрид. наук: 23.00.02 Ростов н / Д, 2006. – 171 с.;
187. Уайт П. Громадські чесноти і шкільна освіта: [Монографія] / Пер. з англ. та перед. В.О.Коломієць. – К.: Вища шк., 2002. – 118 с.;
188. Убейволк О.О. Феномен соціального капіталу: соціально-філософський аналіз / О.О.Убейволк // Культура народів Причорномор'я: Научний журнал. – 2006. - № 73. – С. 224-226;
189. Україна у 2008 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: Монографія / За заг. ред. Ю.Г.Рубана. – К.: НІСД, 2008. – 744 с.;
190. Українське суспільство: 10 років незалежності (соціальний моніторинг та коментар науковців) / За ред. В.М.Ворони, М.О.Шульги. – К.: ІС НАНУ, 2001. – 662 с.;
191. Українське суспільство 1994-2005. Динаміка соціальних змін / За ред. В.М.Ворони, М.О.Шульги – К.: ІС НАНУ, 2005. – 653 с.
192. Українське суспільство 1992 - 2007. Динаміка соціальних змін / В.М. Ворона (ред.), М. Шульга (ред.). — К.: ІС НАНУ, 2007. — 544 с.;
193. Українське суспільство 1992-2008. Соціологічний моніторинг / В.М.Ворона (ред.), М. Шульга (ред.). — К.: ІС НАНУ, 2008. — 655 с.;
194. Урбан М. Социальные отношения и политические практики в посткоммунистической России / М.Урбан // Полис. – 2002. - № 4. – С. 66-86;
195. Уфимцев А.В. Особенности легитимации политической власти в современной России: автореф. диссерт. канд. полит. наук: 23.00.02 / Моск. гос. ун-т им. М.В.Ломоносова]. – М., 2008. – 23 с.
196. Фадеев В.Б. Етнокультурні механізми легітимації соціальних інституцій: Дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / Інститут філософії НАН України. — К., 2000. — 157 с.;

197. Фадєєв В.Б. Легітимація суспільного ладу і проблема становлення ідентичності громадянина в умовах перехідного стану / В.Б.Фадєєв // Проблема політичної психології та їх роль у становленні громадянина Української держави. – 2001. – Вип. 3. – С. 144-147;
198. Фадєєв В.Б. Особливості легітимації політичної влади в пострадянський період. / В.Б.Фадєєв // Українська політична нація: Генеза, стан, перспективи / В.С.Крисаченко (ред.). – К.: НІСД, 2004. — 647 с.;
199. Феофанов К. Соціологія Никласа Лумана: комунікація влади и доверія / К.Феофанов // Соціологіческие исследования. – 1999. – № 3. – С. 126-128;
200. Фетисов А.С. Политическая власть: проблемы легитимности / Фетисов А.С. // Социолого-политический журнал. – 1995. - №3. – С. 101-112;
201. Флибберг Б. Хабермас и Фуко – теоретики гражданского общества / Б.Флибберг // Социологические исследования. – 2000. – №2. – С. 128-146;
202. Фрейк Н. Концепция доверия в исследованиях П.Штомпки / Н.Фрейк // Социологические исследования. – 2006. – № 11. – С. 10-18;
203. Фукуяма Ф. Социальный капитал // Культура имеет значение. Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу / Под. ред. Л.Харрисона, С.Хантингтона. – М., 2002. – С. 129-149;
204. Фукуяма Ф. Фабрики доверия [Електронний ресурс] / Фукуяма Ф. // Русский архипелаг. – 2006. - № 5 (258) – Режим доступа: <http://www.archipelag.ru/authors/fukuyama/?library=2171>
205. Фукуяма Ф. Великий разрыв: [пер. с англ.] / Ф.Фукуяма — М.: АСТ, 2008. — 480 с.;
206. Фукуяма Ф. Доверие / Д.Павлова (пер.с англ.). — М. : АСТ; Хранитель, 2006. — 730с. — (Philosophy). — Перевод изд.: Trust. The Social Virtues and the Creation of Prosperity/ Francis Fukuyama, 1995. — 710 с.;
207. Фукуяма Ф. Примат культури. / Ф.Фукуяма // Незалежний культурологічний часопис. – 2001. - №22. - С. 48-58;

208. Фурман Д. «Я доверяю президенту». Трансформация социальной поддержки власти в постсоветской России / Д.Фурман, К.Каарийнен // Свободная мысль-XXI. – 2003 - № 5. – С. 25-40;
209. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность: Московские лекции и интервью / РАН; Институт философии / Н.В. Мотрошилова (отв. ред.). — М.: Academia, 1995. — 450 с.;
210. Хабермас Ю. Политические работы: [сборник] / А.В. Денежкин (сост.), Б.М. Скуратов (пер.с нем.). — М.: Праксис, 2005. — 362 с.;
211. Хананашвили Н. Древо формулы доверия [Электронный ресурс] / Н.Хананашвили // Национальная Ассоциация благотворительных организаций. — 2008. — Режим доступа: <http://www.ifar.ru/library/book263.pdf>;
212. Херпфер К. Новый индекс демократии. Демократизация общественности в пятнадцати государствах Центральной и Восточной Европы (1991–1998) / Херпфер К. // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2001. — №3. — С.123–150;
213. Хмелько В. Макросоціальні зміни в українському суспільстві за роки незалежності / В.Хмелько // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2003. - №1. – С. 5-23;
214. Хоскинг Дж. Почему нам нужна история доверия / Дж.Хоскинг // Вестник Европы. – 2002. - № 7-8. – С. 13-25;
215. Цокур Є. Шляхи та методи забезпечення легітимності політичної влади [Електронний ресурс] / Є.Цокур // Політичний менеджмент. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/pfv.php>;
216. Чиркин В. Е. Конституционное право зарубежных стран / Чиркин В. Е. — М.: Юристъ, 2001. — 622 с.;
217. Шабо Ж.Л. Государственная власть: конституционные пределы и порядок осуществления / Шабо Ж.Л. // Полис. — 1993. - № 3. — С. 155-165;
218. Шабо Ж.Л. Основные типы легитимности / Ж.Л.Шабо // Полис. — 1993. - № 5. — С. 135-143;

219. Шихирев П.Н. Взаимное доверие как основа деловой этики // Доверие — ключ к успеху экономических реформ (материалы круглого стола). — М.: Институт экономики РАН, 1998. — 208 с.;
220. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / П.П.Шляхтун — К.: Либідь, 2002. — 574 с.;
221. Шо Р.Б. Ключи к доверию в организации: Результативность, порядочность, проявление заботы / Шо Р.Б. - М.: Дело, 2000. - 272 с.;
222. Шпакова Р.П. Легитимность и демократия (Уроки Вебера) / Р.П.Шпакова // Полис. — 1994. — № 2. — С. 169-174;
223. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества: учебник / С.М.Червонная (пер. с пол.). — М.: Логос, 2008. — 656 с.;
224. Штомпка П. Социология социальных изменений / Институт «Открытое общество» / В.А. Ядов (ред. пер. с англ.). — М.: Аспект Пресс, 1996. — 416 с.;
225. Штомпка П. Культурная травма в посткоммунистическом обществе / П.Штомпка // Социологические исследования. — 2001. - №1. — С. 3-12;
226. Шульга О. Деякі теоретичні та практичні аспекти суспільної легітимації / О.Шульга // Соціальні виміри суспільства. Збірник наук. праць. — К.: ІС НАНУ. — Вип. 9. — 2006. — С.110-119;
227. Щедрова Г.П. Україна — держави Центральної та Східної Європи: тенденції формування інститутів громадянського суспільства. // Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку: Науковий посібник / Ред. Ф.М. Рудич. — К.: Парламентське видавництво, 2001. — С. 186-199;
228. Щербенко Е. Легітимація майдану: від України до українців / Е.Щербенко // Віче. — 2005. - № 4 (157). — С. 34-37;
229. Щолкин А. Ставка на доверие как социальный капитал [Електронний ресурс] / А.Щолкин // Известия. — 2004. — Режим доступу: <http://www.izvestia.ru/spb/article3106033/>;

230. Эйзенштадт Ш.Н. Парадокс демократических режимов: хрупкость и изменяемость / Ш.Н.Эйзенштадт // Полис. – 2002. - № 3. – С. 81-93;
231. Эмерсон Р.У. Доверие к себе – Спб.: Питер–Пресс, 1992. – 215 с.;
232. Эфендиев А. Г. Социальные взаимодействия: формы, типы и принципы регуляции / Общая социология: Учебное пособие / Под общ. ред. А.Г.Эфендиева. - М.: ИНФРА-М, 2000. – 656 с.;
233. Agh A. Political Culture and System Change in Hungary / A.Agh // Political culture in East Cental Europe. – 2007. – P. 127-148;
234. Barber B. The logic and limits of trust / B.Barber – New Brunswick, NJ, Rutgers. University Press, 1983. – 190 p.;
235. Brehm J. Individual-Level Evidence for the Causes and Consequences of Social Capital / J.Brehm, W.Rahn // American Journal of Political Science. – 1997. – Vol. 41. – P. 999-1023;
236. Castle E.N. Social Capital: An Interdisciplinary Concepts. / E.N.Castle // Rural Sociology. - 2002. - V.67 issue 3. – P.331-349;
237. Clark W.A. Crime and Punishment in Soviet Officialdom: Combating Corruption in the Political Elite: 1965-1990. / W.A.Clark – N.Y: M. E. Sharpe, 1993. – P. 219.;
238. Coleman J. Foundation of Social Theory. / Coleman J. - Boston.: The Belknap Press, 1990. – P. 306-313;
239. Dalton R. J. Democratic Challenges, Democratic Choices. The Erosion of Political Support in Advanced Industrial Democracies. / R.J.Dalton. – Oxford: Oxford University Press, 2004. – 242 p.;
240. Diamond L. Developing Democracy Toward Consolidation / L.Diamond - Baltimor; London: The John Hopkins University Press, 1999. – P. 67–68;
241. Edwards B. Is it Time to Disinvest in Social capital / B.Edwards, M.Foley // Journal of Public Policy. - 1999. - vol.19. – P.141-173;
242. Eckstein H. Can Democracy Take Root in Post-Soviet Russia? Explorations in State-Society Relations (Dilemmas Of Democratization In Post-Communist

- Countries) / H.Eckstein, F.Fleron, E.P.Hoffman, W.M.Reisinger. – Lanham, H.D.: Rowman and Littlefield, 1998 – 420 p.;
243. Evans G. The Politics and Economics of Democratic Commitment: Support for Democracy in Transition Societies / G.Evans, S.Whitefields // *British Journal of Political Science*. – 1995. - V. 25 - P. 485-514;
244. Fukuyama F. Social Capital and Civil Society [Электронный ресурс] / F.Fukuyama // Режим доступа: www.imf.org/external/pubs/ft/seminar/1999/reforms/fukuyama.htm;
245. Fukuyama F. The Great Disruption: Human Nature and the Reconstruction of Social Order. / F.Fukuyama // New York: Free Press. – 1999. – 336 p.;
246. Gambetta D. Can We Trust Trust. [Электронный ресурс] / Gambetta D. // Режим доступа: [//www.sociology.ox.edu/papers/gambetta213-37.doc](http://www.sociology.ox.edu/papers/gambetta213-37.doc).;
247. Getty J. Origins of the Great Purges: The Soviet Communist Party Reconsidered, 1933-1938 (Cambridge Russian, Soviet and Post-Soviet Studies) / J.Getty // Cambridge University Press, 1985. – 275 p.;
248. Hetherington M. The Political Relevance of Political Trust [Электронный ресурс] / M.Hetherington // *The American Political Science Review*. – Vol. 92. – № 4. (Dec., 1998), pp. 791-808. Режим доступа: <http://isite.lps.org/krippe/web/documents/0-1.pdf>;
249. Hedland S. Russia's Market Economy: A Bad Case of Predatory Capitalism. / S.Hedland – London: UCL Press., 1999 – 390 p.;
250. Jackman R. Social Capital and Politics. / R.Jackman, R.Miller // *Annual Review of Political Science*. - 1998. - Vol.1. – P. 47-73;
251. Jowitt K. New World Disorder: The Leninist Extinction / Jowitt K. – Berkeley, University of California Press. 1992. – P. 258;
252. Joyce J.M. The Old Russian Legacy / J.M.Joyce // *Foreign Policy*. – 1984. – Vol. 55. – P. 132–153.;
253. Kaminski M. Coalitional Stability of Multi-Party Systems: Evidence from Poland. / M.Kaminski // *American Journal of Political Science*. - 2001. - Vol. 45. – P. 249-312;

254. Kaminski M. The Collective Action Problem of Political Consolidation: Evidence from Poland [Электронный ресурс] / М.Камински // Режим доступа: <http://www.repositories.cdlib.org/csd/03-03>;
255. Keenan E. Muscovites Political Folkways / E.Keenan // *Russian Review*. – 1986. – Vol. 45. – P.115-181;
256. Kregar J. The Sleeping Beast. Central European and Croatian Political Culture // *Political Culture in East Central Europe* / F. Plasser, A. Pribersky (eds). Aldershot: Avebury. 1996. – P. 115-124;
257. Luhmann N. Trust and Power / Two works by N. Luhmann; With introd. by Poggi G. – Chichester etc.: Wiley, 1979. – 228 p.
258. Luhmann N. Familiarity, Confidence, Trust: Problems and Alternatives. [Электронный ресурс] / N.Luhmann // Режим доступа: www.sociology.ox.edu/papers/luhmann94-107.doc;
259. Newton K. Social and Political Trust in Established Democracies / K.Newton // *International Political Science Review*. – 2001. – Vol. 22. – No. 2. – P. 201-214;
260. Newton K. Trust and Politics. [Электронный ресурс] / K.Newton // Режим доступа: www.extenza-eps.com/extenzaloadHTML?objectIDValue=36086&type4.htm;
261. Pleshakov K. Joseph Stalin's World View. — Paterson T., McMahon R. (eds.) *The Origins of the Cold War*. Lexington, 1991. – P. 60—73;
262. Pygiuk E. V. Lypyns'ky's Idea of Nation / Eugene Pygiuk. // *The Harvard Ukrainian Studies* - 1985. – Vol. IX. – № 3-4. - P. 304-306;
263. Rigby T.H. A Conceptual Approach to Authority, Power and Policy in the Soviet Union // *Authority. Power and Policy in the USSR* / T.H.Rigby, A.Brown, P.Reddaway (eds). – N. Y: St. Martin's Press. 1980. – P. 26;
264. Rose R. Getting Things Done in an Antimodern Society: Social Capital Networks in Russia / R.Rose // *Social Capital. A Multifaceted Perspective* / Ed. by P.Dasgupta, I.Serageldin. – Washington, 2000. – P. 147-171;

265. Rose R. Russia as an Hour-Glass Society: A Constitution Without Citizens / R.Rose // East European Constitutional Review. – 1995. – Vol. 4 – N 3. – P. 34–42;
266. Rose-Ackerman S. Trust, Honesty and Corruption: Theories and Survey Evidence from Post-Soviet Societies. [Електронний ресурс] / S.Rose-Ackerman // Режим доступу: www.collegium.hr/library/trust1.htm;
267. Standard Eurobarometer 72 [Електронний ресурс] / Дані Європейської комісії. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb72/eb72_first_en.pdf;
268. Transition: Visions and Reality / Publ. by L.Kozminski / Academy of Entrepreneurship and Management. – W.: Hera. – 2001. – 270 p.;
269. Uslander E., Badescu G. Honesty, Trust and Legal Norms in the Transition to Democracy [Електронний ресурс] / E.Uslander, G.Badescu // Режим доступу: www.bsos.umd.edu/gvpt/uslander/ub-trust.pdf;
270. Zmerli S. Trust in People, Confidence in Political Institution and Satisfaction with Democracy [Електронний ресурс] / Zmerli S., Newton K., Montero J. // Режим доступу: www.extenza-eps.com/extenza/loadHTML?objectIDValue=36089&type2.htm.